

ΜΑΡΙΑ Π. ΡΙΖΟΥ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Μεταπτυχιακό πρόγραμμα

Νεώτερη και Σύγχρονη ελληνική κοινωνία:

Ιστορία – Λαϊκός Πολιτισμός

Κατεύθυνση: Οικονομικοί μηχανισμοί στον ελληνικό χώρο.

**ΤΑ ΔΑΝΕΙΑ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ (ΕΤΕ) ΣΤΟΥΣ ΕΛΛΗΝΕΣ
ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΡΟΥΜΑΝΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ: ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΤΑ ΤΟ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ 2013

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Μεταπτυχιακό πρόγραμμα

Νεώτερη και Σύγχρονη ελληνική κοινωνία:

Ιστορία – Λαϊκός Πολιτισμός

Κατεύθυνση: Οικονομικοί μηχανισμοί στον ελληνικό χώρο.

ΜΑΡΙΑ Π. ΡΙΖΟΥ

**ΤΑ ΔΑΝΕΙΑ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ (ΕΤΕ) ΣΤΟΥΣ ΕΛΛΗΝΕΣ
ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΡΟΥΜΑΝΙΑ ΚΑΙ ΤΗ ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ (1917-1922):
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΤΑ ΤΟ
ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ.**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Επιβλέπουσα

Άννα Μανδουλαρά, Επίκουρη Καθηγήτρια Π.Ι.

Μέλη:

Λάμπρος Φλιτούρης, Λέκτορας Π.Ι.

Νικόλαος Αναστασόπουλος, Λέκτορας, Π.Ι.

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2013

*Στους γονείς μου,
Κατερίνα και Πάυλο.*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ευχαριστίεςσελ. 6

Εισαγωγήσελ. 8

Α΄ Μέρος

Πολιτική και Οικονομία κατά το Μεσοπόλεμο.

Κεφάλαιο 1^ο: Συγκρότηση του εθνικού κράτους και εσωτερική πολιτικήσελ. 11

Κεφάλαιο 2^ο : Εξωτερική Πολιτική: Η Ελλάδα και οι προαιώνιοι εχθροί τηςσελ. 23

Κεφάλαιο 3^ο : Η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος 1841-1932: το «άγιο των αγίων του κράτους»

A) Η ίδρυση και τα δύσκολα χρόνιασελ.47

B) Η ανοδική πορείασελ.49

Γ) ΕΤΕ και ελληνικό κράτος: μία δύσκολη σχέσησελ.56

Δ) Ο Μεγάλος πόλεμος, η Εθνική Τράπεζα, το ελληνικό κράτοςσελ.64

Β΄ Μέρος

Οικονομική και κοινωνική πολιτική κατά το Μεσοπόλεμο: τα δάνεια στους πρόσφυγες από τη Ρουμανία και τη Βουλγαρία.

Κεφάλαιο 4^ο: Οικονομική και κοινωνική πολιτική: τα εξωτερικά προσφυγικά δάνεια και η αποκατάσταση των προσφύγωνσελ. 71

A) Τα προσφυγικά δάνεια του 1924 και 1928σελ. 72

B) Η αγροτική αποκατάστασησελ. 78

Γ) Η αστική αποκατάστασησελ. 80

Δ) Η περίθαλψησελ. 82

Κεφάλαιο 5 ^ο : Τραπεζική πολιτική, γεωργικά δάνεια, πρόσφυγες	σελ.83
- Η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος και οι «άλλες» τράπεζες	σελ.98
Κεφάλαιο 6 ^ο : Προσφυγιά, θάνατος και «φερέγγυοι πρόσφυγες»	σελ. 102
Κεφάλαιο 7 ^ο : Τα προσφυγικά δάνεια της ΕΤΕ στους Έλληνες πρόσφυγες της Ρουμανίας και της Βουλγαρίας	σελ. 112
Επιλογικές παρατηρήσεις και συμπεράσματα	σελ. 136
Βιβλιογραφία	σελ. 138
Παράρτημα	σελ.145

Ευχαριστίες

Η παρούσα μελέτη, δεν θα μπορούσε ποτέ να είχε ολοκληρωθεί, χωρίς την πολύτιμη βοήθεια και καθοδήγηση σημαντικών για εμένα ανθρώπων, που επηρέασαν και συνεχίζουν να επηρεάζουν, τη ζωή και το έργο μου. Για τον λόγο αυτό, αισθάνομαι την ανάγκη να ευχαριστήσω όλους όσους, με στήριξαν και με βοήθησαν κατά την διάρκεια της ερευνητικής εργασίας μου.

Κατ' αρχάς, οφείλω πολλά ευχαριστώ στην καθηγήτριά μου, κυρία Άννα Μανδουλαρά, η οποία, από την πρώτη μέρα έναρξης των μεταπτυχιακών μου σπουδών με συμβούλευε και με καθοδηγούσε διαρκώς. Της είμαι βαθύτητα ευγνώμων, διότι χάρη σε αυτήν, κατάφερα να ανακαλύψω την θεματική που άπτεται του άμεσου ενδιαφέροντός μου, και να μελετήσω ένα τμήμα του Ιστορικού Αρχείου της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, το οποίο δεν είχε ξαναμελετηθεί από κανέναν ερευνητή. Την ευχαριστώ ιδιαίτερα, για την εμπιστοσύνη και την στήριξη που μου έδειξε. Η συνολική της παρουσία, τόσο ως καθηγήτρια, όσο και ως άνθρωπος, υπήρξε για εμένα, εξαιρετική πηγή έμπνευσης και δημιουργίας. Την ευχαριστώ θερμά που καθ' όλη την διάρκεια της έρευνας μου με ενθάρρυνε συνεχώς, κατανοούσε πλήρως τις δυσκολίες που αντιμετώπιζα και ήταν πάντα πρόθυμη να με βοηθήσει. Η παρότρυνσή της να ασχοληθώ με τα προσφυγικά δάνεια της ΕΤΕ, υπήρξε η βασικότερη αιτία, για την συνέχιση των σπουδών μου, σε διδακτορικό επίπεδο.

Ένα μεγάλο ευχαριστώ, οφείλω και στα μέλη της εξεταστικής επιτροπής, κυρίους Λάμπρο Φλιτούρη και Νικόλαο Αναστασόπουλο, οι οποίοι με τις συμβουλές και τις παρατηρήσεις τους, με βοήθησαν στην βελτίωση της εργασίας μου. Ειδικότερα, ευχαριστώ τον κύριο Λάμπρο Φλιτούρη, που σε κάθε μας συνάντηση, έδειχνε ενδιαφέρον για την πορεία της έρευνάς μου και την πορεία μου στο Μεταπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών. Ευχαριστώ επίσης, τον κύριο Νικόλαο Αναστασόπουλο, για την ευγενική αντιμετώπισή του. Η βοήθεια και η στάση και των δύο, είναι για εμένα πολύτιμη.

Ιδιαίτερα θερμά, οφείλω να ευχαριστήσω και τον κύριο Γεράσιμο Νοταρά, διευθυντή του Ιστορικού Αρχείου της Εθνικής Τράπεζας στην Αθήνα, ο οποίος με τις συμβουλές του και με τις επισημάνσεις του, με βοήθησε να εξοικονομήσω χρόνο κατά την διάρκεια της παρουσίας μου στο Ιστορικό Αρχείο. Η γνωριμία μας, και ο πολύτιμος χρόνος που μου αφιέρωνε κάθε

φορά, αποτελούν για εμένα ιδιαίτερη τιμή. Τον ευχαριστώ πολύ για το ειλικρινές ενδιαφέρον του και την συμπάθεια του, στο πρόσωπό μου. Επιπλέον, ευχαριστώ για την πολύτιμη βοήθειά της, την κυρία Μαρία Καραμικέ, η οποία εργάζεται στο Ιστορικό Αρχείο της ΕΤΕ. Δίχως την παρουσία της, ο εντοπισμός και η κατατόπισή μου στο αρχείο, θα έμοιαζε ακόμη αδύνατη.

Πολλές ευχαριστίες θα ήθελα ακόμη να εκφράσω, στους καθηγητές μου, κύριο Γεώργιο Παπαγεωργίου, κυρία Μαρίνα Βρέλλη – Ζάχου, κύριο Γεώργιο Νικολάου και κυρία Αικατερίνη Ζαρίδη. Η συνεργασία και η μαθητεία κοντά τους, με γέμισαν με νέες γνώσεις και με έκαναν να αγαπήσω ακόμη περισσότερο την επιστήμη της Ιστορίας. Τους ευχαριστώ όλους, για τις όμορφες αναμνήσεις και τις πολύτιμες εμπειρίες, που μου έχουν προσφέρει ο κάθε ένας χωριστά.

Αισθάνομαι την ανάγκη να ευχαριστήσω ιδιαιτέρως, τους κυρίους, Γεώργιο Νικολάου, και Άρη Σαραφιανό και την καθηγήτριά μου κυρία Άννα Μανδουλαρά, για την στήριξη που μου προσέφεραν, επί έξι μήνες, κατά την διάρκεια υποβολής των αιτήσεών μου, σε πανεπιστήμια του εξωτερικού, για διδακτορικές σπουδές. Τους ευγνωμονώ, για την υπομονή τους, τις συμβουλές τους και τον χρόνο που αφιέρωσαν για να με βοηθήσουν, χωρίς ποτέ να δυσανασχετήσουν. Δίχως την βοήθειά τους και την διαρκή στήριξή τους, η επιτυχής εισαγωγή μου στο King's College του Λονδίνου, δεν θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί.

Αμέτρητα ευχαριστώ οφείλω στους γονείς μου, Κατερίνα και Παύλο, για την αμέριστη στήριξη και φροντίδα τους, που μου προσφέρουν από μικρό παιδί, καθώς επίσης και για το ήθος και τις αρχές που μου μετέδωσαν. Τους ευχαριστώ με όλη μου τη ψυχή, επειδή πάντα στήριζαν τις επιλογές μου, και με βοηθούσαν με κάθε τρόπο. Ευχαριστώ επίσης, τις αδερφές μου, Βασιλική και Ευσταθία, οι οποίες αποτελούν για εμένα καταφύγιο και με την παρουσία τους, μου έχουν προσφέρει συμπαράσταση και πολλές στιγμές χαράς και ξεγνοιασιάς.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Σαμψών Χριστόφορο Καραϊλανίδη, για την διαρκή ηθική και πρακτική αρωγή του, και τη συνεχή του ενθάρρυνση για υλοποίηση όλο και μεγαλύτερων στόχων. Ευχαριστώ ακόμη, τις φίλες μου, Μάγδα, Κατερίνα και Αθηνά, οι οποίες, ουδέποτε διαμαρτυρήθηκαν για το απαιτητικό πρόγραμμά μου, εν αντιθέσει, μου συμπαραστέκονταν και με ενθάρρυναν.

Εισαγωγή

«Όποιος ελέγχει το παρελθόν, ελέγχει και το μέλλον»

ΤΖΩΡΤΖ ΟΡΓΟΥΕΛ

Ο Ηρόδοτος, πατέρας της ιστορίας, δήλωνε με σαφήνεια στην αρχή του έργου του, ότι σκοπός του, ήταν να διατηρήσει, την ανάμνηση των πράξεων Ελλήνων και βαρβάρων, και πάνω απ' όλα να δείξει τα αίτια, των μεταξύ τους πολέμων.¹ Η ανάδειξη των αιτιών, ενός ιστορικού γεγονότος, οφείλει να είναι το βασικό έργο του ιστορικού, κατά τον Ηρόδοτο. Για να αναδειχθούν όμως τα αίτια, προϋπόθεση είναι η γνώση. Εξάλλου, και η ίδια η ορολογία της λέξης «ιστορία», έχει σχέση με το ρήμα *οίδα*, που σημαίνει γνωρίζω.² Συνεπώς, ο ιστορικός, πρέπει να γνωρίζει όλες εκείνες τις απαραίτητες πληροφορίες, που θα τον οδηγήσουν στην διεξαγωγή συμπερασμάτων και στον καθορισμό των αιτιών, ενός ιστορικού φαινομένου. Αντικείμενο της ιστορικής έρευνας, είναι η ανακάλυψη της ιστορικής αλήθειας, η οποία αναδύεται μέσα από ιστορικές πηγές και μαρτυρίες του παρελθόντος, οι οποίες υπόκεινται σε συγκεκριμένους κανόνες, έως ότου θεωρηθούν ιστορικά ντοκουμέντα. Σε αυτή λοιπόν, τη Μεταπτυχιακή εργασία, βασικό ρόλο έχουν τα ιστορικά ντοκουμέντα, από τα οποία, προκύπτουν πολύ ενδιαφέροντα και σημαντικά συμπεράσματα, τα οποία εξετάζονται στην συνέχεια.

Η παρούσα Διπλωματική εργασία, εκπονήθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών, Νεώτερη και Σύγχρονη ελληνική κοινωνία: Ιστορία – Λαϊκός πολιτισμός, του τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Η εργασία χωρίζεται σε δύο μέρη, κάθε ένα από τα οποία αποτελείται από κεφάλαια και υποκεφάλαια. Το πρώτο μέρος, πραγματεύεται την πολιτική και την οικονομική ιστορία του ελληνικού κράτους στη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Περιλαμβάνει σημαντικά κεφάλαια, που αναφέρονται στην εσωτερική και εξωτερική πολιτική της Ελλάδος, ως το 1932, καθώς και εκείνο που αναφέρεται στην Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, από την ίδρυσή της το 1841 έως το 1932. Σημαντική υποενότητα του παρόντος κεφαλαίου, αποτελεί η Τρίτη, που αναφέρεται στις σχέσεις αλληλεξάρτησης, της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, με το ελληνικό κράτος.

¹ Ε. Χ. Καρ, *Τι είναι ιστορία*; μτφ. Α. Παππάς, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1999, σελ. 199.

² Ι. Δ. Ψαράς, *Θεωρία και Μεθοδολογία της ιστορίας*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2001, σελ. 13.

Το δεύτερο μέρος της εργασίας, περιλαμβάνει το υλικό που συγκεντρώθηκε και μελετήθηκε, από το Ιστορικό Αρχείο της ΕΤΕ, και τα δάνεια που αυτή παραχώρησε, στους Έλληνες πρόσφυγες από τη Ρουμανία και τη Βουλγαρία. Τα κεφάλαια που αποτελούν αυτό το μέρος, παρέχουν εξαιρετικά ενδιαφέρουσες πληροφορίες, που αποκαλύπτονται για πρώτη φορά, και οδηγούν σε ενδιαφέροντα συμπεράσματα για την εποχή, και την κοινωνική και οικονομική ιστορία της Ελλάδας του Μεσοπολέμου.

Το υπό μελέτη υλικό, εντοπίστηκε στο Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, στην Αθήνα. Η Βιβλιοθήκη του Ιστορικού Αρχείου της Εθνικής Τράπεζας, στεγάζεται στο Μέγαρο Διομήδη, στο αναπαλαιωμένο κτίριο της οδού 3^{ης} Σεπτεμβρίου, όπου από το 2002, λειτουργεί το Ιστορικό Αρχείο της Τράπεζας, πλήρως εξοπλισμένο, με τα πιο σύγχρονα μέσα, εγκατάστασης και διατήρησης του υλικού, αναβαθμισμένο οργανωτικά και στελεχωμένο με έμπειρο προσωπικό. Η ενασχόλησή μου, με τα προσφυγικά δάνεια και η εργασία και μελέτη στον χώρο του Ιστορικού Αρχείου, αποτελεί για εμένα μία ξεχωριστή εμπειρία. Η πρώτη μου επαφή με το αρχειακό υλικό, με συνεπήρε και μου βοήθησε να διεισδύσω, στην υπό εξέταση εποχή. Γράμματα, αριθμοί, ονόματα και περιγραφές, μου επέτρεψαν να γνωρίσω καλύτερα την περίοδο 1917-1922 και κάποιους από τους Έλληνες πρόσφυγες, που με τις πράξεις τους, υποκινούμενες από τις κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες της εποχής, αποτελούν μέρος της ελληνικής ιστορίας.

Η έρευνά μου, ξεκίνησε τον Ιανουάριο του 2012, αφού πρώτα η καθηγήτριά μου, κυρία Άννα Μανδουλαρά, είχε εντοπίσει το υλικό, στο Ιστορικό Αρχείο της ΕΤΕ στην Αθήνα. Συνολικά, χρειάστηκαν τρεις επισκέψεις μου στην Αθήνα, προκειμένου να καταφέρω να συγκεντρώσω όλο το υλικό, το οποίο αποτελείται από 93 συμβόλαια και αντίστοιχο αριθμό αιτήσεων και επικυρώσεων συμβολαίων. Στην συνέχεια ακολούθησε πλήρης εξέταση του υλικού, η οποία διήρκησε δύο περίπου μήνες, καθώς σε κάποιες περιπτώσεις, τα συμβόλαια ήταν χειρόγραφα, και ο εντοπισμός των στοιχείων, λόγω του γραφικού χαρακτήρα του κάθε πρόσφυγα, υπήρξε ιδιαίτερα χρονοβόρα διαδικασία.

Η δημιουργία πινάκων, προκειμένου να κατηγοριοποιήσω τα στοιχεία και να καταλάβω ποιες πληροφορίες μπορώ να αξιοποιήσω από το αρχειακό υλικό, υπήρξε το επόμενο στάδιο. Στην συνέχεια, άρχισε η μελέτη της βιβλιογραφίας, προκειμένου να συσχετισθούν οι πληροφορίες που αντλούσα από το αρχείο, με την ιστορία των πρώτων δεκαετιών του 20^{ου} αιώνα. Οι δυσκολίες που συνάντησα, αφορούσαν κυρίως την κατανόηση των οικονομικών όρων και συσχετισμών, τους οποίους εν συνέχεια έπρεπε να συνδέσω με την κοινωνική και πολιτική ιστορία της εποχής. Σε αυτό το σημείο, με ωφέλησε μία ακόμη επίσκεψη, στην βιβλιοθήκη του Ιστορικού Αρχείου της ΕΤΕ και στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, οι οποίες περιλαμβάνουν ιστορικά βιβλία, τα οποία εκδόθηκαν λίγα μόλις χρόνια, από την πραγματοποίηση των γεγονότων της δεκαετίας του 1910 και 1920. Τα βιβλία αυτά, δεν κατάφερα να εντοπίσω σε καμία άλλη δημόσια βιβλιοθήκη, του νομού Θεσσαλονίκης και Ιωαννίνων, και για το λόγο αυτό, στην βιβλιογραφική περιγραφή, αναφέρονται ως πρωτογενείς πηγές.

Ωστόσο, οι πολύτιμες πληροφορίες του Ιστορικού Αρχείου της ΕΤΕ, για τους Έλληνες πρόσφυγες, δεν ολοκληρώνονται μέσα από την μελέτη των υπό εξέταση φακέλων, 20 και 21. Στόχος και σκοπός μου είναι, κατά την διάρκεια της διδακτορικής μου διατριβής, να συνεχιστεί και να εμπλουτιστεί ακόμη περισσότερο, η παρούσα εργασία, στην οποία και θα προστεθούν, οι υπολειπόμενοι επτά φάκελοι, για τους Έλληνες πρόσφυγες, που προέρχονταν από την Μικρά Ασία. Το αρχειακό υλικό των προσφύγων εκ Μικράς Ασίας, είναι σαφώς μεγαλύτερο, όπως μεγαλύτερος ήταν κατά πολύ και ο αριθμός των Ελλήνων που εκδιώχθηκαν από την περιοχή της Μικράς Ασίας. Η συνολική μελέτη και σύγκριση ολόκληρου του αρχειακού υλικού, θα οδηγήσει σε πιο ολοκληρωμένα συμπεράσματα και στην παροχή πληθώρας πληροφοριών, σχετικά με το προσφυγικό ζήτημα. Θα αποκαλυφθούν οι ταυτότητες των προσφύγων, και σημαντικές λεπτομέρειες της καθημερινότητάς τους, οι οποίες επιδρούν καθοριστικά, στην κατανόηση της ιστορικής πραγματικότητας. Επιπλέον, μία ενδεχόμενη εξέλιξη της διδακτορικής μου διατριβής, θα μπορούσε να συγκρίνει τον τρόπο που αντιμετωπίστηκαν και οι πρόσφυγες που έφυγαν από άλλα βαλκανικά κράτη· πως αντιμετωπίστηκαν από το κράτος υποδοχής, και ποιους μηχανισμούς αυτό ανέπτυξε προκειμένου να τους αποκαταστήσει; Αυτά είναι μόνο μερικά από τα ερωτήματα που μπορεί να προκύψουν.

Μέρος Α΄:

Πολιτική και Οικονομία κατά το Μεσοπόλεμο.

Κεφάλαιο 1^ο : Συγκρότηση του εθνικού κράτους και εσωτερική πολιτική.

Η συγκρότηση του εθνικού κράτους στην Ελλάδα υπήρξε μια πολύπλοκη διαδικασία, που συνυφάνθηκε από την κινητοποίηση τόσο των ισχυρότερων και ολιγάριθμων κοινωνικών ομάδων και του κρατικού μηχανισμού, όσο και μ' εκείνη των ευρύτερων και ασθενέστερων κοινωνικών κατηγοριών. Η διαδικασία ανατροφοδοτήθηκε από τις ασθενέστερες κοινωνικές κατηγορίες, και κυρίως μέσω των αγροτών των μικροϊδιοκτητών, των μικροαστών και των εργατών, οι οποίοι κατάφεραν να επενδύσουν τα αιτήματά τους στον ομογενοποιητικό εθνικό λόγο. Η ενσωμάτωση της πλειονότητας του πληθυσμού στην εθνική κοινότητα ήταν εν πολλοίς εκούσια βάση και με σχετικά λιγότερο καταναγκασμό και βία, απ' ότι σε άλλες βαλκανικές κυρίως χώρες. Δρώντας στο εσωτερικό του συστήματος, οι ευρύτερες και οικονομικά ασθενέστερες κοινωνικές κατηγορίες, είχαν συμφέρον να προωθήσουν, όπως και το έκαναν με την πολιτική τους συμπεριφορά, την ενοποίηση του πολιτικού χώρου, υπερνικώντας τις αντιστάσεις των τοπικών ισχυρών.³ Η εκπαίδευση δεν έπαυε να αποτελεί τον κυριότερο παράγοντα κοινωνικοποίησης και εθνικής ομογενοποίησης που δρούσε στην Ελλάδα στις αρχές του αιώνα. Την αποτελεσματικότητα του εκπαιδευτικού συστήματος στην εμπέδωση της εθνικής ιδεολογίας, από ευρύτερες κοινωνικές ομάδες, μπορούμε να την ανιχνεύσουμε στην μαζική επιστροφή μεταναστών, από τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, για να συμμετάσχουν στον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο.⁴

Κατά την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα, η Ελλάδα αντιμετώπιζε σοβαρά οικονομικά προβλήματα (χρεοκοπία του 1893, Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος το 1898). Η κρίση εντάθηκε στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, καθώς η διεθνής οικονομική ύφεση, έκανε δύσκολη τη διάθεση των ελληνικών αγροτικών προϊόντων στις ξένες αγορές και περιόρισε τα εμβάσματα

³X. Χατζηιωσήφ, «Εισαγωγή», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα: Οι απαρχές 1900-1922*, Επιστημ. Επιμέλεια X. Χατζηιωσήφ, Α΄ τόμος, μέρος 1^ο, εκδ. Βιβλιόραμα, σελ. 12.

⁴ Ομοίως, σελ. 13.

των Ελλήνων μεταναστών, από την Αμερική και την Αίγυπτο. Παράλληλα έκδηλη ήταν η πολιτική αδυναμία των Ελλήνων ηγετών, να διαχειριστούν, αποτελεσματικά, τις εθνικές διεκδικήσεις, με αποτέλεσμα, άλλοτε να οδηγείται η χώρα σε ήττες και άλλοτε να κατηγορείται ότι παρέμεινε αδρανής μπροστά στις εξελίξεις. Υπό αυτές τις συνθήκες, η πολιτική αστάθεια ήταν μόνιμο φαινόμενο. Κυβερνήσεις σύντομης θητείας, διαδέχονταν, η μία την άλλη, χωρίς καμία να φαίνεται ικανή, να αντιμετωπίσει τα κρίσιμα προβλήματα της χώρας. Στον κοινωνικό τομέα, υπήρχε έντονη δυσαρέσκεια. Το κύρος των πολιτικών και της μοναρχίας μειωνόταν συνεχώς.

Την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα εξακολουθεί η ισχύς του δικομματισμού. Πρόκειται για την εναλλαγή στην κυβέρνηση, του Εθνικού Κόμματος, με ηγέτη τον Θεόδωρο Δηλιγιάννη και του Νεωτερικού Κόμματος. Πλήγμα για τον δικομματισμό, αποτέλεσε η δημιουργία κοινοβουλευτικής ομάδας με πανεθνική εκπροσώπηση, υπό την ηγεσία του Αλ. Ζαΐμη, στην οποία καθοριστικό ρόλο, έπαιξε η υποστήριξη του βασιλιά Γεωργίου.⁵

Ωστόσο κατά την διάρκεια των δύο πρώτων δεκαετιών του 20^{ου} αιώνα, το ελληνικό πολιτικό σύστημα άλλαξε τόσο πολύ, ώστε να μπορούμε να μιλήσουμε, για μια τομή στη λειτουργία του, η οποία χωρίζει τον πολιτικό του 19^{ου} αιώνα, από τον πολιτικό του 20^{ου} αιώνα. Η τομή τοποθετείται στο στρατιωτικό πραξικόπημα στο Γουδί, τον Αύγουστο του 1909. Έως τότε, η μεγάλη ισχύς του κοινοβουλίου στη διακυβέρνηση, το δικαίωμα (ανδρικής) καθολικής ψήφου και η στενή σχέση βουλευτών και εκλογέων, στο πλαίσιο των μικρών εκλογικών περιφερειών, λειτουργούσαν θετικά για τη διατήρηση της κοινωνικής θέσης, των μικροϊδιοκτητών αγροτών και μικροαστών, που αποτελούσαν, τη μεγάλη πλειοψηφία των λαϊκών τάξεων της χώρας. Κυριαρχεί η ιδεολογία του κλασικού φιλελευθερισμού, σύμφωνα με την οποία, αρκεί η κατοχύρωση της νομικής ασφάλειας των συναλλαγών και των υποδομών της οικονομίας, ώστε, τα ετερογενή, ατομικά συμφέροντα που αποτελούν την κοινωνία να μπορούν να λύσουν τις διαφορές τους, οδηγώντας σε αυτόματη υλική και ηθική πρόοδο καθώς και κοινωνική αρμονία. Ωστόσο, τα μέλη του Στρατιωτικού Συνδέσμου, δυσφορούσαν τόσο, για το ότι η βασιλική οικογένεια προωθούσε τους ευνοούμενούς της στο στράτευμα, όσο, και για την

⁵ Χ. Χατζηιωσήφ, *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Όψεις πολιτικής και οικονομικής ιστορίας 1900-1940*, εκδ. Βιβλιόραμα, σελ. 48-49.

κακή κατάσταση των ενόπλων δυνάμεων. Ο Σύνδεσμος ζητούσε κυρίως την αναδιοργάνωση των ενόπλων δυνάμεων και την απομάκρυνση από το στράτευμα των πριγκίπων. Παράλληλα, η ηγεσία του κινήματος, διατύπωσε κάποια γενικότερα αιτήματα, που αφορούσαν στο σύνολο της κοινωνίας, με μεταρρυθμίσεις στην διοίκηση του κράτους, την οικονομία, τη δικαιοσύνη και την εκπαίδευση. Αιτήματα, που κλήθηκε να υλοποιήσει, ο Ελευθέριος Βενιζέλος.

Αναμφισβήτητα μετά το πραξικόπημα του 1909, και μετά τη συνταγματική αναθεώρηση του 1911, αποδυναμώνεται ο ρόλος της Βουλής στη διακυβέρνηση, με τη χρήση, αντίρροπων προς αυτή, θεσμών και με τις μεταρρυθμίσεις στη σύνθεση και τη λειτουργία της. Διαρρηγνύεται η στενή σχέση των εκλογέων με τους αντιπροσώπους τους και δίνεται έμμεσα η γενικευμένη αρμοδιότητα παρέμβασης των ενόπλων δυνάμεων, αφού θεσπίζεται η δυνατότητα κήρυξης της χώρας, σε κατάσταση πολιορκίας. Ταυτόχρονα, οι αξιωματικοί αποκλείονται από τη Βουλή.⁶ Λόγω πολεμικής εμπλοκής της χώρας, ο ρόλος του στρατού (και κυρίως τα μόνιμα στελέχη του), διογκώνεται μέσα στην δεκαετία του 1910. Το ίδιο ισχύει και για τους άλλους κλάδους του κρατικού μηχανισμού και τους δημοσίους υπαλλήλους, οι οποίοι αποκτούν, συνταγματικά κατοχυρωμένο, δικαίωμα μονιμότητας.

Ένας από τους παράγοντες που συγκροτούσαν το πλαίσιο μέσα στο οποίο κινούνταν η ελληνική οικονομία, των αρχών του αιώνα, ήταν ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος. Ο έλεγχος επιβλήθηκε δυνάμει του άρθρου 2 της προκαταρκτικής συνθήκης ειρήνης, που υπογράφηκε στις 6 Σεπτεμβρίου 1897 στην Κωνσταντινούπολη και με την οποία τερματίστηκε ο ελληνοτουρκικός πόλεμος της ίδιας χρονιάς. Η ήττα στον πόλεμο του 1897 επέτρεψε την παράκαμψη της Βουλής, με το διορισμό κυβερνήσεων που απολάμβαναν της εμπιστοσύνης των κεφαλαιούχων και τις ανεχόταν το εξουθενωμένο, ηθικώς, κοινοβούλιο και οι οποίες είχαν ως αποστολή να περιβάλουν με το κύρος της συνταγματικής νομιμότητας, λύσεις που είχαν προαποφασισθεί, εκτός της Βουλής και συχνά εκτός της χώρας. Για να εξασφαλίσει η Ελλάδα την εκκένωση της Θεσσαλίας από τον τουρκικό στρατό, υποχρεώθηκε να καταβάλει στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, πολεμική αποζημίωση 4 εκατομμυρίων τουρκικών λιρών, δηλαδή πάνω από 160 εκατομμύρια δραχμές, σε τραπεζογραμμάτια. Η υποχρέωση αυτή δεν μπορούσε να

⁶ Θ. Μποχώτης, «Εσωτερική πολιτική 1900-1922», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα: Οι απαρχές 1900-1922*, Επιστημ. Επιμέλεια Χ. Χατζηιωσήφ, Α' τόμος, μέρος 1^ο, εκδ. Βιβλιόραμα, σελ. 107.

αντιμετωπιστεί με εξωτερικούς πόρους, ούτε με εξωτερικό δάνειο, γιατί το ελληνικό Δημόσιο είχε αποκλεισθεί από τις διεθνείς χρηματαγορές μετά την πτώχευση του Δεκεμβρίου του 1893. Για να μπορέσει η Ελλάδα να συνάψει ένα νέο δάνειο χρειαζόταν την εγγύηση των ευρωπαϊκών Δυνάμεων και αυτές, ήταν διατεθειμένες να την παράσχουν μόνο αν τα συμφέροντα των κεφαλαιούχων τους εξασφαλιζόνταν με την επιβολή ελέγχου στα ελληνικά δημόσια οικονομικά.

Τυπικά, ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος θεσπίστηκε με νόμο της κυρίαρχης Ελληνικής Βουλής το 1898. Στην ουσία, η ελληνική Βουλή δεν είχε δικαίωμα να επιφέρει αλλαγές στο κείμενο που της υποβλήθηκε. Παρ' όλες τις αρνητικές πλευρές, ο έλεγχος δεν συνάντησε μεγάλες αντιδράσεις στην Ελλάδα. Σε διεθνές επίπεδο, μετά το ελληνικό προηγούμενο, οι διεθνείς οικονομικοί έλεγχοι πολλαπλασιάστηκαν και συστηματοποιήθηκαν, ώστε τελικώς, να θεωρούνται, ένα φυσιολογικό στοιχείο του διεθνούς συστήματος, στην εποχή του ιμπεριαλισμού.⁷

Το περιεχόμενο του συμβιβασμού του ελληνικού δημοσίου, με τους ξένους πιστωτές του και οι αρμοδιότητες που εμπιστεύθηκε ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος στην Εθνική Τράπεζα, ενίσχυσαν την θέση της τράπεζας, μέσα στην ελληνική οικονομία και το πολιτικό σύστημα της χώρας. Πολλές από τις λειτουργίες της Εθνικής, ως τραπεζίτη του ελληνικού Δημοσίου, δεν εξαρτώνταν, πλέον, αποκλειστικά, από τους όρους της εκάστοτε μεταξύ τους συμφωνίας, αλλά επικαθόριζονταν, από τις ρυθμίσεις του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου, οι οποίες ενίσχυσαν τη διαπραγματευτική θέση της τράπεζας, απέναντι στο δημόσιο. Δεν θα ήταν υπερβολή να πούμε, ότι ο συμβιβασμός του 1897, ανάμεσα στο ελληνικό δημόσιο και τους πιστωτές του, μεταφράστηκε στην πράξη, σε ένα συμβιβασμό ανάμεσα στο κράτος και τους ξένους πιστωτές και στην Εθνική Τράπεζα, η οποία με την παρεμβολή της, ανάμεσα στο κράτος και τους ξένους πιστωτές, μπόρεσε να περιβάλει, με το κύρος μιας διεθνούς συνθήκης, πολλές από τις λειτουργίες της. Η αλλαγή των συσχετισμών έγινε έκδηλη, κατά την ανανέωση του προνομίου της Εθνικής το 1903, για την οποία η τράπεζα υποχρεώθηκε, σε πολύ λιγότερες αντιπαροχές προς το Δημόσιο και την οικονομική του πολιτική, απ' ότι είχε συμβεί σε ανάλογες περιπτώσεις

⁷ Χ. Χατζηιωσήφ, «Η μελ. επόχ. του κεφαλαίου» στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Όψεις πολιτικής και οικονομικής ιστορίας 1900-1940*, εκδ. Βιβλιόραμα, σελ. 224-226.

στο παρελθόν.⁸ Ο ενισχυμένος διεθνής ρόλος της Εθνικής, επιβεβαιώθηκε κατά τη συνομολόγηση των δανείων του 1911 και του 1914, στο πλαίσιο των οποίων η Εθνική υποκατέστησε το Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο και έγινε ουσιαστικός εγγυητής της τακτικής εξυπηρέτησής τους.⁹

Καθώς το ζήτημα της χρηματοδότησης ήταν ιδιαίτερα οξύ, ένα άλλο νομοσχέδιο ήρθε να επικυρώσει τη σύμβαση του Δεκεμβρίου 1896, μεταξύ της κυβέρνησης και της Εθνικής Τράπεζας. Σύμφωνα με αυτήν τη σύμβαση η Εθνική Τράπεζα δέχθηκε, έναντι σοβαρών ανταλλαγμάτων να αυξήσει από 6 σε 10 εκατομμύρια δραχμές, το ποσό που διέθετε ετησίως στους γεωργούς. Με τα μέτρα αυτά, η κυβέρνηση πέτυχε να περιορίσει σημαντικά τον όγκο του προϊόντος, που έφθανε στην διεθνή κατανάλωση και έτσι να υποστηρίξει, παροδικά, την τιμή του. Το πλεόνασμα που αποθηκεύτηκε, διοχετεύτηκε κυρίως, στην εσωτερική αγορά, ως βιομηχανική πρώτη ύλη.¹⁰

Το πρώτο τέταρτο του 20^{ου} αιώνα, ένα από τα σημαντικότερα κοινωνικό-οικονομικά φαινόμενα ήταν η μαζική υπερατλαντική μετανάστευση, η οποία έλαβε χώρα αυτήν ακριβώς την περίοδο. Η περίοδος του Μεσοπολέμου, που ακολούθησε, επιδεικνύει σαφώς διαφορετικά χαρακτηριστικά στον μεταναστευτικό τομέα. Οι διαφορές που υπήρχαν ανάμεσα στους δύο τύπους μετανάστευσης, αφορούσαν, στους μηχανισμούς εξόδου και υποδοχής των μετακινουμένων. Εξειδικευμένες επιχειρήσεις πρακτόρων της εργατικής δύναμης, αντικατέστησαν ή υποστήριξαν τα οικογενειακά και τοπικά δίκτυα της μεσογειακής μετανάστευσης. Ο κύριος τόπος προορισμού της υπερπόντιας μετανάστευσης ήταν οι ΗΠΑ. Μικρότεροι αριθμοί μεταναστών μετακινήθηκαν στην διάρκεια των δύο πρώτων δεκαετιών του 20^{ου} αιώνα προς τη Νότια και τη Κεντρική Αμερική, την Αυστραλία και τη Νότια Αφρική.¹¹ Αντιθέτως, την περίοδο του μεσοπολέμου (1919-1939), η Ελλάδα, από χώρα αποστολής μεταναστών, μετατρέπεται σε χώρα υποδοχής προσφύγων. Οι πρόσφυγες που καταφθάνουν

⁸ Ι. Κοκκινάκης, *Νόμισμα και πολιτική στην Ελλάδα, 1830-1910*, Αθήνα, 1999.

⁹ Χ. Χατζηιωσήφ, «Η μελ. επόκ του κεφαλαίου», ό.π., σελ. 320.

¹⁰ Σ. Πετμεζάς, «Αγροτική Οικονομία», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα: Οι απαρχές 1900-1922*, Επιστημ. Επιμέλεια Χ. Χατζηιωσήφ, Α' τόμος, μέρος 1^ο, εκδ. Βιβλιόραμα, σελ. 65.

¹¹ Χ. Χατζηιωσήφ, «Εισαγωγή», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, ό.π., σελ. 14.

στην Ελλάδα, εγκαταστάθηκαν σε αυτήν ως αγρότες, κυρίως στην Μακεδονία, την Ήπειρο και την Θράκη. Ωστόσο, ένα αξιοσέβαστο ποσοστό αυτών, το 46%, εγκαταστάθηκε στις μεγάλες πόλεις (Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Πειραιάς).¹²

Η υπερπόντια μετανάστευση του 20^{ου} αιώνα, ήταν ο αντίκτυπος της κρίσης της αγροτικής παραγωγής και ιδιαίτερα στην καλλιέργεια της σταφίδας. Η γαλλική κυβέρνηση, υποχωρώντας στις πιέσεις των μικροκαλλιεργητών, επέβαλε υψηλότατους δασμούς στην εισαγόμενη σταφίδα, καθιστώντας ασύμφορη, τη βιομηχανική της χρήση. Το λεγόμενο δασμολόγιο Μέλιν κατέστησε, μετά το 1893, απαγορευτική την εισαγωγή ελληνικής σταφίδας. Έκτοτε, η παραγωγή κορινθιακής σταφίδας ήταν, χρονίως, πλεονάζουσα. Καθώς μάλιστα, η διεθνής ζήτηση, ήταν ανελαστική και συνεπώς η αύξηση της προσφοράς, οδηγούσε σε δυσανάλογα μεγάλη πτώση της τιμής, η τιμή της μέσης ποιότητας σταφίδας συμπίεστηκε αφόρητα, από την υπερβάλλουσα προσφορά σταφίδας, κατώτερης ποιότητας και έπεσε τόσο χαμηλά, ώστε, κάποτε, δεν κάλυπτε ούτε τα έξοδα μεταφοράς.¹³

Η λεγόμενη «σταφιδική κρίση» αποτέλεσε, έκτοτε, σταθερό παράγοντα της ελληνικής οικονομίας, καθώς η πλεονάζουσα προσφορά ανερχόταν, κατά μέσο όρο σε 80.000 βαριά ενετικά χιλιόλιτρα. Βασική παράμετρο της κρίσης, συνιστούσε η αδυναμία του εμπορικού κυκλώματος, να απαντήσει, δραστικά, στην πρόκληση αυτή. Δεν υπήρχε η απαιτούμενη υποδομή για την αποθήκευση του πλεονάσματος.¹⁴ Η μετανάστευση, αποτέλεσε την «ασφαλιστική δικλείδα» της οικονομίας, ώστε να αντιμετωπιστεί, η συνολική κακή κατάσταση, που σε μεγάλο βαθμό επηρεαζόταν, από την σταφιδική κρίση.

Στην Ελλάδα, η μετανάστευση, έπληξε κυρίως τους πληθυσμούς των μικροϊδιοκτητών της ενδοχώρας, οι οποίοι συμπλήρωναν το εισόδημά τους, ως έμμισθοι εργάτες στις παράλιες, σε σταφιδοπαραγωγικές, κυρίως, επαρχίες. Η χρόνια κρίση της σταφίδας (περίπου 1893-1914), σε συνδυασμό, με άλλες παροδικότερες κρίσεις στον αγροτικό τομέα (οινική κρίση της

¹² A. Mandilara, *Economic policy and business after the Asia Minor catastrophe: Housing and the construction sector in the urban settlement of refugees in interwar Greece*, European Business History Association, Athens 2011.

¹³ Π. Πιζάνιας, *Οικονομική Ιστορία της Ελληνικής Σταφίδας, 1851-1912*, Αθήνα, 1988.

¹⁴ Σ. Πετμεζιάς, «Αγροτική Οικονομία», ό.π., σελ. 63.

περιόδου 1905-1908), τη χρεοκοπία του ελληνικού δημοσίου (1893) και τη συνακόλουθη μείωση των δημοσίων επενδύσεων, περιόρισε δραστικά την εποχική απασχόληση και οδήγησε σε απόγνωση τους πληθυσμούς, ιδιαίτερα εκείνους που δεν είχαν εύκολες εναλλακτικές λύσεις για να συμπληρώσουν το οικογενειακό τους εισόδημα. Υπέφεραν κυρίως, οι μικροϊδιοκτήτες των ημιορεινών και ορεινών επαρχιών της ενδοχώρας, οι οποίοι δεν είχαν εμπλακεί σε εμπορευματικές δραστηριότητες, γεωργικές ή μη, και ζούσαν μακριά από δυναμικά αστικά κέντρα όπου θα μπορούσαν να έχουν εναλλακτικές λύσεις σε εποχική ή άλλη απασχόληση.¹⁵

Αρχικά, δεν έφυγαν οι φτωχότεροι, αλλά όσοι μπορούσαν να συγκεντρώσουν το απαραίτητο κεφάλαιο, για την αγορά των εισιτηρίων κ.λπ. Ήταν, σαφώς, τα πιο φιλόδοξα, τολμηρά και δραστήρια μέλη, των αγροτικών κοινοτήτων, που μετανάστευσαν. Δεν ήταν μια ατομική, αλλά μία οικογενειακή στρατηγική επιλογή που επεδίωκε να στείλει παροδικά το νεαρό άρρεν και άγαμο, υποαπασχολούμενο, δυναμικό της οικογένειας, στον τόπο μετανάστευσης. Η αθρόα εισροή μεταναστευτικών εμβασμάτων στην ύπαιθρο, που έγινε εμφανής από τα μέσα της πρώτης δεκαετίας του αιώνα, οδήγησε σε πτώση του τόκου του δανεισμού, αλλά ταυτόχρονα διαίωνισε τη διαθρωτική κρίση της ελληνικής γεωργίας, αφού επέτρεψε τη διατήρηση των αρχαϊκών δομών και των κοινωνικών ισορροπιών στην ύπαιθρο.¹⁶

Ταυτόχρονα, η επαφή με τον κόσμο της υπερατλαντικής πόλης, κλόνησε τις παλιές συνήθειες και αξίες ορισμένων μεταναστών και τους οδήγησε σε αποφάσεις στις οποίες οι συλλογικές οικογενειακές επιλογές, υποκαταστάθηκαν πλέον από τις ατομικές. Την πρώτη δεκαετία του αιώνα, όταν οι πρώτοι παλλινοστήσαντες, απογοητευμένοι, μεταναστεύουν για δεύτερη φορά, παρατηρείται μία σχετική αλλαγή της κοινωνικό – οικονομικής φυσιγνωμίας τους: αυξήθηκε το ποσοστό των νέων γυναικών που εκπατρίζονταν και διαφοροποιήθηκε, ηλικιακά, ο ανδρικός πληθυσμός: διογκώθηκε ο πληθυσμός των έγγαμων ανδρών, των παιδιών

¹⁵ Ι. Σ. Πετμεζάς, «Δημογραφία» στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα: Οι απαρχές 1900-1922*, Επιστημ. Επιμέλεια Χ. Χατζηιωσήφ, Α' τόμος, μέρος 1^ο, εκδ. Βιβλιόραμα, σελ. 47.

¹⁶ Ι., Τουρνάκης, *Μετανάστευσις και Μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα*, Αθήνα, 1923, σελ. 8-10.

και των ηλικιωμένων. Ένα όλο και μεγαλύτερο μέρος των νέων μεταναστών, στη δεκαετία του 1910, μεταναστεύει με στόχο πλέον την εγκατάσταση στη Νέα Ήπειρο.¹⁷

Το νέο μεταναστευτικό κύμα, αφορά πληθυσμούς που παλιά δεν εκπατρίζονταν, και μάλιστα είναι χαρακτηριστικό, ότι οι παλαιοί μεταναστευτικοί θύλακες, δεν ενεπλάκησαν παρά μόνο περιθωριακά, στην υπερατλαντική κίνηση, η οποία δεν περιορίστηκε, μόνο, μεταξύ των ελλαδικών πληθυσμών αλλά, με μικρή χρονική υστέρηση, επεκτάθηκε μεταξύ των αλύτρωτων Ελλήνων καθώς και των άλλων κατοίκων της Βαλκανικής και της Μικράς Ασίας.¹⁸ Η περίοδος της υπερατλαντικής μετανάστευσης θα λήξει απότομα με την επιβολή από τις ΗΠΑ, μεταξύ 1922 και 1924, περιορισμού στην είσοδο νέων μεταναστών. Ταυτόχρονα, η ανάδειξη νέων εθνικών κρατών στα Βαλκάνια και η παρακμή των οικονομικών δραστηριοτήτων και του ρόλου της ελληνικής εμπορικής διασποράς, στην «καθ' ημάς Ανατολή», περιόρισαν δραστικά τις διεξόδους για το ελληνικό πληθυσμιακό πλεόνασμα. Το τέλος των πολέμων της περιόδου 1912-1922 θα συνδυαστεί, με τον διπλασιασμό της χώρας και του πληθυσμού της, αλλά και με το δραστικό περιορισμό των μεταναστευτικών διεξόδων.¹⁹

Το 1912, ο συγκεντρωτισμός στη διοίκηση, η ομογενοποίηση του πληθυσμού και η ενοποίηση του χώρου, αύξησαν την αποτελεσματικότητα του κρατικού μηχανισμού. Η ομαλή διοικητική απορρόφηση των «Νέων Χωρών» από το ελληνικό κράτος, μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους, ήταν μία απόδειξη της ωριμότητας του κρατικού μηχανισμού, που μέσα σε λίγους μήνες, κατόρθωσε να ελέγξει ένα διπλάσιο σε έκταση χώρο, με το διπλάσιο πληθυσμό και πολλές εσωτερικές ομοιογένειες.²⁰

Πολιτική του ελληνικού κράτους, μέχρι το 1933, ήταν κατά βάση, εκείνη του Βενιζέλου και του βενιζελισμού ως παράταξης (με εξαίρεση τη μονοετή δικτατορία του αποστάτη Πάγκαλου το 1925-1926). Κεντρικός άξονας της πολιτικής αυτής, ήταν η οικοδόμηση

¹⁷ Α., Κιτρόεφ, «Emigration transatlantique et strategie familiale en Grece», στο Woolf S., *Espaces et Familles dans l' Europe du Sud a l'age moderne*, Παρίσι, σελ. 241-270.

¹⁸ Α. Αδρεάδης, *Η ελληνική Μετανάστευσις*, (Φροντιστήριο Δημόσιας Οικονομίας και Στατιστικής), Αθήνα, 1917.

¹⁹ Σ. Πετμεζάς, «Δημογραφία» στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, ό.π., σελ. 50.

²⁰ Χ. Χατζιωσήφ, «Εισαγωγή», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, ό.π., σελ. 12.

σύγχρονου εθνικού κράτους φιλελεύθερων ευρωπαϊκών προδιαγραφών, σε συνθήκες ειρήνης και με σεβασμό στη διεθνή νομιμότητα, όπως τότε εκφραζόταν από την Κοινωνία των Εθνών. Δεν υπήρξε έκτοτε, άλλη, εναλλακτική και αξιόπιστη πρόταση για το ελληνικό κράτος. Υπάρχει η επιπόλαιη εντύπωση, ότι ο ενταφιασμός της Μεγάλης Ιδέας το 1922, σήμανε και το τέλος του εθνικισμού, όπως τουλάχιστον εκφράστηκε από τον βενιζελισμό. Σήμαινε, όμως, μόνο το τέλος του αλυτρωτισμού. Ο βενιζελισμός αναπροσάρμοσε αμέσως, το περιεχόμενο του εθνικισμού του, στις νέες συνθήκες, αναγνωρίζοντας, την επιτακτική ανάγκη, να συνεχιστεί το έργο της εθνικής ολοκλήρωσης, μέσα πλέον, στα οριστικά όρια του κράτους. Για την επίτευξη εθνικής ομοιογένειας δεν αρκούσε η άφιξη των προσφύγων. Χρειάζόταν επιπλέον η αποκατάστασή τους και η αφομοίωσή τους. Έμενε, επίσης, να ολοκληρωθεί η ενσωμάτωση των Νέων Χωρών στο εθνικό κράτος.²¹ Στόχοι της βενιζελικής πολιτικής για τις εθνικές μειονότητες, ήταν η αφομοίωση ή έστω η ενσωμάτωσή τους και πάντως, η εξουδετέρωση κάθε ενδεχόμενης απειλής που αντιπροσώπευαν για την εθνική κυριαρχία και την εδαφική ακεραιότητα του ελληνικού κράτους. Το ζήτημα της αφομοίωσης επικεντρώνεται, κυρίως, στο πεδίο της γλώσσας και της εκπαίδευσης. Πρωταρχικό μέσο για την εξουδετέρωση των απειλών, που αντιπροσώπευαν οι μειονότητες, υπήρξε η εγκατάσταση των Ελλήνων προσφύγων τόσο στη Βόρεια Ελλάδα, όσο και, ειδικά, σε επιλεγμένες παραμεθόριες περιοχές (όπου δημιουργήθηκαν συνολικά 254 συνοικισμοί).²²

Μέσα σε ένα διάστημα, μικρότερο από δύο δεκαετίες, οι Έλληνες στον Μεσοπόλεμο πέρασαν από την βασιλεία στην δημοκρατία και πάλι πίσω στον βασιλικό θεσμό. Στις δύο μορφές πολιτεύματος, αντιστοιχούσαν δύο συντάγματα: αυτό της βασιλευόμενης δημοκρατίας του 1864, όπως αναθεωρήθηκε το 1911, και εκείνο της δημοκρατίας, που ψηφίσθηκε το 1927. Στο ίδιο διάστημα τα συντάγματα αυτά παραβιάστηκαν από τρεις δικτατορίες, εκδηλώθηκαν εννέα στρατιωτικά πραξικοπήματα, και άλλα δεν πρόλαβαν να πραγματοποιηθούν. Περίπου

²¹ Γ.Θ., Μαυρογορδάτος, «Οι εθνικές μειονότητες» στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα: 1922-1940 Ο Μεσοπόλεμος*, Επιστημ. Επιμέλεια Χ. Χατζηιωσήφ, Β' τόμος, μέρος 2^ο, εκδ. Βιβλιόραμα, σελ. 19.

²² Ομοίως, σελ. 21.

είκοσι κυβερνήσεις ανέλαβαν την διαχείριση των κοινών, ύστερα από εκλογές ή στρατιωτικά πραξικοπήματα.²³

Στις 24 Ιουλίου 1923, υπογράφηκε η Συνθήκη της Λωζάννης, με την οποία επισφραγιζόταν η στρατιωτική ήττα της Ελλάδας στη Μικρά Ασία και έκλεινε η φάση της επεκτατικής ανάπτυξης της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας. Η αναγκαστική στροφή προς την εσωτερική, εντατική ανάπτυξη, πραγματοποιούνταν, όμως, μέσα σε αντίξοες εσωτερικές και εξωτερικές συνθήκες. Μέσα στον μήνα που ακολούθησε την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης, δύο κρίσεις, η μία εσωτερική και η άλλη εξωτερική, ανέδειξαν την φύση και την οξύτητα των μεγάλων προβλημάτων, που αντιμετώπιζαν, πλέον, οι ελληνικές κυβερνήσεις και το νέο διεθνές περιβάλλον μέσα στο οποίο έπρεπε να δράσουν.²⁴

Η πολιτική συμπεριφορά των προσφύγων, που στο μεγαλύτερο μέρος τους είχαν υποστεί μία απότομη κοινωνική έκπτωση και διόγκωσαν τις τάξεις των Ελλήνων προλεταρίων, ήταν ένας από τους καθοριστικούς παράγοντες, δημιουργίας ανασφάλειας στους κατέχοντες της ελληνικής κοινωνίας και της αντίθεσης της πλειοψηφίας του αστικού πολιτικού κόσμου στην επιβολή της δημοκρατίας. Οι πρόσφυγες δεν είχαν φέρει μαζί τους μια πολιτική εμπειρία αντίστοιχη με τη λειτουργία του ελληνικού κοινοβουλευτισμού. Ούτε η εγκατάσταση μεγάλου μέρους των προσφύγων ως μικροϊδιοκτητών αγροτών στην Βόρεια Ελλάδα, διευκόλυνε την άνετη πολιτικοποίησή τους, αφού οι κάτοικοι των επαρχιών αυτών είχαν ενσωματωθεί στην ελληνική πολιτική ζωή, μόλις πρόσφατα, και κάτω από έκτακτες συνθήκες, με συνέπεια οι θεσμοί της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας να μην έχουν προλάβει να ριζώσουν ανάμεσά τους. Η αποτελεσματική πολιτική ενσωμάτωση των προσφύγων, σήμαινε αφ' ενός τα πολιτικά κόμματα να συμπεριλάβουν στο πρόγραμμα δράσης τους, ειδικά κεφάλαια για τον τρόπο αντιμετώπισης των προσφυγικών προβλημάτων και αφετέρου την εξεύρεση πολιτευτών, που θα παρουσίαζαν το πρόγραμμά τους στους πρόσφυγες ψηφοφόρους.²⁵

²³ Χ. Χατζηιωσήφ, «Κοινοβούλιο και Δικτατορία», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα: 1922-1940 Ο Μεσοπόλεμος*, Επιμ. Επιστημ. Επιμέλεια Χ. Χατζηιωσήφ, Β' τόμος, μέρος 2^ο, εκδ. Βιβλιόραμα, σελ. 37.

²⁴ Ομοίως, σελ. 49.

²⁵ Ομοίως, σελ. 89.

Η κυβέρνηση των Φιλελεύθερων, προώθησε νομοσχέδια που άμβλυναν τη σύγκρουση της «εργασίας με το κεφάλαιο», όπως ήταν η ψήφιση νόμων για τη μείωση και σταθεροποίηση του ωραρίου εργασίας, ιδίως των γυναικών και των παιδιών. Επιπροσθέτως, διατηρήθηκε η πρόσφατα καθιερωμένη Κυριακή αργία και έγινε προσπάθεια βελτίωσης της υγιεινής και της ασφάλειας των χώρων εργασίας των εργατών.²⁶

Η βιομηχανία βρισκόταν σε αναπτυξιακή τροχιά στις παραμονές του μεγάλου πολέμου. Ο διπλασιασμός της επικράτειας, ενίσχυσε μια διαδικασία που είχε ξεκινήσει μερικά χρόνια νωρίτερα και στο διάστημα ενός χρόνου, περίπου, από την υπογραφή της συνθήκης του Βουκουρεστίου ως το Σαράγεβο, η εντατικοποίηση που είχε προηγηθεί οδηγούσε σε νέα αυξητική δύναμη. Ο πόλεμος ανέκοψε τη διαδικασία αυτή και μετέτρεψε, δραματικά, το πλαίσιο λειτουργίας της βιομηχανίας και ολόκληρης της οικονομικής ζωής.²⁷

Οι διαφορετικές εκτιμήσεις του βασιλιά Κωνσταντίνου και του περιβάλλοντός του σε σχέση με αυτές των κυβερνήσεων του Βενιζέλου, για την υποστήριξη του ενός ή του άλλου αντιμαχόμενου στρατοπέδου του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, για την ουδετερότητα ή την συμμετοχή στον πόλεμο με την Αντάντ, αποτέλεσαν το έναυσμα του Εθνικού Διχασμού. Όταν ξέσπασε ο πόλεμος, η γεωπολιτική βαλκανική κατάσταση, από την ελληνική σκοπιά, είχε διαμορφωθεί ως εξής: Πρώτον, η ήττα της Βουλγαρίας από την Ελλάδα, τη Σερβία, τη Ρουμανία και την Οθωμανική Αυτοκρατορία στον Β' Βαλκανικό Πόλεμο, καθώς και η συνθήκη του Βουκουρεστίου, που την ακολούθησε το 1913, είχαν οδηγήσει σε εδαφικά κέρδη των χωρών αυτών εις βάρος της. Σε σχέση με την Ελλάδα, η Βουλγαρία είχε χάσει κάποιες κτήσεις της στην Ανατολική Μακεδονία. Δεύτερον στην Οθωμανική Αυτοκρατορία η ελληνική μειονότητα διωκόταν. Τρίτον από στρατηγικής πλευράς, η Ανατολική Μεσόγειος ανήκε στην αγγλική σφαίρα επιρροής, λόγω της ισχύος του βρετανικού ναυτικού. Σύμφωνα με τις βενιζελικές ελπίδες για τον πόλεμο, η Ελλάδα θα ζημιωνόταν από την ήττα της Σερβίας (που θα ανέτρεπε τις ισορροπίες στην περιοχή). Η Ελλάδα όφειλε να συμμετάσχει στον πόλεμο κατά της, συμμάχου των κεντρικών δυνάμεων, Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, για να προστατεύσει την ελληνική της

²⁶ Θ. Μποχώτης, «Εσωτερική πολιτική 1900-1922», ό.π., σελ. 83.

²⁷ Χ. Αγριαντώνη, «Βιομηχανία», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα: Οι απαρχές 1900-1922*, Επιστημ. Επιμέλεια Χ. Χατζηιωσήφ, Α' τόμος, μέρος 1^ο, εκδ. Βιβλιόραμα, σελ. 217.

μειονότητα και να αποζημιωθεί εδαφικά εις βάρος της, μετά το τέλος του πολέμου. Αντίστροφα, μια συμμαχία της Ελλάδας με τις κεντρικές Δυνάμεις δεν μπορούσε να αποφέρει παρόμοια εδαφικά οφέλη. Ο Βενιζέλος γνώριζε ότι ενώ ο ελληνικός στρατός θα πολεμούσε στον βόρειο βαλκανικό μέτωπο, οι αναμενόμενες αποζημιώσεις θα γίνονταν με μικρασιατικά εδάφη.²⁸

Αντίθετα, ο Κωνσταντίνος, πίστευε στην γερμανική στρατιωτική ανωτερότητα, ενώ θεωρούσε ότι μια αντιπαράθεση του αδύναμου ελληνικού στρατού με τον βουλγαρικό ή τον οθωμανικό θα ήταν καταστροφική. Η ταυτόχρονη υπεροχή της Αγγλίας στην Μεσόγειο, ώθησε τον βασιλιά Κωνσταντίνο, στη μέση λύση της ουδετερότητας. Η έντονη γερμανοφιλία του και η μοναρχική ιδεολογία του, επέβαλαν μία τέτοια στάση. Γενικότερα, ο βασιλιάς Κωνσταντίνος, τάσσονταν υπέρ μιας οικονομικής ανάπτυξης, με ποιο αργούς ρυθμούς, στηριγμένης περισσότερο σε εσωτερικούς πόρους, ώστε η ευημερία να αυξάνεται και η κοινωνική συνοχή και αλληλεγγύη να δοκιμάζεται λιγότερο. Το σάλπισμα των βενιζελικών για νέα πολεμική εξόρμηση, μεγαλύτερων διαστάσεων από τις προηγούμενες και περισσότερο αβέβαιης, θα επισώρευε νέες οικονομικές και κοινωνικές πιέσεις για την βασιλεία. Η προτίμηση αυτών των κοινωνικών κατηγοριών, για πιο αργή οικονομική ανάπτυξη συμπορευόταν με την μικρότερη έμφαση, που έδιναν στην ανάγκη εθνικής ομογενοποίησης, αφού η τελευταία επιτάχυνε την οικονομική ανάπτυξη, με τη διάδοση κοινωνικών αρχών οικονομικής συμπεριφοράς και τη βελτίωση των όρων επικοινωνίας των οικονομικών παραγόντων. Αυτή η μικρότερη έμφαση στην εθνική ομογενοποίηση, οδήγησε και στην προτίμηση της πλειοψηφίας των μειονοτήτων των νέων χωρών, για τους αντιβενιζελικούς πολιτικούς.²⁹

²⁸ Θ. Μποχώτης, ό.π., σελ. 91.

²⁹ Ομοίως, σελ. 94-95.

Κεφάλαιο 2^ο : Εξωτερική πολιτική : η Ελλάδα και οι «προαιώνιοι εχθροί» της.

Κατά τη διάρκεια της περιόδου 1890-1914, η φήμη των Βαλκανίων ως «πυριτιδαποθήκης της Ευρώπης», εδραιώθηκε και κινητοποίησε κάποια ιδιαίτερα αντανακλαστικά ταχείας παρεμβάσεως, τόσο των Μεγάλων δυνάμεων, όσο και του σταθερά ισχυροποιούμενου σοσιαλιστικού ή ευρύτερου φιλειρηνικού κινήματος. Αντιδράσεις τέτοιου είδους παρατηρούνται πριν τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897, με σκοπό την αποτροπή του, αλλά και μετά την λήξη των πολεμικών επιχειρήσεων, οπότε και επιτυγχάνεται με την ταχεία επιστροφή της Θεσσαλίας στην ηττημένη Ελλάδα, η εξουδετέρωση μίας επικίνδυνης εστίας μελλοντικών περιπλοκών. Πολλαπλάσιες ήταν οι ανησυχίες πριν και κατά την διάρκεια των Βαλκανικών πολέμων του 1912-1913. Για μία ακόμη φορά ωστόσο, παρά τις δυσοίονες προβλέψεις η ευρωπαϊκή ειρήνη δεν κινδύνευσε.³⁰

Ο αγώνας των Ελλήνων για την απελευθέρωση της Κρήτης, στέφθηκε από επιτυχία, όταν συναίνεσαν οι μεγάλες δυνάμεις της Ευρώπης. Η διοίκηση της Κρήτης οργανώθηκε γύρω από στελέχη που ήρθαν στην Ελλάδα. Η νομισματική μονάδα του νησιού ήταν η δραχμή, η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, έλεγχε την Τράπεζα Κρήτης και το μεγαλύτερο μέρος του εξωτερικού εμπορίου, διεξαγόταν με την ελληνική επικράτεια.³¹

Η Ελλάδα, άργησε λόγω του πολέμου του 1897 και των συνεπειών του, να παρέμβει στα μακεδονικά δρώμενα, και όταν τα πρώτα αντάρτικα σώματα έφτασαν εκεί – υπό την καθοδήγηση του Εθνικού Κομιτάτου, που συγκροτήθηκε στην Αθήνα το 1903 και έλαβε μεγάλη ανάπτυξη μετά το θάνατο (1904) του Παύλου Μελά στη δυτική Μακεδονία, οι Βούλγαροι είχαν ήδη επεκτείνει την δράση τους. Ο Μακεδονικός Αγώνας, υπήρξε η τελευταία και πιο κρίσιμη προσπάθεια των εθνικών προσπαθειών, να διασφαλιστούν τα εθνικά συμφέροντα στην Μακεδονία, με την προστασία των ελληνικών κοινοτήτων από τους Βούλγαρους, οι οποίοι είχαν προηγηθεί, κατά τριάντα σχεδόν χρόνια, στην προβολή και την κατοχύρωση των δικών τους, εθνικών διεκδικήσεων στην περιοχή.

³⁰ Γ. Γιανουλόπουλος, «Εξωτερική πολιτική στις αρχές του 20^{ου} αιώνα», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα: Όψεις πολιτικής και Οικονομικής Ιστορίας 1900-1940* Επιστημ. Επιμέλεια Χ. Χατζηιωσήφ, Βιβλίοραμα, σελ. 111-112.

³¹ Χ. Χατζηιωσήφ, «Εισαγωγή», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, ό.π.*, σελ. 31.

Τα μέσα που χρησιμοποιήθηκαν για την προστασία των εθνικών συμφερόντων, ήταν η κατοχύρωση του ελέγχου των ορθοδόξων κοινοτήτων από ιερείς πιστούς στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, η ενίσχυση της ελληνομάθειας μέσω του ελληνικού σχολείου, η επιρροή που ασκήθηκε στη διεθνή κοινή γνώμη, με στοιχεία, σχετικά με την εθνολογική σύνθεση του πληθυσμού της Μακεδονίας, ο πειθαναγκασμός ατόμων ή κοινοτήτων που είχαν προσχωρήσει στους αντιπάλους, να ανανήψουν και να δηλώσουν ότι ανένηψαν, και η εκτέλεση επικίνδυνων αντιπάλων.³² Οι ελληνικών συμφερόντων ένοπλες ομάδες, κατόρθωσαν μετά από τέσσερα χρόνια (1904-1908) σκληρού, ανορθόδοξου πολέμου, να ανατρέψουν σε ένα σημαντικό βαθμό τα δεδομένα, αλλά όχι χωρίς υψηλό κόστος για τις εξωτερικές σχέσεις της χώρας. Χαρακτηριστική υπήρξε η άρνηση του Λονδίνου, να συνάψει με την Ελλάδα στενότερες σχέσεις, εάν η τελευταία δεν διέλυε τα αντάρτικα σώματα που συντηρούσε στη Μακεδονία.³³

Για την Βουλγαρία, στα μετά το 1870 χρόνια, το μακεδονικό ήταν το κεντρικό πολιτικό ζήτημα. Τα μακεδονικά κομιτάτα και οι πάσης φύσεως αλυτρωτικές κινήσεις, συνέπαιρναν το λαϊκό συναίσθημα και καθόριζαν τις πολιτικές εξελίξεις. Το τέλος, λοιπόν, του Α' Βαλκανικού πολέμου, βρήκε τη Βουλγαρία σε γενικό αναβρασμό. Η αίσθηση της αδικίας στρεφόταν ιδιαίτερα κατά της Σερβίας, η οποία είχε αθετήσει παλαιότερες συμφωνίες, σχετικά με την διανομή βορειότερων τμημάτων του μακεδονικού χώρου. Από στρατιωτικής άποψης το βουλγαρικό εγχείρημα ήταν ιδιαίτερα επισφαλές. Ο βουλγαρικός στρατός ήταν πολύ καταπονημένος, ενώ σημαντικό τμήμα του εξακολουθούσε να βρίσκεται καθηλωμένο στη Θράκη, απέναντι στον Οθωμανικό στρατό. Σημαντικό ποσοστό του αποτελούνταν από Σλαβόφωνους της Θράκης και της Μακεδονίας, οι οποίοι δεν στερούνταν φανατισμού, αλλά στερούνταν όμως εκπαίδευσης, εφοδιασμού και πειθαρχίας. Υπό αυτές τις συνθήκες, η μόνη πιθανότητα επιτυχίας, βρισκόταν στον αιφνιδιασμό και στην πραξικοπηματική κατάληψη των διεκδικούμενων εδαφών, πριν η αναμενόμενη επέμβαση των δυνάμεων να θέσει τέλος στη κρίση.

³² Θ. Βερέμης, Γ. Κολιόπουλος, *Ελλάς: Η σύγχρονη συνέχεια, από το 1821 μέχρι σήμερα*, 4^η έκδοση, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 2006, σελ. 310.

³³ D. Dakin, «The Greek proposals for an Alliance with France and Great Britain, June-July 1907», *Balkan Studies*, τεύχ. 3, 1962, σελ. 43-60.

Ο Γ. Θεοτόκης πέτυχε την επισημείωση, στις 19 Δεκεμβρίου του 1900 από τη Βουλή, της εμπορικής σύμβασης με τη Ρουμανία και την άμεση επανάληψη των διπλωματικών σχέσεων των δύο χωρών που είχαν διακοπεί το 1892, με ρουμανική υπαιτιότητα. Συμφωνήθηκε επίσης, η συνάντηση του βασιλιά Γεωργίου Α' με το βασιλιά της Ρουμανίας Κάρολο που πραγματοποιήθηκε το Μάιο του 1901, σε αυστριακό έδαφος, ενώ είχε προηγηθεί τον Μάρτιο του ίδιου έτους, υπογραφή αμυντικής συμφωνίας μεταξύ Οθωμανών και Ρουμανίας. Οι ελληνορουμανικές σχέσεις έγιναν φιλικότερες μετά από αυτή τη συνάντηση, ενώ εξομάλυνση παρουσίαζαν το ίδιο διάστημα και οι ελληνοοθωμανικές σχέσεις, όπου η ανανέωση των προξενικών συμβάσεων και ιδίως της εμπορικής, έφεραν ευνοϊκά αποτελέσματα για την ελληνική ναυτιλία και το εμπόριο στην περιοχή.

Ωστόσο, οι σχέσεις της Ελλάδας με τις δύο αυτές χώρες, δεν προχώρησαν περισσότερο και αυτό πρέπει να αποδοθεί κυρίως σε αντικειμενικά (γεωπολιτικά) δεδομένα. Από την άλλη, η ρουμανοοθωμανική συμμαχία μπορεί να αποδοθεί στην τάση των ρουμανικών πολιτικών αρχηγείων, να μην ενοχλούν την Αυστροουγγαρία και τη Ρωσία θέτοντας ευθέως το ζήτημα των ρουμανικών πληθυσμών της Τρανσυλβανίας, της Μπουκοβίνας και της Μολδαβίας και να στραφούν, αντίθετα οι επιδιώξεις τους, σε βουλγαρικά εδάφη δίχως ρουμανικούς πληθυσμούς ή να προπαγανδίζουν τη ρουμανική εθνική ιδεολογία στους Κουτσόβλαχους της Μακεδονίας και της Ηπείρου, με στόχο την πιθανή μελλοντική χρησιμοποίησή τους για την απόκτηση ανταλλαγμάτων σε άλλες περιοχές.³⁴

Ο Κερκυραίος πολιτικός Θεοτόκης είχε κληρονομήσει τη πολιτική παράδοση της μόνιμης προβολής του «σλαβικού κινδύνου», εν όψει του οποίου, η Ελλάδα θα έπρεπε να επιδιώκει τη συνεργασία και όχι τη σύγκρουση με την Πύλη. Αυτή η πολιτική συνέπιπτε απολύτως με τη γερμανική πολιτική στα Βαλκάνια που είχε τότε, έναν και μόνο κύριο στόχο: τη δημιουργία «αντισλαβικού άξονα» Τουρκίας, Ρουμανίας και Ελλάδας. Ήδη στο Μακεδονικό μέτωπο η κοινή προτεραιότητα εξουδετέρωσης της βουλγαρικής απειλής ή εκείνης των αυτονομιστών, είχε δημιουργήσει συνθήκες ελληνοτουρκικής συνεργασίας.³⁵ Ωστόσο η κίνηση

³⁴ Θ. Μποχώτης, «Εσωτερική πολιτική 1900-1922», ό.π., σελ. 59-60.

³⁵ Γ. Γιανουλόπουλος, «Εξωτερική πολιτική στις αρχές του 20^{ου} αιώνα», ό.π., σελ. 114-115.

παρέμεινε μετέωρη και από τις δύο πλευρές. Η ελληνική κοινή γνώμη δεν ήταν έτοιμη να δεχθεί ένα νέο στρατηγικό δόγμα, σύμφωνα με το οποίο, οι μελλοντικές ελληνοτουρκικές αντιδικίες, θα έπρεπα να λύνονται με βάση την πρωτοκαθεδρία της Πύλης.

Η Ελλάδα, έχοντας πια ενταχθεί στο δίκτυο των διαβαλκανικών συμμαχιών, το οποίο άρχισε να δημιουργείται με την υπογραφή μιας ανάλογης προς τη σερβοβουλγαρική, συμμαχίας Μαυροβουνίου και Βουλγαρίας, πολύ λίγο θύμιζε τη χώρα που ηττήθηκε, κατά κράτος, στον πόλεμο του 1897. Με έναν νέο χαρισματικό πρωθυπουργό, τον Ελευθέριο Βενιζέλο, και με αξιόμαχες ένοπλες δυνάμεις, έμπαινε σε μια εποχή μεγάλων αλλαγών, με πραγματική και όχι ρητορική, εμπιστοσύνη στις δυνάμεις της. Η ήττα της Πύλης στον Ιταλοτουρκικό πόλεμο του 1911-1912, υπήρξε μία επιπλέον πηγή αισιοδοξίας για την Αθήνα και για άλλες συμμαχικές πρωτεύουσες, διότι έδειχνε ότι η κοινή στρατιωτική δράση, των βαλκανικών κρατών, θα μπορούσε πιθανότατα να αποφέρει πολύ σημαντικά οφέλη.³⁶ Η επιβεβαίωση αυτών των προβλέψεων έγινε πολύ γρήγορα. Μέσα σε μόνο λίγες εβδομάδες από την έναρξη των εχθροπραξιών (Οκτώβριος 1912), λύθηκε το, ηλικίας αρκετών αιώνων Ανατολικό Ζήτημα, τουλάχιστον ως προς τα ευρωπαϊκά εδάφη της αυτοκρατορίας.

Μετά την αποτυχία της εξέγερσης της Εσωτερικής Μακεδονικής Εθνικής Οργάνωσης (EMEO) στη Μακεδονία, οι κυβερνήσεις της Σερβίας, της Βουλγαρίας και της Ελλάδας, διείδαν την ευκαιρία, να επιτύχουν τη διαμόρφωση ζωνών με εθνική ομοιογένεια.³⁷ Επομένως χρειαζόταν η μεγαλύτερη δυνατή διείσδυση των εθνικών κρατών στην περιοχή, με στόχο την απόσπαση του μεγαλύτερου δυνατού μεριδίου, κατά τον προσεχή διαμελισμό της Μακεδονίας. Έτσι η ελληνική κυβέρνηση, απέρριψε την πολιτική της Μακεδονικής Αυτονομίας και αποφάσισε να χρησιμοποιήσει τα προξενεία της, στη Θεσσαλονίκη και στο Μοναστήρι, στις Σέρρες και στην Καβάλα ως διοικητικά, οργανωτικά και οικονομικά κέντρα του αγώνα των αντάρτικών ομάδων, που θα δρούσαν σε διάφορες περιοχές της Μακεδονίας, για τα ελληνικά συμφέροντα.

³⁶ E. C. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars, 1912-1913*, Harvard University Press, Cambridge Mass. 1938, σελ. 32-33, 51, 84-85.

³⁷ R.J. Crampton, *A Short History of Modern Bulgaria*, Cambridge University Press, 1987, σελ. 48.

Η Νεοτουρκική Επανάσταση (1908), υπήρξε ασφαλώς, το μείζον γεγονός της περιόδου 1890-1914, για την περιοχή των Βαλκανίων και της Εγγύς Ανατολής · μια αλλαγή, που οδήγησε τελικώς στους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913 και, εν συνεχεία, στη συμμετοχή της Πύλης στον Μεγάλο Πόλεμο, στο στρατόπεδο των ηττημένων. Τόσο η Βουλγαρία και η Σερβία, που έβλεπαν να παγιώνεται η τουρκική παρουσία στα ευρωπαϊκά εδάφη της αυτοκρατορίας, όσο και η Ελλάδα – για τον επιπρόσθετο λόγο της διαφορετικής πλέον αντιμετώπισης των χριστιανικών μειονοτήτων, σε ολόκληρη την οθωμανική επικράτεια- έκριναν, ότι ο κίνδυνος που αντιπροσώπευαν οι Νεότουρκοι, του Κομιτάτου «Ένωσις και Πρόοδος», ήταν πολύ πιο σημαντικός από τις διαφορές τους, συμπεριλαμβανομένων και των πρόσφατων μεταξύ τους συγκρούσεων στη Μακεδονία.³⁸

Οι επαναστατικές εταιρείες των Σλαβομακεδόνων, γνώρισαν σημαντική άνθιση μετά το 1897. Παρότι σε μεγάλο βαθμό, είχαν τις ρίζες τους στον μακεδονικό χώρο, οι σχέσεις τους με την Βουλγαρία ήταν ιδιαίτερα στενές. Κύματα προσφύγων από προηγούμενες ταραχές, είχαν δημιουργήσει ένα ισχυρό κίνημα στη Σόφια, κίνημα που αποτελούσε, την αιχμή ενός δόρατος, για τον βουλγαρικό εθνικισμό. Έως το 1900, από τους 100.000 Σλαβομακεδόνες πρόσφυγες, ο βουλγαρικός στρατός αντλούσε το 1/3 των αξιωματικών του και το βουλγαρικό κράτος, πλήθος στελεχών του- ιδιαίτερα ιερείς και δασκάλους. Στα βήματα της Εξαρχίας η ΕΜΕΟ (Εσωτερική Μακεδονική Επαναστατική Οργάνωση), άπλωσε τις επαναστατικές της επιτροπές, σε σχεδόν ολόκληρο τον μακεδονικό χώρο, παγίωσε ισχυρή ανταρτική παρουσία και δημιούργησε κατάσταση έντασης που συχνά ξεσπούσε σε τοπικές εξεγέρσεις. Η τουρκική καταστολή, που, εν μέρει, βασιζόταν σε άτακτους Αλβανούς ή Βόσνιους πρόσφυγες, και οι εσωτερικές αντιθέσεις της ΕΜΕΟ, ανάμεσα στα φιλοβουλγαρικά στοιχεία και τους οπαδούς αυτόνομου μακεδονικού κινήματος, συμπλήρωναν την ένταση.³⁹

³⁸ Γ. Γιανουλόπουλος, ό.π., σελ. 116.

³⁹ Γ. Μαργαρίτης, «Οι Πόλεμοι: από τον πόλεμο του 1897 στη Μικρασιατική εκστρατεία», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα: Όψεις πολιτικής και Οικονομικής Ιστορίας 1900-1940* Επιστημ. Επιμέλεια Χ. Χατζηιωσήφ, Βιβλιόραμα, σελ. 173.

Αυτές οι αντιθέσεις, όπως και το ολοένα αυξανόμενο ενδιαφέρον των Μεγάλων Δυνάμεων για την περιοχή, οδήγησαν στην επανάσταση του Ίλιντεν, το καλοκαίρι του 1903. Επρόκειτο για μία γενικευμένη εξέγερση της ΕΜΕΟ ενάντια στην Οθωμανική κυριαρχία, η οποία αν και απέτυχε, οδήγησε σε σημαντικές εξελίξεις: στη δρομολόγηση μεταρρυθμίσεων επί του μακεδονικού χώρου. Προκάλεσε, επίσης, πλήθος θυμάτων, κύμα αντεκδικήσεων και προσφύγων, που κλόνισαν τον οργανωτικό ιστό της ΕΜΕΟ. Για την Ελλάδα, τα γεγονότα αυτά, ήταν ταυτόχρονα μια προειδοποίηση για τον κίνδυνο επίλυσης του μακεδονικού, ερήμην της, αλλά και μια ευκαιρία.⁴⁰

Οι ελληνικές δραστηριότητες στον μακεδονικό χώρο, πριν από το 1903, ήταν περιορισμένης εμβέλειας, εκτός ίσως από την περιοχή της Καστοριάς, όπου δρούσε ο μητροπολίτης Γερμανός Καραβαγγέλης. Στις αρχές του 1904, η ελληνική κυβέρνηση αποφάσισε να παρέμβει, στηρίζοντας αγώνα ατάκτων, οι οποίοι, όμως, θα βρίσκονταν κάτω από τον έλεγχό της, στελεχωμένοι από αξιωματικούς του στρατού. Την άνοιξη του 1904, άρχισε η αποστολή αξιωματικών στα προξενεία της Θεσσαλονίκης και του Μοναστηρίου, καθώς και οι ερευνητικές περιοδείες στον μακεδονικό χώρο. Πιστοποιήθηκε η ανάγκη αποστολής ένοπλων ομάδων από την Ελλάδα και άρχισε η οργάνωση των σχημάτων, που θα στήριζαν αυτή τη δύσκολη επιχείρηση. Οι ζώνες ευθύνης των δυνάμεων στη Μακεδονία και η ανασύνταξη της ΕΜΕΟ, μετά τα πλήγματα του 1903, επιτάχυναν τις εξελίξεις. Το καλοκαίρι του 1904, οι ελληνικές ένοπλες ομάδες, άρχισαν να δρουν συντονισμένα στον Μακεδονικό χώρο. Η τρομοκρατία των πολιτικών οργανώσεων της ΕΜΕΟ, με την εξόντωση δασκάλων, εξαρχικών ιερέων και βοεβόδων, ήταν ο κύριος στόχος. Ο θάνατος του Παύλου Μελά στη Σιάτιστα, στις 13 Οκτωβρίου 1904, έδωσε στην όλη κίνηση, ήρωα και σύμβολο, προκαλώντας πανεθνικό συναγερμό.⁴¹

Στις 12 Νοεμβρίου 1904, στο Ζέλενιτς, εγκαινιάστηκε η τακτική της μαζικής «τυφλής» τρομοκρατίας, όταν αιχμαλωτίστηκαν, οι μετέχοντες σε γάμο χωρικοί και εκτελέστηκαν όλοι οι άρρενες. Την ίδια εποχή, ξεκίνησε η «μάχη των συνόρων», ώστε να μπορούν τα αντάρτικα

⁴⁰ Κ. Βακαλόπουλος, *Η Μακεδονία στις παραμονές του Μακεδονικού Αγώνα (1894-1904)*, Θεσσαλονίκη 1986 και Β. Γούναρης κ.α. (επίμ.) *Τα γεγονότα του 1903 στην Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 1993.

⁴¹ Γ. Μαργαρίτης, *ό.π.*, σελ. 174.

σώματα να κυκλοφορούν ελεύθερα από και προς την Ελλάδα. Απαγορεύθηκε η διέλευση των συνόρων σε μη εφοδιασμένους με «σημειώματα» εμπίστων, από και προς, το οθωμανικό έδαφος (ώστε να μη καταφύγουν στο ελληνικό έδαφος και εφοδιάζονται από εκεί οι βουλγαρίζοντες) και άρχισε η εκκαθάριση, όλων των ύποπτων κοντά στη μεθοριακή γραμμή. Η επιχείρηση κορυφώθηκε τον Απρίλιο του 1905, όταν μέσα σε δύο μέρες, περισσότεροι από εκατό άνθρωποι, εξοντώθηκαν στην περιοχή του Αλιάκμονα. Το ποτάμι κατέβαζε πτώματα για μέρες και ο τρόμος που ακολούθησε, προκάλεσε κύμα προσφύγων προς τα βόρεια. Στο μεταξύ διάστημα, στις 25 Μαρτίου 1905, ελληνικά σώματα 180 ανδρών, χτύπησαν το είδη κατεστραμμένο στα γεγονότα του Ίλιντεν, χωριό Ζαγορίτσανη, πυρπόλησαν τα λίγα σπίτια που απέμειναν και σκότωσαν 80 άτομα.⁴²

Η βιαιότητα με την οποία ξεκίνησε η ελληνική επέμβαση στον μακεδονικό χώρο, σηματοδοτούσε την εξέλιξη στις αντιλήψεις περί εθνικών διεκδικήσεων. Η προοπτική της κατάκτησης, δια του πολέμου, συμπληρώθηκε με την έννοια της εθνικής εκκαθάρισης. Το διάστημα 1904-1905, η μέχρι τότε αόριστη προσήλωση στην έννοια του πολέμου συνδέθηκε με το αίμα και τον θάνατο, τονίζοντας την εγκυρότητα της επιλογής. Ο επικαλούμενος πόλεμος, θα ήταν εθνικά ολοκληρωτικός και ο, χωρίς όρια θάνατος, των άλλων, από εντεταλμένα όργανα του ελληνικού κράτους, προετοίμαζε τους ανθρώπους και τους μηχανισμούς, για όσα απαιτούσε η πολεμική επιλογή. Η επικράτηση των ελληνικών ενόπλων σωμάτων υπήρξε σχεδόν καθολική. Η ΕΜΕΟ περιόρισε την ένοπλη δραστηριότητα, ενώ η Βουλγαρία αντέδρασε με τους διωγμούς των Ελλήνων της Ανατολικής Ρωμυλίας, που έστειλαν 37000 πρόσφυγες στη Θεσσαλία. Περισσότεροι από 100000 Σλαβομακεδόνες, μετανάστευσαν στις Ηνωμένες Πολιτείες για να ξεφύγουν από τον εφιάτη. Δεκάδες χιλιάδες άλλοι, έφυγαν πρόσφυγες στη Βουλγαρία. Όταν ο ελληνικός στρατός, έφτασε στην περιοχή το 1912, η Ελλάδα προσάρτησε μια περιοχή όπου τα πρώτα βήματα εθνικής ομογενοποίησης είχαν ήδη γίνει.

Ο Μακεδονικός Αγώνας έληξε, απότομα, στις 11 Ιουλίου 1908, με ένα είδος άτυπης εκεχειρίας. Η διακήρυξη των Νεοτουρκικού Κομιτάτου, το οποίο προέβλεπε σύνταγμα και ίδια δικαιώματα για τους λαούς της αυτοκρατορίας, προκάλεσε στον μακεδονικό χώρο, ένα κύμα συμφιλίωσης που εξέπληξε τους μηχανισμούς και τις οργανώσεις. Οι ένοπλοι αμνηστεύθηκαν,

⁴² Ομοίως, σελ. 174.

δέχτηκαν να καταθέσουν τα όπλα και κατέβηκαν στις πόλεις, μέσα στο συμφιλιωτικό παραλήρημα. Ανάμεσα τους 220 Έλληνες αντάρτες, περίπου το σύνολο όσων κατάγονταν από την περιοχή.⁴³ Παρά τις απόπειρες του Μακεδονικού Κομιτάτου της Αθήνας, να συντηρήσει τον ένοπλο αγώνα, προκαλώντας, μάλιστα, αιματηρές επιθέσεις μέχρι την τελευταία στιγμή, το φιλειρηνικό πνεύμα υποχρέωσε την ελληνική κυβέρνηση, να ανακαλέσει τα ένοπλα σώματα από την περιοχή.

Ο Μακεδονικός Αγώνας, λοιπόν, ήταν μια ελληνική αντίδραση μεγάλης κλίμακας, στο ενδεχόμενο να εξασφαλίσει η Βουλγαρία, ερείσματα σε περιοχές της Βουλγαρίας, τις οποίες η Ελλάδα θεωρούσε πως της ανήκαν, και γενικά να αποκτήσει πλεονεκτική θέση, έναντι της Ελλάδας στην αλύτρωτη χώρα, ώστε να εκμεταλλευτεί προς όφελός της και εις βάρος της Ελλάδας, ενδεχόμενη αυτονομία της Μακεδονίας.

Ο Μακεδονικός Αγώνας αποκατέστησε το κύρος του τακτικού στρατού που ο πόλεμος του 1897, είχε αμαυρώσει. Η Επανάσταση των Νεοτούρκων και το κίνημα στο Γουδί, παγίωσαν αυτή την ακτινοβολία των ενόπλων δυνάμεων, παρουσιάζοντάς τις ως φορείς εκσυγχρονιστικών ιδεών και εγγυητές της κρατικής τιμής και υπόστασης, απέναντι σ' έναν πολιτικό κόσμο, που κατηγορούνταν για πολλά. Ωστόσο, οι Βαλκανικοί Πόλεμοι, διεξήχθησαν επειδή δεν απέδωσε τα προσδοκώμενα, ο Μακεδονικός Αγώνας.⁴⁴

Η Ελλάδα ξεκίνησε τον Α' Βαλκανικό πόλεμο, κάτω από ιδιαίτερα ευνοϊκές συγκυρίες. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν αναγκασμένη να διασκορπίσει, σε πλήθος μέτωπα τις δυνάμεις της, που ήταν καταπονημένες από τον πόλεμο με την Ιταλία και τις πολιτικές εντάσεις. Το κυριότερο μέτωπο, βρισκόταν πολύ μακριά από τα ελληνικά σύνορα, στην Ανατολική Θράκη, όπου ενδεχόμενη προέλαση, του, πολύ ισχυρού βουλγαρικού στρατού (350.000 άνδρες), θα απειλούσε την ίδια την Κωνσταντινούπολη και θα απέκοπτε τα Βαλκάνια από την ασιατική Τουρκία. Το, προς την Θεσσαλία, μέτωπο ήταν το πλέον απόμακρο της τουρκικής διάταξης, ενώ οι μονάδες που το υπεράσπιζαν, ήταν ισχνές, αριθμητικά και αδύνατες ποιοτικά.⁴⁵

⁴³ D. Dakin, *The Greek Struggle in Macedonia, 1897-1913*, Thessaloniki 1993, σελ. 312.

⁴⁴ Θ. Βερέμης, Γ. Κολιόπουλος, *ό.π.*, σελ. 311.

⁴⁵ Γ. Μαργαρίτης, *ό.π.*, σελ. 177.

Η ελληνική επιστράτευση, πραγματοποιήθηκε με ικανοποιητική ταχύτητα και απέδωσε πολύ περισσότερους άνδρες, από εκείνους που η χώρα μπορούσε να εξοπλίσει. Παρουσιάστηκαν, πάλι, πλήθη εθελοντών, που οργανώθηκαν, στρατιωτικά, ή δημιούργησαν, απόλυτα ελεγχόμενες μονάδες «προσκόπων», ατάκτων δηλαδή, οι οποίοι στάλθηκαν, κυρίως, στα τουρκικά μετόπισθεν. Η αναρχία του 1897, είχε παρέλθει ανεπιστρεπτί. Η ναυτική ανωτερότητα της Ελλάδας, βασιζόταν στο θωρηκτό εύδρομο «Αβέρωφ», μέρος της αξίας, του οποίου, είχε καταβληθεί, από τον ομώνυμο ευεργέτη. Το πλοίο αυτό, δεν ήταν μόνο είκοσι χρόνια νεότερο, από τα δύο τουρκικά θωρηκτά, που αγοράστηκαν το 1910, για να το αντιμετωπίσουν, όχι μόνο είχε πιο σύγχρονο και καλύτερα τοποθετημένο πυροβολικό, αλλά κυρίως με την ταχύτητα των 22,5 κόμβων, έναντι 16 των αντιπάλων του, μπορούσε να ελίσσεται, κατά βούληση, στον χώρο της ναυμαχίας.

Με την έναρξη των επιχειρήσεων, το ελληνικό ναυτικό, κατέλαβε τη Λήμνο και αργότερα τη Σαμοθράκη, την Ίμβρο, την Τένεδο, τον Άγιο Ευστράτιο περικλείοντας τα Στενά και χρησιμοποιώντας την μεγάλη του δύναμη, σε αντιτορπιλικά (14) για συνεχή επιτήρησή τους. Η πρώτη τουρκική απόπειρα διάσπασης του κλοιού, έγινε στις 3 Δεκεμβρίου, με την έξοδο του τουρκικού στόλου από τα Δαρδανέλια. Επακολούθησε η ναυμαχία της Έλλης, κοντά στις ακτές της Καλλίπολης, καθώς οι τουρκικές προθέσεις, ήταν να ενισχύσουν το στόλο τους, με τα πυρά των παράκτιων οχυρών. Την έκβαση του αγώνα, έκρινε η απόφαση του ναύαρχου Κουντουριώτη, να ανεξαρτητοποιήσει την κίνηση του Αβέρωφ και, εκμεταλλευόμενος την ταχύτητα του πλοίου, να κόψει την πορεία του τουρκικού στόλου, ερχόμενος κάθετα προς την κεφαλή του. Αυτό το τακτικό πλεονέκτημα – το «κλείσιμο του T», όπως το ονομάζει η ναυτική τακτική- κατέστησε αδύνατη, την συνέχιση της μάχης από τουρκικής πλευράς και προκάλεσε εσπευσμένη αναδίπλωση των τουρκικών πλοίων προς τα Στενά.⁴⁶ Για περισσότερο, από έναν μήνα, μετά την ναυμαχία της Έλλης, οι δύο στόλοι περιορίστηκαν σε μικροεπιχειρήσεις, με σκοπό την καταπόνηση του αντιπάλου.

Η Βουλγαρία, συμμετείχε στον Α' Βαλκανικό Πόλεμο, συνεισφέροντας στην συμμαχική προσπάθεια, το κύριο τμήμα των χερσαίων δυνάμεων της τελευταίας. Παρέταξε περισσότερους από 300.000 άνδρες έναντι 130.000 της Ελλάδας, 200.000 της Σερβίας και 30.000 του

⁴⁶ Ομοίως, σελ. 179-180.

Μαυροβουνίου. Αντιμέτωπισε τα τουρκικά στρατεύματα της Θράκης, τα οποία, συνεχώς, ενισχύονταν, από το μικρασιατικό τμήμα της αυτοκρατορίας. Μετά από διαδοχικές μάχες, ο βουλγαρικός στρατός, έφθασε στη γραμμή Τσατάλτζας, έξω από την Κωνσταντινούπολη, όπου όμως καθλώθηκε εξουθενωμένος. Μετά το τέλος της ανακωχής, κράτησε, τις προ της Κωνσταντινούπολης, θέσεις του και με τη σερβική βοήθεια, ολοκλήρωσε, νικηφόρα, την πολιορκία της Αδριανούπολης. Όλα αυτά, είχαν καταπονήσει τη βουλγαρική δύναμη και, το κυριότερο, είχαν στρέψει τους πόρους και την προσοχή της, μακριά από το κύριο πεδίο διεκδίκησης, τη Μακεδονία.

Το κύριο χτύπημα των Βούλγαρων, στρεφόταν εναντίον της Σερβίας. Η εξουδετέρωση του ισχυρότερου από τους συμμάχους, θεωρούνταν ότι, δεν θα άφηνε πολλά περιθώρια στον δεύτερο. Αυτό βέβαια, δεν σήμαινε ότι, το προς την Ελλάδα, μέτωπο θα παρέμενε αδρανές. Η αποφασιστική μάχη, έγινε στην περιοχή του Κιλκίς. Η μάχη εξελίχθηκε σε προσπάθεια συντριβής του εχθρού, δια του όγκου, γεγονός, που μετέτρεψε το πεδίο μάχης, σε σφαγείο.⁴⁷

Ο Α' Βαλκανικός Πόλεμος τερματίστηκε και τυπικά με την υπογραφή της Συνθήκης του Λονδίνου (17 Μαΐου 1913), με την οποία η Οθωμανική Αυτοκρατορία, υποχρεώθηκε να εγκαταλείψει, σχεδόν όλα, τα ευρωπαϊκά Βαλκανικά εδάφη της. Το μέλλον των νησιών του βορειοανατολικού Αιγαίου, της χερσονήσου του Αγίου Όρους και το καθεστώς της Αλβανίας, θα καθοριζόταν από τις Δυνάμεις. Λίγο αργότερα, η Αλβανία, αναγνωρίστηκε ως ανεξάρτητο κράτος (Ιούλιος 1913) και τα Δωδεκάνησα παρέμειναν υπό ιταλική κατοχή και διοίκηση.

Η συνθήκη του Λονδίνου, άφησε πολλές εκκρεμότητες. Αυτές αφορούσαν, κυρίως, την Μακεδονία, που ελεγχόταν από τον ελληνικό στρατό, αλλά τμήματά της διεκδικούνταν, τόσο από τη Βουλγαρία όσο και από τη Σερβία. Σε ατμόσφαιρα καχυποψίας, η Ελλάδα και η Σερβία, συμμάχησαν, για να αντιμετωπίσουν τις προκλήσεις της Βουλγαρίας. Πράγματι στα μέσα Ιουνίου 1913, ο βουλγαρικός στρατός, επιτέθηκε τόσο απέναντι στο ελληνικό, όσο και στο σερβικό μέτωπο. Ο Β' βαλκανικός πόλεμος είχε ξεκινήσει. Στην διάρκειά του, η Ελλάδα κατέλαβε ολόκληρη την Ανατολική Μακεδονία και τη Δυτική Θράκη, φτάνοντας ως την Αλεξανδρούπολη.

⁴⁷ Ομοίως, σελ. 181.

Η συνθήκη του Βουκουρεστίου τερμάτισε τους Βαλκανικούς πολέμους· έδωσε στην Ελλάδα κοινά σύνορα με τη Σερβία και τη Βουλγαρία και εξασφάλισε την ένωση της Κρήτης με τη χώρα, αλλά άφησε, άλυτα περισσότερα προβλήματα, από αυτά που έλυσε. Άφησε ανοικτό το ζήτημα των ελληνοαλβανικών συνόρων και αυτό του μέλλοντος των νήσων του ανατολικού Αιγαίου, δεν συμπεριέλαβε στη διευθέτηση την Τουρκία και επέβαλε στη Βουλγαρία, ρυθμίσεις τις οποίες, οι Βούλγαροι, εξαρχής, θεωρούσαν προσωρινές. Η συνθήκη, ουσιαστικά αποτελούσε, μία ανακωχή ανάμεσα στα κράτη, που είχαν εμπλακεί στους πολεμικούς γύρους των ετών 1912-1913· η έκβαση των οποίων προεξόφλησε σε μεγάλο βαθμό, τη θέση που πήραν στη μεγάλη ευρωπαϊκή σύρραξη που ξέσπασε τον Αύγουστο του 1914, άλλες για να κρατήσουν τα κεκτημένα εδάφη και άλλες για να ανακτήσουν απολεσθέντα εδάφη.⁴⁸ Παρόλα αυτά, η Ελλάδα μέσα σε χρονικό διάστημα μικρότερο από δέκα μήνες, κατάφερε να διπλασιάσει την έκταση και τον πληθυσμό της.

⁴⁸ Θ. Βερέμης, Γ. Κολιόπουλος, ό.π., σελ. 328.

Η Ελλάδα μετά την λήξη των Βαλκανικών πολέμων.⁴⁹

⁴⁹ <http://www.google.com>

Το ξέσπασμα του Ευρωπαϊκού πολέμου (Α΄ Παγκοσμίου), ακύρωσε αυτούς τους εξαντλητικούς βαλκανικούς ανταγωνισμούς. Τα βαλκανικά κράτη βρέθηκαν στην δίνη των αναμετρήσεων που λίγο αφορούσαν τους τοπικούς συσχετισμούς. Η Ελλάδα διατήρησε την ουδετερότητα της για μεγάλο χρονικό διάστημα και προέβη σε γενική επιστράτευση τον Σεπτέμβριο του 1915. Η ουδετερότητα της Ελλάδας έγινε ακόμη πιο επικίνδυνη για την χώρα όταν τον Φεβρουάριο του 1915, η αγγλική κυβέρνηση, εν όψει της επιχείρησης κατά των Στενών που προετοίμαζε, πρότεινε στην Ελλάδα να συμμετάσχει, με αντάλλαγμα σπουδαίες εδαφικές παραχωρήσεις στα παράλια της Μικράς Ασίας. Η προσφορά, ήταν άκρως δελεαστική για την ελληνική κυβέρνηση. Η αγγλική πρόταση, αποτελούσε συνάμα προειδοποίηση προς την Ελλάδα, ότι η Αγγλία δεν θα ανεχόταν την Ελλάδα ουδέτερη, από τη στιγμή που έθετε σε εφαρμογή την επιχείρηση, για την εκπόρθηση των Στενών. Πολύ μεγαλύτερη σημασία για την ανεξαρτησία και την εδαφική ακεραιότητα της Ελλάδας, είχε αυτή ακριβώς η προειδοποίηση· την οποία αντιλήφθηκαν τόσο ο Κωνσταντίνος και οι σύμβουλοί του όσο και ο Βενιζέλος· αλλά μόνον ο τελευταίος, εκτίμησε την σημασία της.⁵⁰

Η οριστική απόφαση της Σόφιας (Σεπτέμβριος 1915), μετά από έναν ολόκληρο χρόνο προσεκτικής εξέτασης των προσφορών των εμπόλεμων, να προσχωρήσει στον γερμανικό συνασπισμό, διευκόλυνε εξαιρετικά τη γενική στρατηγική του Βενιζέλου. Η στρατηγική αυτή ωστόσο, είχε μια αυτονόητη προϋπόθεση: να βρίσκεται ο ίδιος στην εξουσία για να την εφαρμόσει, και η βουλγαρική επιστράτευση, υπήρξε εκείνο ακριβώς το γεγονός, που επέσπευσε τη δεύτερη αποπομπή του, από τον Κωνσταντίνο (5 Οκτωβρίου 1915), μόνο λίγους μήνες μετά τη σαφή υπέρ αυτού και του κόμματος του, εκλογική ετυμηγορία. Οι τελευταίες πάντως ενέργειες της κυβέρνησης των Φιλελευθέρων επρόκειτο να έχουν επιπτώσεις καθοριστικής σημασίας. Η ελληνική επιστράτευση, απάντηση σε εκείνη των βουλγαρικών ενόπλων δυνάμεων, δεν δημιούργησε στις τάξεις του στρατού – όπως φαίνεται ότι προσδοκούσε ο Βενιζέλος- κανενός είδους λαϊκό ρεύμα, υπέρ της πολιτικής των νέων προοπτικών, για την επέκταση των συνόρων, απλώς και μόνον επειδή και η Βουλγαρία, μετά την Οθωμανική Αυτοκρατορία, είχαν συνταχθεί με τις δυνάμεις, που κατά τους Φιλελεύθερους, θα έχαναν τον πόλεμο. Αντίθετα οι επίστρατοι, μετά τη συστηματική τους κατήχηση από τους κωνσταντινικούς αξιωματούχους, που

⁵⁰ Θ. Βερέμης, Γ. Κολιόπουλος, ό.π., σελ. 336.

κυριαρχούσαν τότε στο στράτευμα, θα μετατραπούν, σε ένθερμους οπαδούς της ουδετερότητας, και φανατικούς βασιλόφρονες, και θα είναι αυτοί που θα στελεχώσουν, οχτώ μήνες αργότερα, τους Συλλόγους των Επιστράτων, το πιο μαχητικό τμήμα των αντιβενιζελικών δυνάμεων.⁵¹

Το Συνέδριο Ειρήνης εγκαινίασε τις επίσημες εργασίες του τον Ιανουάριο του 1919 στο Παρίσι με τη συμμετοχή τριάντα, πολυμελών σε αρκετές περιπτώσεις, αντιπροσωπειών από ισάριθμα κράτη, και την παρουσία πολλών άλλων εκπροσώπων εθνικών, μειονοτικών, θρησκευτικών, οικονομικών και ποικίλων άλλων συμφερόντων. Ο Βενιζέλος, με μια μοναδική για Έλληνα πολιτικό ικανότητα, να επιχειρηματολογεί και να πείθει, χωρίς να κουράζει ή και να εξοργίζει τον συνομιλητή του, κατόρθωσε να μεγιστοποιήσει τα πλεονεκτήματα, που διέθετε ως σύμμαχος των νικητών.⁵² Έτσι, στις 2 Μαΐου 1919, επιτυχαίνει να στείλει τον ελληνικό στρατό στη Σμύρνη, ως ειρηνευτικό σώμα, προκειμένου να επιβάλει την τάξη, σύμφωνα με την Συνθήκη των Σεβρών. Το όνειρο της Μεγάλης Ιδέας, φαίνεται να γίνεται πραγματικότητα, και ο ελληνισμός της Σμύρνης, υποδέχεται το ελληνικό στράτευμα, ως απελευθερωτικό σώμα.

Το υπόμνημα με τις ελληνικές θέσεις για το νέο χάρτη των Βαλκανίων και της Εγγύς Ανατολής παραπέμφθηκε σε μία από τις ειδικές επιτροπές του συνεδρίου, την Επιτροπή για τα ελληνικά ζητήματα, που εξέτασε σε πολλές συνεδριάσεις τις ελληνικές διεκδικήσεις: τη Βόρειο Ήπειρο, τη Δυτική και την Ανατολική Θράκη, τη Σμύρνη και τα Δωδεκάνησα. Γενικό χαρακτηριστικό αυτών των συζητήσεων, ήταν η αρνητική στάση της Ιταλίας απέναντι σε όλες τις επιδιώξεις του Έλληνα πρωθυπουργού, καθώς και η αρνητική τοποθέτηση αρκετών Αμερικανών ειδικών. Παρά τις δυσκολίες, όλα τα θέματα που αφορούσαν την Ελλάδα προχώρησαν ικανοποιητικά μέχρι την λήξη του συνεδρίου του Ιανουαρίου 1920, μετά τις υπογραφές των Συνθηκών Ειρήνης, με την ηττημένη Γερμανία και τους συμμάχους της: την Αυστρία και τη Βουλγαρία. Αργότερα, θα υπογραφεί, και η Συνθήκη Ειρήνης με την Ουγγαρία, καθόσον, η διάλυση της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων, επέβαλε τη χωριστή διαπραγμάτευση. Επειδή όμως, η αντίστοιχη συνθήκη ειρήνης με την Οθωμανική Αυτοκρατορία βραδυπορούσε,

⁵¹ Γ. Θ., Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και Μαζική Οργάνωση: Οι επίστρατοι του 1916*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1996.

⁵² D. Kitsikis, *Propagande et Pression en Politique Internationale: La Grece et ses revendications a la Conference de la Paix (1919-1920)*, PUF, Paris 1963· N. Petsalis – Diomidis, *Greece at the Paris Peace Conference, 1919*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki 1978.

τίποτα το οριστικό και τελεσίδικο δεν είχε καταγραφεί στον πίνακα των κερδών της ελληνικής αντιπροσωπείας, με εξαίρεση την απόσπαση υπέρ των Συμμάχων, της Δυτικής Θράκης από τη Βουλγαρία.⁵³

Με την λήξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, η Οθωμανική αυτοκρατορία χάνει όλα τα ευρωπαϊκά της εδάφη, γεγονός που ευνοεί τα υπόλοιπα βαλκανικά κράτη και περισσότερο την Ελλάδα.

Η Συνθήκη των Σεβρών υπήρξε προϊόν εξαιρετικά επιδέξιων χειρισμών της βενιζελικής διπλωματίας, αλλά και ευτυχών συγκυρίων. Οι εύθραυστες ισορροπίες ωστόσο, πάνω στις οποίες στηρίχθηκε η υπογραφή της, διέθεταν ένα μονιμότερο κέντρο στήριξης. Αυτό δεν ήταν άλλο, από τη συναντίληψη που είχαν τόσο η Αγγλία, όσο και η Γαλλία, για τα πράγματα της Εγγύς Ανατολής, και το ρόλο της Ελλάδας, στα πολεμικά δρώμενα, ως εντολοδόχου της Αγγλίας, στην οποία οι Γάλλοι γνώριζαν την πρωτοκαθεδρία στην ευρύτερη περιοχή, με αντάλλαγμα, την υποστήριξη του Λονδίνου, σε θέματα πολύ πιο σημαντικά για τη γαλλική δημοκρατία, όπως ήταν πρωτίστως, η αυστηρή και συνεπής προς το γράμμα και το πνεύμα της Ειρήνης των Βερσαλλιών, στάση της Αντάντ απέναντι στη Γερμανία. Η Αγγλία, που τα συμφέροντά της ήταν κυρίως εδαφικά (έλεγχος Στενών), δεν είχε περιθώρια συμβιβασμού με τον κεμαλισμό, που αγωνίζονταν κατά προτεραιότητα, «για την πολιτική ανεξαρτησία και την εδαφική ακεραιότητα» ενός νέου, χωρίς τις αραβικές επαρχίες της αυτοκρατορίας, τουρκικού κράτους. Πολύ λογικά, συνεπώς, το Λονδίνο επέλεξε τη στρατιωτική λύση και χρησιμοποίησε τον πρόθυμο προς τούτο ελληνικό στρατό, διότι δεν ήταν σε θέση να αποστείλει στα μέτωπα της Εγγύς Ανατολής, τις απαραίτητες δυνάμεις, για την επιβολή των όρων, της άκρως ευνοϊκής για τους Βρετανούς, Συνθήκης των Σεβρών. Η ελληνική συμμετοχή στην επιχείρηση αυτή, της διάλυσης της Οθωμανικής επικράτειας και του διαμελισμού, του κυρίως κορμού της σε κατεχόμενες περιοχές και ζώνες αποκλειστικής οικονομικής επιρροής των μεγάλων δυνάμεων της Αντάντ, υπήρξε προϊόν επιλογής του Βενιζέλου και όχι αποτέλεσμα εκβιασμού ή

⁵³ Γ. Γιανουλόπουλος, ό.π., σελ. 126-127.

παραπλάνησης.⁵⁴ Το κείμενο της Συνθήκης των Σεβρών εξασφάλιζε στην Ελλάδα συναρπαστικά οφέλη.

Ωστόσο η Συνθήκη των Σεβρών δεν έλυσε κανένα από τα στρατιωτικά προβλήματα. Αντίθετα συνέβαλε στην πιστοποίησή τους. Για το κεμαλικό κίνημα, η απειλή γινόταν τώρα πολύ πιο συγκεκριμένη απ' ό,τι πριν και η συσπείρωση γύρω από αυτό έπαιρνε χαρακτηριστικά επανάστασης. Η δύναμη που θα ήθελε να επιβάλει, τα υπό της συνθήκης προβλεπόμενα, θα έπρεπε να αναλάβει, το βάρος ενός ολόκληρου πολέμου, με στόχο τον αφανισμό του Κεμάλ. Στην ουσία το καθήκον αυτό έπεφτε στην Ελλάδα.⁵⁵

Η προσπάθεια της Ελλάδας, να ανακτήσει τη Μικρά Ασία και την Κωνσταντινούπολη, αποτελεί εκδήλωση του μεγαλοϊδεατισμού προγράμματος, που διακατείχε την ελληνική εξωτερική πολιτική, από την εποχή της ιδρύσεως του ελληνικού κράτους (1830).⁵⁶ Από το 1912, ο Ελευθέριος Βενιζέλος επιθυμούσε την προσάρτηση της Σμύρνης, ή κατά δεύτερο λόγο της Κωνσταντινούπολης στην Ελλάδα, παρότι η δεύτερη διατηρούσε μεγάλη συμβολική σημασία για τον ελληνικό εθνικισμό. Βέβαια, η προσάρτηση της Πόλης, ήταν ένας από τους βασικούς πολεμικούς στόχους της Ρωσίας. Αυτή η επιλογή, οδήγησε τον Βενιζέλο, από το 1919 ως το 1920, στη συμμαχική άδεια για απόβαση του ελληνικού στρατού, στη Σμύρνη, τον Μάιο του 1919, καθώς, και στην παραχώρηση της Ανατολικής Θράκης, του Αιγαίου και μετά από διάστημα ελληνικής διοίκησης πέντε ετών, της Σμύρνης στην Ελλάδα με την συνθήκη των Σεβρών τον Αύγουστο του 1920.⁵⁷

Ύστερα από την θερμή υποδοχή του ελληνικού στρατού στην Σμύρνη, και την ελληνική διοίκηση της περιοχής, οι Τούρκοι αντιδρούν, οργανώνοντας εκδηλώσεις εναντίον της απόβασης, στέλνοντας ακόμη και υπομνήματα στους συμμάχους. Η συμπεριφορά των Ελλήνων της Μικράς Ασίας, έναντι των Τούρκων, καθ' όλη την περίοδο από το 1919 ως το 1922, ήταν άψογη. Αντιθέτως, οι Τούρκοι έστηναν ενέδρες, στον ελληνικό στρατό. Λόγω του

⁵⁴ W. S. Churchill, *The Aftermath. A Sequel to the World Crisis*, Macmillan, London 1941, σελ. 366-367.

⁵⁵ Γ. Μαργαρίτης, ό.π., σελ. 187.

⁵⁶ Βλ. Θ. Αστρινός, *Η Μεγάλη Ιδέα του Ελληνισμού*, 1945.

⁵⁷ Θ. Μποχώτης, ό.π., σελ. 102.

δημοψηφίσματος που θα διενεργούνταν, ύστερα από πενταετή παρουσία ελληνικής διοίκησης και στρατού στην Σμύρνη, οι Έλληνες στρατιώτες, αποφάσισαν να εγκαταλείψουν τη Σμύρνη, και να μεταβούν στην Ανατολία, για να την υποτάξουν. Με την απομάκρυνση τους από τη περιοχή της Σμύρνης, άρχισαν να δημιουργούνται τα πρώτα σοβαρά προβλήματα, λόγω της έλλειψης ανεφοδιασμού και της επερχόμενης εξουθένωσης. Το ελληνικό στράτευμα ζητά ενισχύσεις από την Ελλάδα το 1921, χωρίς όμως αποτέλεσμα.

Παράλληλα, ο Κεμάλ ετοιμάζει τον τουρκικό στρατό, και συμμαχεί με όλους, όσους του προσφέρουν βοήθεια (όπως ο Λένιν, οι Ιταλοί, και η Γαλλία με μυστικότητα). Η κατάσταση για τον ελληνισμό της Μικράς Ασίας, έγινε ακόμη δυσκολότερη, όταν το 1920, ο Ελευθέριος Βενιζέλος, έχασε τις εκλογές, και πραγματοποιείται η επάνοδος του βασιλιά Κωνσταντίνου. Οι Έλληνες, δεν επιθυμούσαν άλλον πόλεμο. Έτσι, όντας παντελώς αβοήθητος, ο ελληνικός στρατός της Σμύρνης, γνωρίζει βαθύτατη ήττα, στο Σαγγάριο το 1922. Οι Τούρκοι ξεκινούν την προέλασή τους προς την Σμύρνη, χωρίς να ειδοποιήσει κανέναν τους Έλληνες κατοίκους της, οι οποίοι αιφνιδιάστηκαν. Υπεύθυνος, για τον αιφνιδιασμό τους, θεωρήθηκε ο Α. Στεργιάδης, κυβερνήτης της Μικράς Ασίας. Η γενική τουρκική αντεπίθεση εκδηλώθηκε στις 13 Αυγούστου 1922 και σε λιγότερο από ένα δεκαπενθήμερο τα υπολείμματα της ελληνικής στρατιάς της Σμύρνης είχαν αναχωρήσει με πλοία από τον Τσεσμέ, ενώ η πρωτεύουσα της Ιωνίας, φλεγόμενη βρισκόταν πλέον στα χέρια των νικητών του πολέμου.

Σφάζτε τους απίστους όπου και αν εύρητε αυτούς

και στήσατε αυτοίς ενέδρας.

Κοράνιο.

Η παραπάνω ρήση του Κορανίου, εφαρμόστηκε κατά γράμμα από τους προελαύνοντες Τούρκους, τόσο εναντίον των υποχωρούντων ελληνικών στρατευμάτων, όσο και κατά του αμάχου χριστιανικού πληθυσμού. Οι Έλληνες στρατηγοί, εγκαταστάθηκαν σε εμπορικό πλοίο στο λιμάνι της Σμύρνης, προκειμένου να είναι έτοιμοι να φύγουν. Έτσι, έφθασαν στα παράλια της Μικράς Ασίας πάνω από δύο εκατομμύρια άτομα, αν συνυπολογίσουμε τους 1.400.000 πρόσφυγες, που τελικώς διεκπεραιώθηκαν στην Ελλάδα, και τον ανεξακρίβωτο αριθμό όσων

έχασαν τη ζωή τους στα παράλια της Ιωνικής γης.⁵⁸ Όλοι οι άνδρες, από 18 έως 45 ετών, δολοφονούνταν επιτόπου.

Εκατοντάδες χιλιάδες πρόσφυγες έφευγαν, ή προσπαθούσαν να φύγουν, με κάθε μέσο προς τα νησιά του Αιγαίου και τον Πειραιά.⁵⁹ Το 20% των προσφύγων, πέθανε το πρώτο έτος στην Ελλάδα. Η Μικρά Ασία, είχε χαθεί οριστικά για την Ελλάδα, αλλά οι τουρκικοί πολεμικοί στόχοι δεν είχαν ολοκληρωθεί. Μόνον, η άμεση παραχώρηση ολόκληρης της Ανατολικής Θράκης, στην κυβέρνηση της Άγκυρας, διακήρυξε ο Κεμάλ από τη Σμύρνη, θα μπορούσε να αποτρέψει την σύγκρουση, ανάμεσα στον συμμαχικό και τον τουρκικό στρατό, στην ουδέτερη ζώνη των Στενών. Οι Άγγλοι, που προτιμούσαν την ελληνική παρουσία στην Ανατολική Θράκη, για να μη βρεθούν περικυκλωμένοι από τις δυνάμεις του τουρκικού εθνικισμού στα Στενά, έδωσαν σκληρό αγώνα, για να μη γίνει δεκτή η απαίτηση του Κεμάλ, αλλά τόσο το Παρίσι όσο και η Ρώμη κατέστησαν σαφές, ότι σε καμία περίπτωση δεν σκόπευαν να φθάσουν σε πόλεμο με την Νέα Τουρκία, προκειμένου να παραμείνει ελληνικό και το πέραν της ανατολικής όχθης του Έβρου τμήμα της Θράκης.⁶⁰

Μετά τη λήξη των εχθροπραξιών, οι πρόσφυγες επιδίωκαν να εξασφαλίσουν την επάνοδό τους στις εστίες τους, και να ανακτήσουν τα εγκαταλειφθέντα περιουσιακά τους στοιχεία. Το σύνολο των θεμάτων αυτών χειρίστηκε ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ως πρωθυπουργός. Οι διαπραγματεύσεις κατέληξαν στη σύναψη της συμβάσεως «περί ανταλλαγής των Ελληνικών και Τουρκικών πληθυσμών».⁶¹

Ο Μικρασιατικός πόλεμος, είχε μεγάλο κόστος, με ανθρώπινα θύματα, αμάχους και στρατευμένους. Ο ελληνικός στρατός, είχε περίπου 23.000 νεκρούς, και 50.000 τραυματίες,

⁵⁸ Α. Τσουλούφης, *Η ανταλλαγή ελληνικών και τουρκικών πληθυσμών και η εκτίμηση των εκατέρωθεν εγκαταλειφθείσων περιουσιών*, εκδ. «Ενώσεως Σμυρναίων», Αθήνα 1989, σελ. 21.

⁵⁹ Α. Δεσποτόπουλος, «Η κατάρρευση του μετώπου και η αποχώρηση του ελληνικού στρατού από τη Μικρά Ασία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ', σελ. 200-233.

⁶⁰ Γ. Γιανουλόπουλος, *ό.π.*, σελ. 135.

⁶¹ Α. Τσουλούφης, *ό.π.*, σελ. 21.

περισσότερους από όλους τους πολέμους της περιόδου 1897-1918 μαζί. Περισσότεροι από 18000, εξαφανίστηκαν στα μικρασιατικά μέτωπα, και περίπου 500 από αυτούς ήταν αξιωματικοί. Οι πιο πολλοί χάθηκαν τον Αύγουστο του 1922. Η ιδέα της αιχμαλωσίας στα χέρια των Τούρκων, ήταν ένα γεγονός που, πολλοί δεν μπορούσαν να ξεχάσουν και να υπομείνουν. Δραματική και μαζική, ήταν η φυγή των Ελλήνων, από τη Μικρά Ασία, τον Πόντο και τη Ρωσία, κατά τη διάρκεια του ελληνοτουρκικού πολέμου του 1919-1922. Η πρωτοφανής σε έκταση φυγή, αναγνωρίστηκε με την Συνθήκη της Λωζάννης τον Ιανουάριο του 1923.

Το αποτέλεσμα του διακανονισμού της Λωζάννης, ευνοούσε την Ελλάδα, που πέτυχε ικανοποιητική – δεδομένων των συνθηκών- ρύθμιση του ζητήματος της Δυτικής Θράκης: η τουρκική απαίτηση διεξαγωγής τοπικού δημοψηφίσματος, απορρίφθηκε, ενώ οι αποστρατικοποιημένες ζώνες κατά μήκος των συνόρων του Έβρου, που έγιναν δεκτές από όλους, έλυναν και το πρόβλημα της (προβλεπόμενης από τη Συνθήκη του Νείγυ) ασφαλούς εξόδου της Βουλγαρίας στο Αιγαίο, μέσω της Δυτικής Θράκης, χωρίς την αφαίρεση της ελληνικής κυριαρχίας, από τον ειδικό για την έξοδο αυτή διάδρομο, την οποία ματαιώς επέμενε να ζητά η κυβέρνηση της Σόφιας. Ευνοϊκή για την Ελλάδα υπήρξε και η λύση, που δόθηκε στο εκκρεμές από τους Βαλκανικούς πολέμους, ζήτημα των νησιών του Ανατολικού Αιγαίου. Η Ιταλία, όπως ήταν αναμενόμενο, δεν δέχθηκε να συζητηθούν τα Δωδεκάνησα στη Λωζάννη, αλλά το κεντρικό νησιωτικό συγκρότημα (Μυτιλήνη, Χίος, Σάμος, Ικαρία) κατοχυρώθηκε στην Ελλάδα, με μέτρα αποστρατικοποίησης πολύ λιγότερο αυστηρά, από εκείνα που επιθυμούσε να επιβάλλει η κεμαλική πλευρά. Στο βορειοανατολικό Αιγαίο, οι δυνάμεις εξασφάλισαν για την Ελλάδα και τα τέσσερα μεγάλα νησιά (Λήμνος, Σαμοθράκη, Ίμβρος, Τένεδος), αλλά στη συνέχεια παραχώρησαν τα δύο τελευταία στην Τουρκία, κατά την τελική προσπάθεια, που έγινε να δεχθεί η Άγκυρα το σύνολο της Συνθήκης (Ιανουάριος 1923), με την προϋπόθεση ότι θα ίσχυε «ειδικό καθεστώς τοπικής αυτοδιοικήσεως», για τον σχεδόν αποκλειστικά ελληνικό πληθυσμό τους· πράγμα το οποίο δεν τηρήθηκε.⁶²

Τραγική, για τους περισσότερους από ένα εκατομμύριο Έλληνες πρόσφυγες, και τις περιουσίες τους, ήταν η Συμφωνία της Υποχρεωτικής Ανταλλαγής Πληθυσμών, που υπογράφηκε στη Λωζάννη τον Ιανουάριο του 1923. Παράλληλα, όμως, η Ανταλλαγή

⁶² Γ. Γιανουλόπουλος, ό.π., σελ. 137.

αποτελούσε και την πλέον συμφέρουσα λύση, ενόψει της κατηγορηματικής άρνησης της τουρκικής πλευράς, να δεχθεί την επιστροφή τους. Το υποχρεωτικό της μετακίνησης σήμαινε ότι θα μπορούσαν να εγκατασταθούν στα οικήματα, και τις γεωργικές εκτάσεις των περίπου 400.000 μουσουλμάνων, Ελλήνων πολιτών, οι οποίοι βάσει της συμφωνίας, έπρεπε να ταξιδέψουν προς την αντίθετη κατεύθυνση· θύματα και αυτοί ενός πολέμου για τον οποίο δεν έφεραν καμία ευθύνη και στη διεξαγωγή του οποίου δεν είχαν κανενός είδους συμμετοχή. Από την Ανταλλαγή εξαιρέθηκαν οι Μουσουλμάνοι της Δυτικής Θράκης, και οι Έλληνες ορθόδοξοι της Κωνσταντινούπολης, της Ίμβρου και της Τενέδου.

Η συνδιάσκεψη ωστόσο, δεν είχε ως μόνο ή κύριο αντικείμενό της τις ελληνοτουρκικές διαφορές, αλλά την αντικατάσταση του συνόλου της συνθήκης των Σεβρών. Την επαναδιαπραγμάτευση, δηλαδή, όλων των εκκρεμών ζητημάτων μεταξύ των δυτικών, αλλά και αρκετών «ουδετέρων», Δυνάμεων και της Νέας Τουρκίας. Ζητημάτων εξαιρετικά σοβαρών, όσο και περίπλοκων, όπως ήταν το καθεστώς των Στενών, η τύχη των κουρδικών περιοχών της τέως Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, το πετρελαιοφόρο τμήμα των οποίων διεκδικούσε το Ιράκ, το καθεστώς των διομολογήσεων, ή ο επιμερισμός του οθωμανικού δημοσίου χρέους.

Παρά την ισχυρή βρετανική πίεση προς την κεμαλική αντιπροσωπεία, η Άγκυρα δεν δέχθηκε τους όρους της ειρήνης που είχαν διαμορφωθεί από τους Συμμάχους. Μετά από δύο και πλέον μήνες εξαντλητικών συζητήσεων, στις 4 Φεβρουαρίου 1923, οι διαπραγματεύσεις της Λωζάννης τερματίστηκαν χωρίς να επιτευχθεί το ποθητό αποτέλεσμα. Την διακοπή αυτή ωστόσο δεν τη διαδέχθηκε πολεμική σύγκρουση ανάμεσα στην Αντάντ και την Τουρκία: το ποθητό επακόλουθο για την ελληνική πλευρά. Η τουρκική εθνοσυνέλευση υπέβαλε στις Δυτικές δυνάμεις μία σειρά αντιπροτάσεις, τις οποίες εξέτασε στο Λονδίνο ειδική Διασυμμαχική σύσκεψη (Μάρτιος) και στις 23 Απριλίου, η Συνδιάσκεψη της Λωζάννης επανέλαβε τις εργασίες της. Η τακτική των Δυνάμεων της Αντάντ κατά το δεύτερο μέρος των διαπραγματεύσεων ήταν η ίδια όπως και στην πρώτη φάση της συνδιάσκεψης. Η Συνθήκη ειρήνης της Λωζάννης έγινε δεκτή στην Ελλάδα με συγκρατημένη ικανοποίηση. «Ανταλκίδειο ειρήνη» χαρακτήρισε ο Θ.

Πάγκαλος το διπλωματικό έργο του Βενιζέλου, ενώ ανάλογου εθνικού περιεχομένου ήταν και οι πρώτες δηλώσεις του άλλου δικτάτορα του ελληνικού μεσοπολέμου, Ιωάννη Μεταξά.⁶³

Η συνθήκη ειρήνης της Λωζάννης, η οποία υπογράφηκε στις 24 Ιουλίου 1923, ήταν η οριστική συνθήκη ειρήνης μεταξύ της Τουρκίας και των συμμάχων της Αντάντ. Με τη συνθήκη αυτή, η Τουρκία ανέκτησε την Ανατολική Θράκη και την περιοχή της Σμύρνης. Με την ίδια συνθήκη, αναγνωρίστηκε επίσης η κυριαρχία της Ιταλίας στα Δωδεκάνησα, ορίστηκαν επιπλέον, τα σύνορα μεταξύ της Ελλάδας και της Τουρκίας, στον Έβρο. Σε σύγκριση με την συνθήκη των Σεβρών, η συνθήκη της Λωζάννης ήταν σκληρή και ταπεινωτική για την Ελλάδα: αντανakλούσε, όμως, τον συσχετισμό ισχύος, που προήλθε από την ήττα της Ελλάδας στον ελληνοτουρκικό πόλεμο, καθώς και τη νέα κατάσταση, που είχε διαμορφωθεί στην περιοχή από το 1920.⁶⁴

Ωστόσο, η υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών με την Τουρκία το 1923, επέτρεψε στην Ελλάδα να αποκτήσει αξιοζήλευτη ομοιογένεια, ως εθνικό κράτος. Αυτή ήταν η πιο άμεση και ορατή σκοπιμότητα και συνέπεια της ανταλλαγής. Δραματικός και ριζικός υπήρξε ο εξελληνισμός, ειδικά του ελληνικού τμήματος της Μακεδονίας και της (δυτικής) Θράκης. Σύμφωνα με την πιο διαδεδομένη εκτίμηση, το ποσοστό των Ελλήνων υπερδιπλασιάστηκε στη Μακεδονία (από 43% σε 89%) και υπερτριπλασιάστηκε στην Θράκη (από 17% σε 62%). Αδιαμφισβήτητο είναι το γεγονός ότι οι Έλληνες (γηγενείς και πρόσφυγες), αποτελούσαν πλέον την συντριπτική πλειοψηφία του πληθυσμού, και των δύο περιφερειών. Ωστόσο το μεγάλο επίτευγμα έμεινε ανολοκλήρωτο. Από την υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών με την Τουρκία εξαιρέθηκαν εξ αρχής οι Τούρκοι μουσουλμάνοι της Θράκης και εκ των υστέρων οι (Αλβανοί) Τσάμηδες της Ηπείρου. Εξάλλου, η ανταλλαγή πληθυσμών με την Βουλγαρία το 1919 δεν ήταν υποχρεωτική, με αποτέλεσμα να παραμείνουν στη Μακεδονία σλαβόφωνοι με βουλγαρική ταυτότητα.⁶⁵ Η σημασία και η επικινδυνότητα αυτών των μειονοτήτων για το ελληνικό κράτος δεν πήγαζε από τους αριθμούς, αλλά από τη γεωγραφική τους θέση. Μολονότι αμελητέες

⁶³ Πατρίς, 25.7.1923, *Ελεύθερον Βήμα*, 26.7.1923, *Εστία*, 25.7.1923

⁶⁴ Θ. Βερέμης, Γ. Κολιόπουλος, *ό.π.*, σελ. 362.

⁶⁵ Γ.Θ., Μαυρογορδάτος, «Οι εθνικές μειονότητες» *ό.π.*, σελ. 9.

αριθμητικά στο σύνολο του πληθυσμού, αυτές οι τρεις μειονότητες παρέμεναν συμπαγείς σε παραμεθόριες περιοχές, απέναντι σε «συγγενικά» τους όμορα κράτη. Μπορούσαν κατά συνέπεια να στηρίξουν εδαφικές βλέψεις, σε βάρος της ακεραιότητας του ελληνικού κράτους. Μία άλλη εθνική μειονότητα αποτελούσαν οι Αρμένιοι, που είχαν καταφύγει στην Ελλάδα, ως πρόσφυγες μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Διασκορπισμένοι σε διάφορα αστικά κέντρα, ταυτίζονταν με ένα έθνος τόσο μακρινό, ώστε να μην προκύπτει η παραμικρή ανησυχία. Πέρα από την κοινή έχθρα εναντίον των Τούρκων και πέρα από την κοινή τους μοίρα με τους Έλληνες πρόσφυγες, η ίδια η προσωρινότητα της παραμονής τους στην Ελλάδα, καθιστούσε την παρουσία τους σχεδόν αδιόρατη. Από πολύ νωρίς, άρχισε η μετανάστευσή τους στη Σοβιετική Ένωση (Γεωργία και Αρμενία), που ολοκληρώθηκε μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.⁶⁶

Οι πρόσφυγες της Μικρασιατικής Καταστροφής, ήταν πρόξενοι σημαντικών αλλαγών για την Ελλάδα. Συνέβαλαν στην αποδοτικότερη αξιοποίηση των καλλιεργήσιμων γαιών και στη συστηματική μελέτη των πλουτοπαραγωγικών δυνατοτήτων της χώρας, καθώς και στην ανάπτυξη της βιομηχανίας. Τέλος, εμπλούτισαν τον πολιτισμό της Ελλάδας, με στοιχεία από τις ιδιαίτερες πατρίδες τους, φέρνοντας στο ελληνικό κράτος μνήμες από το ανατολικό και αυτοκρατορικό παρελθόν του.⁶⁷

Συνοψίζοντας, η βενιζελική πολιτική για τις μειονότητες ήταν συνοφασμένη με μία νέα εξωτερική πολιτική, μετά το 1922. Παρά τη Μικρασιατική καταστροφή, η Ελλάδα, έβγαине τελικά ωφελημένη από τη δεκαετία 1910-1920. Δεν είχε πλέον εδαφικές βλέψεις για κανένα γειτονικό κράτος, με μόνη εξαίρεση τη Βόρειο Ήπειρο. Κατά συνέπεια, η Ελλάδα, είχε κάθε λόγο να στηρίζει τη νέα διεθνή τάξη, που προέκυψε από τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο και ενσάρκωνε η Κοινωνία των Εθνών. Ήδη από το 1920 υπέγραψε, μαζί με τη συνθήκη των Σεβρών, ειδική σύμβαση για την προστασία των μειονοτήτων στις Νέες Χώρες, που άρχισε να ισχύει το 1924. Επιπλέον, μετά την Μικρασιατική Καταστροφή, η Ελλάδα βρέθηκε εντελώς εξαρτημένη από την Κοινωνία των Εθνών, για την εφαρμογή της υποχρεωτικής ανταλλαγής

⁶⁶ Ομοίως, σελ. 10.

⁶⁷ Θ. Βερέμης, Γ. Κολιόπουλος, ό.π., σελ. 179.

πληθυσμών με την Τουρκία και ιδίως για την αποκατάσταση των προσφύγων, με τη σύναψη σχετικού δανείου.⁶⁸

Ωστόσο, η επιμονή της τουρκικής πλευράς στην εκδίωξη όλων των Χριστιανών από την Τουρκία, δεν ήταν ανατιολόγητη. Ο Κεμάλ ήταν προσηλωμένος, στην ιδέα του εθνικού τουρκικού κράτους. Ενός κράτους μικρότερου μιν, αλλά ομοιογενούς, εν συγκρίσει με την τεράστια πολυεθνική Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ο Παντουρκισμός, άλλαζε περιεχόμενο και προσανατολιζόνταν προς έναν Τουρκισμό, που ήθελε την Τουρκία να κατοικείται αποκλειστικά από Τούρκους. Για να επιτευχθεί αυτό, θα έπρεπε να εκκενώσουν την περιοχή από όλους τους ξένους και ιδιαίτερα τους Έλληνες.⁶⁹

Περισσότερο, πάντως, από τη διαρκή πίεση της Κοινωνίας των Εθνών, την πολιτική του ελληνικού κράτους, απέναντι στις εθνικές μειονότητες, επηρέασαν οι διμερείς του σχέσεις με αντίστοιχα κράτη. Δόγμα της νέας εξωτερικής πολιτικής, ήταν η ειρηνική, εφεξής συνύπαρξη και συνεργασία της Ελλάδας με όλους τους γείτονές της, χωρίς αναχρονιστικές αναδρομές στο παρελθόν. Στην επιδίωξη αυτή, η Ελλάδα ήταν έτοιμη να κάνει σημαντικές παραχωρήσεις σε μειονοτικά ζητήματα, προκειμένου να επιτευχθεί, η οριστική ρύθμιση που ικανοποιούσε το αντίστοιχο γειτονικό κράτος.

Οι Βούλγαροι, ήταν οι «προαιώνιοι εχθροί» των Ελλήνων. Είχαν αναβαθμιστεί με την ίδρυση της Εξαρχίας τους, εν μία νυκτί σχεδόν, στη «φυλή» εκείνη «*ήτις όσον ουδεμία ετέρα φυλή εν τω κόσμω, εμίσησε και μισεί τον Ελληνισμόν*», όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Π. Αξιωτίδης.⁷⁰ Μέχρι την εμφάνιση των Βουλγάρων, οι σλαβόφωνοι πληθυσμοί της Μακεδονίας, δεν είχαν απασχολήσει σοβαρά τους Έλληνες (όπως δεν τους είχε απασχολήσει ούτε η διακριτική παρουσία των αλβανόφωνων πληθυσμών μέσα στα όρια του ελληνικού κράτους). Όταν ένιωσαν την βουλγαρική απειλή, και έψαξαν τρόπους να αντιδράσουν, πριν καταφύγουν στα όπλα, ο μόνος δρόμος ήταν ο εκπολιτισμός. Αυτό σήμαινε διάδοση της ελληνικής παιδείας και της ελληνικής γλώσσας (καθαρεύουσα). Απεναντίας, η Εξαρχία ήταν «έθνος», και μιλούσε

⁶⁸ Γ.Θ., Μαυρογορδάτος, «Οι εθνικές μειονότητες», ό.π., σελ. 22.

⁶⁹ Α. Τσουλούφης, ό.π., σελ. 38.

⁷⁰ Π. Αξιωτίδης, «Ο εν Θράκη Ελληνισμός [...]», Παναθήναια, τ.26, 1913, σελ. 216.

μια κατανοητή γλώσσα, γλώσσα επικοινωνίας και γλώσσα ταυτότητας. Εκεί, στηριζόταν η επιρροή της. Οι Έλληνες είχαν σοβαρό πρόβλημα. Η προπαγάνδα τους, ήταν αναγκαστικά θολή, διότι οι τόποι προέλευσής της, τα «εθνικά κέντρα», ήταν δύο: από τη μια το Πατριαρχείο, από την άλλη το ελληνικό κράτος. Ο κοινός παρανομαστής ήταν, ότι δεν απευθύνονταν μόνο σε ελληνόγλωσσους, και ότι η γλώσσα τους ήταν κοινή.⁷¹

Οι Βούλγαροι, οργάνωναν με σοβαρότητα το κράτος τους, και τους θεσμούς του· και φτιάχνοντας την ιστορία του, δεν φρόντιζαν μόνο για την απόδειξη της παλαιότητάς τους, ως έθνους, αλλά και για την απόδειξη του λόγου υπάρξεώς τους σήμερα, μέσω του πρόσφατου παρελθόντος, από τον απελευθερωτικό τους αγώνα και εξής: εκεί ήταν που οι Έλληνες, αισθάνονταν μία πρόκληση ακόμα πιο απροσδόκητη. Οι Βούλγαροι, δεν ήταν η μοναδική δυσάρεστη έκπληξη μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους. Αλλά ήταν οι μόνοι, στους οποίους οι Έλληνες, χωρίς να το παραδέχονται ανοιχτά, και παρά τη θέλησή τους, ένιωσαν ότι έπρεπε να αναγνωρίσουν το status του ίσου και να ριχτούν στην αναμέτρηση μαζί τους, με διαφορετικά μέσα. Οι Βούλγαροι, αποκτούσαν με το σπαθί τους κυριολεκτικά, την ιδιότητα του «Άλλου» απέναντι στους Έλληνες. Πρόσκαιρα, μόνο, κλονίστηκαν από τη θέση τους αυτή, γύρω στα χρόνια της Επανάστασης των Νεοτούρκων, με τις πολλαπλές εκδηλώσεις φιλίας, την επίσκεψη Βουλγάρων φοιτητών στην Αθήνα, την ελληνοβουλγαρική συνεργασία στο νέο οθωμανικό καθεστώς.⁷² Με το ξέσπασμα του Β' Βαλκανικού πολέμου, η παροδική συμφιλίωση ανήκε στο παρελθόν.

⁷¹ Ε. Σκοπετέα, «Οι Έλληνες και οι εχθροί τους: Από τους Βαλκανικούς Πολέμους μέχρι τη Μικρασιατική Επικράτεια», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα: Όψεις πολιτικής και Οικονομικής Ιστορίας 1900-1940* Επιστημ. Επιμέλεια Χ. Χατζηιωσήφ, Βιβλιόραμα, σελ. 146.

⁷² Ομοίως, σελ. 149.

Κεφάλαιο 3^ο : Η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος 1841-1932: το «άγιο των αγίων του κράτους».

Α) Η ίδρυση και τα δύσκολα χρόνια.

Με την ίδρυση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, το θέμα της δημιουργίας κεντρικής τράπεζας, αλλά και τραπεζικού συστήματος αντάξιου εκείνου που λειτουργούσε στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης, αποτέλεσε κεντρικό σημείο στους κυβερνητικούς σχεδιασμούς. Η ίδρυση τραπεζικών συστημάτων, όχι μόνο θα εξυπηρετούσε τις κυβερνητικές ανάγκες, τη διαχείριση του κρατικού δανεισμού και την έκδοση χαρτονομίσματος, αλλά θα έδινε λύση στο χρόνιο πρόβλημα των πιστωτικών αναγκών της οικονομίας. Ως τότε, το πιστωτικό σύστημα της χώρας, ήταν συνδεδεμένο με το εμπόριο των αγροτικών προϊόντων και ιδιαίτερα με τις εξαγωγές της σταφίδας. Οι έμποροι λειτουργούσαν και ως πιστωτές, με τοκογλυφικές διαθέσεις.

Οι προσπάθειες για την δημιουργία τραπεζικού συστήματος, έλαβαν σάρκα και οστά, με την ίδρυση της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, το 1841. Τα κεφάλαια για την ίδρυσή της προήλθαν κυρίως από το εξωτερικό, ενώ έντονη ήταν και η παρουσία κρατικών παραγόντων. Οι κύριοι μέτοχοι της Τράπεζας ήταν ο κεφαλαιούχος Εϋνάρδος, το ελληνικό κράτος (με 20% επί του αρχικού κεφαλαίου), Έλληνες έμποροι και επιχειρηματίες της διασποράς, ξένες προσωπικότητες από τον χώρο της οικονομίας, αλλά και της πολιτικής. Θεμελιωτής και πρώτος διοικητής της, υπήρξε ο Γεώργιος Σταύρου ως το 1869. Το μεγάλο πλεονέκτημα και ταυτόχρονα η κύρια πηγή εσόδων της, ήταν το εκδοτικό δικαίωμα και η δυνατότητά της να εκδίδει τραπεζογραμμάτια (χαρτονομίσματα) για λογαριασμό του ελληνικού κράτους.⁷³

Προοδευτικά οι εργασίες της τράπεζας εξαπλώθηκαν από την Αθήνα στις κύριες επαρχιακές πόλεις, γεγονός που βοήθησε στην αντιμετώπιση των αρνητικών επιρροών, που ασκούσε το τοκογλυφικό σύστημα. Η τράπεζα κέρδισε την εμπιστοσύνη της ελληνικής κοινωνίας, πράγμα που είχε ως συνέπεια τις διαδοχικές διευρύνσεις του μετοχικού της κεφαλαίου. Η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος εισήχθη στο Χρηματιστήριο Αξιών Αθηνών, το 1880. Παρά την εξάπλωση του τραπεζικού συστήματος και την εμφάνιση νέων τραπεζικών

⁷³ Σ. Σπηλιωτόπουλος, *Ιστορία της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος*, Αθήνα, Ίκαρος, 1949.

ιδρυμάτων, η Εθνική Τράπεζα παρέμεινε για πολλές δεκαετίες το κυρίαρχο τραπεζικό συγκρότημα του ελληνικού χώρου.⁷⁴ Αποτέλεσε την πρώτη τράπεζα του νεοελληνικού κράτους.

Το 1893 υπήρξε μια πολύ δύσκολη χρονιά για τις τράπεζες στην Ελλάδα, τόσο εξαιτίας της σταφιδικής κρίσης, όσο και εξαιτίας της πτώχευσης του ελληνικού κράτους. Ειδικότερα η Εθνική Τράπεζα, βρέθηκε σε εξαιρετικά δύσκολη θέση, καθώς μεγάλο μέρος του ενεργητικού της ήταν απασχολημένο σε δάνεια προς το δημόσιο, αλλά και σε τοποθετήσεις που είχαν είτε άμεση είτε έμμεση σχέση με την καλλιέργεια της σταφίδας. Έτσι, όταν ο Χαρίλαος Τρικούπης ανακοίνωνε στα τέλη του 1893 «δυστυχώς επτωχεύσαμεν», η Εθνική Τράπεζα έβλεπε σημαντικά κεφάλαιά της να ακινητοποιούνται, τις ζημιές της να πολλαπλασιάζονται, καθώς και τις τιμές των μετοχών της να κατεβαίνουν.⁷⁵ Παράλληλα η Διοίκηση έπρεπε να αντιμετωπίσει το ενδεχόμενο μίας νέας επίθεσης εις βάρος της Τράπεζας, με στόχο τη μεταφορά του ελέγχου της, στα χέρια των ξένων δανειστών. Το γεγονός ότι, κύριος εκπρόσωπος της ελληνικής πλευράς στις διαπραγματεύσεις για την επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου⁷⁶ ήταν ο Στέφανος Στρέιτ, ο οποίος εγκατέλειψε προσωρινά την θέση του διοικητή της Εθνικής Τράπεζας, προκειμένου να αναλάβει το Υπουργείο Οικονομικών, δεν ήταν καθόλου συμπτωματικό. Ο Στρέιτ κατάφερε να αντιστρέψει το δυσμενές κλίμα απέναντι στην Εθνική Τράπεζα και να πείσει τους εκπροσώπους των ξένων ομολογιούχων, να θεωρούν την Εθνική ως οργανισμό, τα συμφέροντα του οποίου ήταν ταυτόσημα με τα δικά τους.⁷⁷ Στο εξής, ξεκινά για την Εθνική Τράπεζα μία ανοδική πορεία ανάπτυξης και επέκτασης του κεφαλαίου της.

⁷⁴ Γ. Δερτιλής, *Το ζήτημα των Τραπεζών (1871-1873). Οικονομική και πολιτική διαμάχη στην Ελλάδα τον ΙΘ' αιώνα*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1984.

⁷⁵ Κ. Κωστής, *Ιστορία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος 1914-1940*, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα, 2003, σελ. 40.

⁷⁶ Σ. Κουβέλης, «Ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος εν Ελλάδι», *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, 18 (1938), σελ. 240-256.

⁷⁷ Ε. Τσουδερός, *Ο Στέφανος Στρέιτ, τα δημόσια οικονομικά και η Εθνική Τράπεζα από το 1896 μέχρι 1911*, Αθήνα 1939.

B) Η ανοδική πορεία.

Ουδείς κύριοι περισσότερον εμού αναγνωρίζει τας υπηρεσίας, τας οποίας προσέφερεν εις το κράτος η Εθνική Τράπεζα. Ουδείς επίσης αγνοεί, ότι η Εθνική Τράπεζα, προσδεθείσα και εξ ιδίας απροσεξίας και εξ επιβολής των Κυβερνήσεων εις το άρμα του Κράτους, διήλθε τας περιπέτειας, τας οποίας [διήλθε] και το Κράτος, και υπέστη και αυτή εκ τούτου μεγάλας ζημίας. Επομένως βλέπων την Εθνικήν Τράπεζαν εκ του ελέγχου και του συμβιβασμού και της ενοποιήσεως και της μετατροπής των δανείων προσποριζομένην κέρδη μεγάλα, ουδόλως εννοώ δι' αυτό να μεμφθώ την Εθνικήν Τράπεζαν, και να ζητήσω την ελάττωσιν αυτών, αφού πρόκειται περί εθνικού και πολλά ζημιωθέντος ιδρύματος. Αλλά η Εθνική Τράπεζα πορίζεται ήδη μεγάλα κέρδη εκ των πράξεων αυτών, αίτινες εις βάρος του Κράτους οπωσδήποτε τελούνται.

Λεωνίδας Δεληγεώργης

Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Συνεδρίασις 23^η
Φεβρουαρίου 1898, σελ. 181.

Με το νόμο για την επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου,⁷⁸ η Εθνική Τράπεζα απέκτησε ενεργό ρόλο στην διαχείριση των κεφαλαίων, που προορίζονταν για την εξυπηρέτηση του εξωτερικού δημοσίου χρέους της Ελλάδας. Οι νέες, δημοσίου χαρακτήρα, λειτουργίες της Εθνικής Τράπεζας δεν είχαν απαραίτητα αντίκτυπο στη λειτουργία της Εθνικής, ως εμπορικού πιστωτικού καταστήματος, πέρα από την, όχι αμελητέα, γενικότερη ενίσχυση του κύρους της τράπεζας. Ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος που επιβλήθηκε το 1898, επηρέασε με δύο τρόπους τη λειτουργία της Εθνικής ως εμπορικής τράπεζας. Πρώτον, αύξησε το βαθμό ρευστότητας του

⁷⁸ Νόμος ΒΦΙΘ' «Περί Διεθνούς Ελέγχου», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, τεύχος πρώτο, 26.2.1898, αρ. 28.

χαρτοφυλακίου της Εθνικής, με τη μετατροπή του κυμαινόμενου εσωτερικού χρέους σε νέους εγγυημένους τίτλους και με την αύξηση της εμπορευσιμότητας των τίτλων των εξωτερικών δανείων που διέθετε ακόμα η τράπεζα. Η αυξημένη ρευστότητα επέτρεπε στην Εθνική να κινητοποιήσει μεγαλύτερους πόρους για τη χρηματοδότηση της οικονομίας και αύξανε, κατά συνέπεια, την ισχύ της απέναντι στον ανταγωνισμό των άλλων εμπορικών τραπεζών.⁷⁹ Συνεπώς, με άξονα τον Δ.Ο.Ε., η Εθνική Τράπεζα αναδιατάσσεται και για πρώτη φορά αρχίζει να μπαίνει στη λογική ανάπτυξης δραστηριοτήτων και ανάληψης ευθυνών, μιας κεντρικής τράπεζας και παράλληλα εξασφαλίζει τα πρωτεία στον τραπεζικό τομέα. Επιπλέον, μέσω του Δ.Ο.Ε. η Τράπεζα είχε καταφέρει να ξεπεράσει με το μικρότερο δυνατό κόστος, τις συνέπειες της κρατικής πτώχευσης και να παραμείνει κυρίαρχη στον πιστωτικό τομέα.

Ο νόμος ΒΦΙΘ', επαναλαμβάνοντας την αυτονόητη υποχρέωση των εκδοτικών τραπεζών, Εθνικής και Ιονικής, να περιορίσουν την έκδοση τραπεζογραμματίων μέσα στα όρια που προβλέπονταν από τα καταστατικά τους, δεν έκανε στην πράξη τίποτε άλλο, παρά να τους προσφέρει μία ακαταμάχητη δικαιολογία για την άρνησή τους να υποκύψουν σε ενδεχόμενες κυβερνητικές πιέσεις για παροχή δανείων επ'αναγκαστική κυκλοφορία. Παράλληλα, επέβαλε την προοδευτική απόσβεση του χρέους του Δημοσίου σε τραπεζογραμμάτια που είχαν εκδοθεί σύμφωνα με τους νόμους περί αναγκαστικής κυκλοφορίας. Η ρύθμιση αυτή είχε δύο όψεις για την Εθνική τράπεζα, που είχε εκδώσει το μεγαλύτερο μέρος από τα τραπεζογραμμάτια που κυκλοφορούσαν. Από τη μια μεριά η τράπεζα ανακτούσε τον πλήρη έλεγχο της εκδοτικής της λειτουργίας, που τον είχε χάσει με τις ρυθμίσεις των νόμων περί αναγκαστικής κυκλοφορίας, και από την άλλη μεριά, ενώ στο επίπεδο των διακηρύξεων η τράπεζα καταδίκασε την αναγκαστική κυκλοφορία, η διοίκησή της γνώριζε ότι κάτω από το καθεστώς της αναγκαστικής, γενικεύτηκε η χρήση του τραπεζογραμματίου της και αυξήθηκαν οι εργασίες και τα κέρδη της.⁸⁰

Η Εθνική Τράπεζα είχε ήδη αποκτήσει από το 1897 το δικαίωμα να αγοράζει συνάλλαγμα για δικό της λογαριασμό, δικαίωμα του οποίου έκανε συστηματική χρήση από το 1901, για να ελέγξει την κερδοσκοπία στην αγορά του συναλλάγματος και να επιφέρει την

⁷⁹Χ. Χατζηιωσήφ, «Η μελ'επ'όκ του κεφαλαίου», ό.π., σελ. 320.

⁸⁰Ομοίως, σελ. 320.

προοδευτική ανατίμηση του τραπεζογραμματίου της. Το καθεστώς του νόμου νέου νόμου, ΓΧΜΒ' στηρίχθηκε, σε αυτήν ακριβώς την εμπειρία της Εθνικής Τράπεζας. Χάρη στη νέα ρύθμιση, η Εθνική μπόρεσε να εκμεταλλευτεί το θετικό ισοζύγιο πληρωμών, για να ενισχύσει τα συναλλαγματικά της αποθέματα και να διευρύνει ταυτόχρονα την νομισματική κυκλοφορία. Η χρήση των δυνατοτήτων του νόμου, έγινε αρχικά πολύ διστακτικά και ήταν χαρακτηριστικό ότι, ως και το 1914, η Εθνική Τράπεζα αντιστάθμιζε την αυξητική επίδραση στον όγκο του χρήματος από την εφαρμογή του ΓΧΜΒ', μειώνοντας σημαντικά το ποσό των τραπεζογραμματίων που έθετε σε κυκλοφορία, με βάση τις διατάξεις του καταστατικού της. Μόνο από το 1915, οι ανάγκες που δημιουργούσε ο πόλεμος, οδήγησε στην αύξηση της κυκλοφορίας αδιακρίτως όλων των κατηγοριών των τραπεζογραμματίων. Με τον τρόπο αυτό, μια ρύθμιση που τελικά απέβλεπε στην διευκόλυνση του ιδιωτικού τομέα της οικονομίας, ο οποίος ασφυκτιούσε από την νομισματική στενότητα των προηγούμενων ετών, χρησίμευσε τελικά περισσότερο για την αντιμετώπιση των αυξημένων κρατικών αναγκών της πολεμικής περιόδου, που άρχισε με τους Βαλκανικούς Πολέμους. Ως τα τέλη του 1918, η Εθνική μπόρεσε έτσι να διευρύνει τη νομισματική κυκλοφορία και να χορηγεί πιστώσεις στην κυβέρνηση, χωρίς την απροκάλυπτη προσφυγή στο δανεισμό του κράτους, επί αναγκαστική κυκλοφορία.⁸¹

Από το 1914 η Εθνική Τράπεζα αρχίζει να λειτουργεί στο γεωγραφικό πλαίσιο της Ελλάδας των Βαλκανικών πολέμων, ενώ παράλληλα, το ελληνικό δημόσιο αρχίζει να παρεμβαίνει για πρώτη φορά στην διοίκησή της και με νομοθετική ρύθμιση αποκτά βαρύνοντα λόγο στον διορισμό των προσώπων που την απαρτίζουν.⁸²

Σύμφωνα με στοιχεία του Α.Ε.Π. οι Έλληνες του 1914 ήταν σαφώς πλουσιότεροι από τους γονείς τους.⁸³ Ωστόσο, δεν λήφθηκαν υπ' όψιν οι σημαντικές ροές από το εξωτερικό, οι οποίες κατά τα πρώτα χρόνια του 20^{ου} αιώνα, γίνονται όλο και σημαντικότερες για την ελληνική οικονομία. Τα μεταναστευτικά εμβάσματα και τα κέρδη, αλλά και οι μισθοί που προέρχονταν από την εμπορική ναυτιλία, συνιστούν δύο σημαντικά κονδύλια στα χρόνια αυτά, που όχι μόνο

⁸¹Ομοίως, σελ. 323-324.

⁸²Κ. Κωστής, *Ιστορία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος 1914-1940*, ό.π., σελ. 11.

⁸³Σ. Τσοτσόρος, *Η συγκρότηση του βιομηχανικού κεφαλαίου στην Ελλάδα (1898-1939)*, τόμ. Ι: Η αργόσυρτη εκβιομηχάνιση, Αθήνα 1993, σελ. 260.

βελτιώνουν την κατάσταση του ισοζυγίου πληρωμών της χώρας, αλλά δίνουν και άλλη πνοή σε ολόκληρη την οικονομία της Ελλάδας. Η ελληνική οικονομία έτσι και αλλιώς, ήταν μία ανοιχτή οικονομία: και μόνο το μέγεθος του πληθυσμού της χώρας ως το 1912 (λίγο περισσότεροι από 2.5 εκατομμύρια κάτοικοι), μπορούσε να αποτελέσει τεκμήριο, ότι η εθνική οικονομία ήταν αδύνατο να στηριχθεί στην εσωτερική αγορά, η οποία αναπτυσσόταν με αργούς ρυθμούς. Ωστόσο από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, η Μεγάλη Ύφεση δίνει τη θέση της σε μια πολύ ανοδική φάση της διεθνούς οικονομίας.⁸⁴ Η Ελλάδα επωφελήθηκε από την αλλαγή αυτή με ποικίλους τρόπους, προκειμένου να πετύχει μοναδικές επιδόσεις για τα μέχρι τότε δεδομένα της.⁸⁵

Έτσι, η οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας στα πρώτα χρόνια του 20^{ου} αιώνα χαρακτηρίζεται από την λέξη εξωστρέφεια.⁸⁶ Εκτός όμως από την ανάπτυξη της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας και την μετανάστευση, στην ανοδική πορεία της ελληνικής οικονομίας των αρχών του 20^{ου} αιώνα, συνετέλεσε και το σύνολο της αγροτικής οικονομίας, με την αύξηση των τιμών των γεωργικών προϊόντων που παρατηρείται.⁸⁷ Δεν αποτελεί τυχαίο γεγονός ότι, πριν τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο, ο αγροτικός χώρος δείχνει να καταγράφει επιδόσεις από άποψη αποδοτικότητας που υπήρξαν μοναδικές για όλη την περίοδο από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.⁸⁸ Η εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων ιδρύεται επίσης αυτή τη περίοδο (1909), ενώ και η τσιμεντοποιία κάνει τα πρώτα βήματά της, προκειμένου να ανταποκριθεί στις ανάγκες της οικονομικής δραστηριότητας της πρωτεύουσας.⁸⁹

⁸⁴ W.A. Lewis, *Growth and fluctuations 1870-1913*, George and Allen & Unwin: London, 1978.

⁸⁵ Π. Πετράκης, *Τα σημεία καμπής στη δραστηριότητα της ελληνικής οικονομίας (1840-1913)*, Αθήνα 1992, σελ. 85-96.

⁸⁶ Χ. Χατζηιωσήφ, «Η εξωστρέφεια της ελληνικής οικονομίας στις αρχές του 20^{ου} αιώνα και οι συνέπειές της στην εξωτερική πολιτική», ανάπτυπο από το *Η Ελλάδα των Βαλκανικών πολέμων, 1910-1914*, Αθήνα 1993, σελ. 143-160.

⁸⁷ Γ. Ν. Μητροφάνης, *Η κίνηση των τιμών του σιταριού στην Ελλάδα. Εξωτερικό εμπόριο και κρατική παρέμβαση (1860-1912)*, Αθήνα 1991.

⁸⁸ Σ. Πετμεζάς, «Η χρήση της γης στο βασίλειο της Ελλάδας κατά τον 19^ο αιώνα», Αριάδνη. Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης, τόμ. 6, Ρέθυμνο 1993, σελ. 240.

⁸⁹ Χ. Αγριαντώνη, «Οικονομία και εκβιομηχάνιση στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα», στο Β. Κρεμμυδάς, *Εισαγωγή στην Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, Αθήνα 1999, σελ. 173-176.

Παράλληλα, την περίοδο αυτή εμφανίζονται τα πρώτα εργοστάσια παραγωγής ηλεκτρικού ρεύματος στα μεγάλα αστικά κέντρα.⁹⁰

Η γενιά των επιχειρηματιών που θα δεσπόσει στην ελληνική βιομηχανία κατά την διάρκεια των χρόνων του μεσοπολέμου, ξεκινά τις δραστηριότητές της σε αυτά ακριβώς τα χρόνια της ανάκαμψης της ελληνικής οικονομίας, δηλαδή από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, μέχρι το 1910.

Όλα τα παραπάνω στοιχεία που προσδιορίζουν την οικονομική ανάκαμψη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, δεν μπορούσαν παρά να επηρεάσουν τις διαθέσεις των κεφαλαιούχων, Ελλήνων και ξένων, απέναντι στην ελληνική οικονομία. Κατά την διάρκεια της πρώτης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα, το ξένο κεφάλαιο αλλάζει τις συνήθειές του απέναντι στην ελληνική οικονομία. Στο εξής το ελληνικό κράτος, δεν ενδιαφέρεται μόνο για τα δημόσια δάνεια, που θα εξακολουθεί να συνάπτει σε μικρότερο, όμως, βαθμό σχετικά με την προηγούμενη περίοδο, αλλά για πρώτη φορά αρχίζει να συμμετέχει σε επιχειρήσεις κάθε είδους. Οι τράπεζες αποτέλεσαν προνομιούχο πεδίο προτίμησης του ξένου κεφαλαίου. Η συμβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου στον τομέα αυτό υπήρξε σημαντική, υπό την έννοια ότι, επέβαλε μια δημοσιονομική πειθαρχία, η οποία κάτω από τις κοινοβουλευτικές συνθήκες της εποχής θα ήταν αδύνατο να τηρηθεί.⁹¹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το γεγονός ότι από το 1893 και εξής, το ελληνικό κράτος κινητοποιεί σε ολοένα και μεγαλύτερο βαθμό, τους εγχώριους πόρους για την αντιμετώπιση των δημοσίων δαπανών. Το δημόσιο ήταν υποχρεωμένο να προβεί σε τέτοιες κινήσεις, εφόσον μετά την πτώχευση του 1893 αδυνατεί να συνάψει δάνεια στο εξωτερικό, ενώ μετά την επιβολή του Δ.Ο.Ε. και σε όλη την διάρκεια της περιόδου 1900-1910 προσφεύγει στον δανεισμό, σε πολύ μικρότερο ποσοστό.⁹² Συνεπώς για πρώτη φορά το ελληνικό κράτος δείχνει να ακολουθεί μία

⁹⁰ Ν. Παντελάκης, *Ο εξηλεκτισμός της Ελλάδας. Από την ιδιωτική πρωτοβουλία στο ιδιωτικό μονοπώλιο (1889-1956)*, Αθήνα 1991, σελ. 40-164.

⁹¹ Κ. Κωστής, *Ιστορία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος 1914-1940*, ό.π., σελ. 30.

⁹² Ορισμένα από τα δάνεια που συνάπτει το ελληνικό δημόσιο ως το 1910 αποσκοπούν στην ολοκλήρωση του σιδηροδρομικού δικτύου της χώρας, το οποίο μετά την πτώχευση του 1893 είχε παραμείνει ημιτελές. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο συνάφθηκαν τα δάνεια 5% του 1900 για την κατασκευή της σιδηροδρομικής γραμμής Πύργου-Κυπαρισσίας- Μελιγαλά και 4% του 1902 για την ολοκλήρωση της σιδηροδρομικής γραμμής Πειραιά-Συνόρων. Για τα δάνεια αυτής της περιόδου βλέπε μεταξύ των άλλων, ένα εύχρηστο βιβλίο της εποχής, P.B. Dertilis, *Le probleme de la dette publique des Etats balkaniques*, Αθήνα, 1936, σελ. 116-117.

πολιτική πολύ πιο συγκροτημένη στο θέμα των δημοσιών οικονομικών και η οικονομική κατάσταση του παρουσιάζεται από κάθε άποψη, πολύ πιο υγιής, από ό,τι ήταν κατά το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα.

Ωστόσο, όλα τα παραπάνω, είχαν ως άμεση συνέπεια την αύξηση της φορολογίας μετά το 1893 και ιδιαίτερα εις βάρος των χαμηλών εισοδημάτων, τη στιγμή που τα ανώτερα εισοδηματικά στρώματα παρέμεναν αφορολόγητα. Η λαϊκή δυσφορία που εκφράστηκε στο κίνημα στο Γουδί, εκφραζόταν πριν από αυτό και στον τύπο κατά της υπερβολικής φορολογίας που έπληττε τα λαϊκά στρώματα, τα οποία, στα μετά το 1893 χρόνια, στήριζαν αποκλειστικά την προσπάθεια του ελληνικού κράτους να ισορροπήσει τα δημόσια οικονομικά.⁹³

Συνεπώς, πριν τους Βαλκανικούς Πολέμους, το ελληνικό κράτος, βρίσκεται σε πολύ ικανοποιητική κατάσταση. Τα πλεονάσματα των προϋπολογισμών του 1910 και 1911, μαζί με τα εναπομείναντα χρήματα της προκαταβολής των 40 εκατομμυρίων το 1910 και του δανείου των 110 εκατομμυρίων το 1911, δημιούργησαν μια ακόμη μεγαλύτερη ταμιακή άνεση στο ελληνικό κράτος, ακριβώς πριν ξεσπάσουν οι Βαλκανικοί Πόλεμοι. Αυτός είναι και ο λόγος που η Ελλάδα κατάφερε να ανταπεξέλθει στα προβλήματα χρηματοδότησης της πολεμικής προσπάθειας, χωρίς ιδιαίτερες δυσκολίες και κυρίως χωρίς να προχωρήσει στην επιβολή νέων φορολογιών.⁹⁴

Σχετικά με το κόστος των Βαλκανικών Πολέμων, χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι οι άνδρες που κινητοποιήθηκαν για να πάρουν μέρος στον πόλεμο έφτασαν τους 280.000, ενώ ο στρατός της χώρας μέχρι τότε δεν ξεπερνούσε τους 80.000, αριθμό τον οποίο έφτασαν μόνο οι αιχμάλωτοι που θα έπρεπε να διατραφούν και να στεγαστούν. Οι 16.000.000 αγγλικές λίρες, στις οποίες εκτιμήθηκε το ποσό που θα έπρεπε να δανειστεί το ελληνικό κράτος, προκειμένου να αντιμετωπίσει τις υποχρεώσεις που ανέλαβε κατά την διάρκεια των Βαλκανικών πολέμων, δεν θα πρέπει να θεωρηθούν υπερβολικό ποσό. Ήταν, ωστόσο, σημαντικό με βάση τις ελληνικές προδιαγραφές και δεν είναι καθόλου συμπτωματικό ότι συντομότερα, μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους, θα προκύψουν οξυτάτα δημοσιονομικά προβλήματα, κυρίως κατά το δεύτερο

⁹³ Γ. Δερτιλής, *Ατελέσφοροι ή τελεσφόροι. Φόροι και εξουσία στο νεοελληνικό κράτος*, Αθήνα 1993.

⁹⁴ Α. Ν. Διομήδης, *Η δημοσιονομική πλευρά της εμπολέμου καταστάσεως*, Αθήνα, 1948, σελ. 5.

εξάμηνο του 1914 και στις αρχές του 1915,⁹⁵ όταν θα έρθει η στιγμή της εκκαθάρισης των πολεμικών δαπανών και της αντιμετώπισης των τρεχουσών.

Η επέκταση συνεπώς του ελληνικού κράτους κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους στηρίχθηκε σε μια οικονομία, ιδιωτική και δημόσια, η οποία παρ' όλες τις αδυναμίες της, κατέγραφε επιδόσεις μοναδικές, για τα μέχρι την εποχή εκείνη, ελληνικά δεδομένα. Η αισιοδοξία που δημιούργησε η προσάρτηση Νέων Χωρών, έκανε πολλούς να πιστεύουν, ότι η νεότερη Ελλάδα περνούσε πλέον στον Χρυσό Αιώνα της. Στην πραγματικότητα όμως, τόσο για την Ελλάδα όσο και για ολόκληρη την Ευρώπη, το 1914 σήμαινε το τέλος της Belle Époque.⁹⁶

⁹⁵ Α. Αδρεάδης, «Εθνικά Δάνεια και ελληνική δημόσια οικονομία», *Εργα*, τόμ. ΙΙ, Αθήνα, 1939, σελ. 558.

⁹⁶ Κ. Κωστής, *Ιστορία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος 1914-1940*, ό.π., σελ. 38.

Γ) ΕΤΕ και ελληνικό κράτος: μια δύσκολη σχέση.

Και ο ανίδεος, ο παράφορος, ο ασυλλόγιστος Πρωθυπουργός έρχεται να βάλει βάνασσο χέρι εις το άγιον των αγίων του Κράτους και του Ελληνισμού ολόκληρου, την Εθνικήν Τράπεζαν, ζητών αυτός να διορίζει και να παύει τους Διοικητάς της, ζητών εάν δεν εισακουσθή, να δημιουργήσει αυτός, ο Μέγας Ναπολέων, ιδικήν του Τράπεζαν Κράτους.

Ακρόπολις 2 Νοεμβρίου 1914.

Διότι η δύναμις η οποία συγκεντρύται εις το πρόσωπον του Διοικητού της Εθνικής ημών Τραπέζης, δύναμις η οποία οφείλεται και αλλαχού μεν αλλά πρωτίστως εις πάντα τα προνόμια και εις όλην την ακεραίαν συνδρομήν την παρεχομένην υπό του Κράτους εις τον οικονομικόν τούτον οργανισμόν, η δύναμις αυτή η κολοσσιαία δεν ημπορεί να γίνει δεκτόν ότι δύναται να εγείρεται αντιμετώπος απέναντι του Κράτους εις στιγμάς κρισίμους δια να ζητήσει να εκβιάσει το Κράτος.

Ε. Βενιζέλος

Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής, συνεδρίασις 41, 1^η
Νοεμβρίου 1914, σελ. 898.

Η προσάρτηση των Νέων Χωρών μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους, ήταν σαφώς ένα στοιχείο που γέμιζε αισιοδοξία κυβέρνηση και επιχειρηματίες, πολιτικούς και κεφαλαιούχους. Οι άφθονες εκτάσεις γης αλλά και γενικότερα οι πλούσιοι φυσικοί πόροι που η νέα Ελλάδα διέθετε, δημιούργησαν την προσδοκία ότι, πολλά από τα χρόνια προβλήματα της ελληνικής οικονομίας, θα λύνονταν στο προσεχές μέλλον. Επρόκειτο για, μάλλον, αισιόδοξες εκτιμήσεις, διότι από μόνες τους οι Νέες Χώρες, δεν ήταν σε θέση να προσφέρουν πολλά πράγματα και μάλιστα αμέσως, καθώς ήταν περιοχές με μικρή παρουσία αστικών πληθυσμών και πολύ πιο καθυστερημένες από άποψη υποδομής σε σύγκριση με την Παλαιά Ελλάδα.⁹⁷ Πριν αρχίσει να αναβλύζει ο πλούτος από τις Νέες Χώρες, θα έπρεπε να γίνουν επενδύσεις, δηλαδή να βρεθούν κεφάλαια.

Το 1913, ο υπουργός οικονομικών Α. Διομήδης, εκτιμούσε σε 755 εκατομμύρια την αύξηση του δημοσίου χρέους, εξαιτίας των Βαλκανικών Πολέμων.⁹⁸ Για να μπορέσει να ανταποκριθεί, το ελληνικό κράτος, σε αυτά τα μεγέθη, με δεδομένη την απροθυμία των Φιλελευθέρων να επιβάλλουν νέες φορολογίες, κατά την διάρκεια της πολεμικής περιόδου, μόνο μία λύση υπήρχε: η Εθνική Τράπεζα, η οποία σε όλη την διάρκεια των πολεμικών επιχειρήσεων έθετε στη διάθεση του ελληνικού κράτους, τα ποσά που αυτό είχε ανάγκη, υπό μορφή προσωρινών δανείων ή προκαταβολών. Στις 2 Φεβρουαρίου 1914, το ελληνικό δημόσιο συμφώνησε με ξένους κεφαλαιούχους και τράπεζες του εξωτερικού, την έκδοση του μεγαλύτερου δανείου της ιστορίας του, του δανείου των 500.000.000 φράγκων.⁹⁹

Ακόμη και για στοιχειώδεις ανάγκες του στρατού, όπως για την διατροφή των στρατιωτικών, η κυβέρνηση ήταν υποχρεωμένη να προσφεύγει στην Εθνική Τράπεζα για προκαταβολές.¹⁰⁰ Για όσο διάστημα διοικητής της Τράπεζας ήταν ο Ι. Βαλαωρίτης, ο οποίος από

⁹⁷ Κ. Κωστής, *Ιστορία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος 1914-1940*, ό.π., σελ. 91-92.

⁹⁸ Α. Διομήδης, *Αγορεύσεις εν τη Βουλή επί των προϋπολογισμών των ετών 1913 και 1914 και της μετά της Εθνικής Τραπεζής συμβάσεως περί επεκτάσεως του προνομίου αυτής*, Αθήνα 1914, σελ. 130.

⁹⁹ Α. Αγγελόπουλος, *Το δημόσιον χρέος της Ελλάδος*, Αθήνα 1937, σελ. 30-31.

¹⁰⁰ Η εξάρτηση από την Εθνική Τράπεζα, διακρίνεται ακόμη και στον τομέα του πολιτισμού. Ένα προοδευτικό περιοδικό, όπως ο «Νουμάς», εξαρτιόταν, το 1907 από τη δυνατότητα του συντάκτη του, να καλύψει τα έξοδα του χαρτιού, ενώ το περιοδικό επωφελείτο, από πληρωμένες καταχωρήσεις της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, πιθανόν, χάρη στην προσωπική υποστήριξη του, τότε, υποδιοικητή Ιωάννη Βαλαωρίτη. Υποστήριξη που στοίχιζε

το 1911, είχε αντικαταστήσει τον παραιτηθέντα, για λόγους υγείας, Στέφανο Στρέιτ, τα προβλήματα έδειχναν να λύνονται με σχετική ευκολία. Αλλά και αργότερα κατά την διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων, ο Ι. Βαλαωρίτης διευκόλυνε με κάθε τρόπο την χρηματοδότησή τους από την Εθνική Τράπεζα, παίζοντας παράλληλα πρωταγωνιστικό ρόλο, στη σύναψη του δανείου των 500 εκατομμυρίων, αναλαμβάνοντας ο ίδιος τις διαπραγματεύσεις με ξένους κεφαλαιούχους. Ο Βαλαωρίτης ήταν συμφοιτητής του Ε. Βενιζέλου στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, και είχαν πολύ καλές προσωπικές σχέσεις.¹⁰¹

Μετά τον θάνατό του το 1914 εκλέγεται στην θέση του ο Ι. Ευταξίας και παράλληλα αρχίζουν τα προβλήματα στις σχέσεις της Εθνικής Τράπεζας και της κυβέρνησης. Ο Ι. Ευταξίας ήταν δηλωμένος αντίπαλος των Φιλελευθέρων και του Ε. Βενιζέλου προσωπικά. Λίγες μόλις μέρες μετά την άνοδο του Ι. Ευταξία στη θέση του διοικητή της Εθνικής Τράπεζας, ο Βενιζέλος τον κάλεσε και του ζήτησε επείγοντως 50-70 εκατομμύρια δραχμές, για την αγορά των πολεμικών σκαφών, που θα αποκαθιστούσαν την ελληνική υπεροχή στο Αιγαίο. Ο Ι. Ευταξίας δεν αρνήθηκε την ικανοποίηση του νέου αιτήματος της κυβέρνησης, ωστόσο δήλωσε στον υπουργό Οικονομικών Α. Διομήδη και τον Ε. Βενιζέλο, ότι δεν θα έπρεπε να δοθεί στο κοινό η εντύπωση, ότι αφαιρείται από την Τράπεζα όλος ο χρυσός που είχε στα ταμεία της και ότι, ως αντάλλαγμα ζητούσε την έγγραφη υπόσχεση περί επεκτάσεως των προνομίων της Εθνικής Τράπεζας στις Νέες Χώρες.

Ο Βενιζέλος ήταν μία πολύ ισχυρή προσωπικότητα και δεν ανήκε σε εκείνη την κατηγορία ανθρώπων που δεχόταν εύκολα αντιρρήσεις και πολύ περισσότερο εκβιασμούς. Έτσι και σε αυτήν την περίπτωση, η αντίδρασή του απέναντι στον εκβιασμό του Ι. Ευταξία, υπήρξε οργισμένη και τον απείλησε ότι αν δεν υποχωρούσε αμέσως, θα κατέθετε την επόμενη μέρα νομοσχέδιο με το οποίο θα τον καθαιρούσε από την Διοίκηση της Εθνικής Τράπεζας.¹⁰² Ο Ι. Ευταξίας υποχρεώθηκε, συνεπώς, να βρει μία λύση που θα μπορούσε να κατευνάσει το μένος

στον Δημήτριο Ταγκόπουλο, τον εκδότη του «Νουμά», τις κατηγορίες του Γρηγορίου Ξενόπουλου, ότι ήταν τραπεζοσυντήρητος. Βλ. Χ. Χατζηιωσήφ, «Εισαγωγή», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, ό.π., σελ. 15.

¹⁰¹ Πληροφορίες για την ζωή του Ι. Βαλαωρίτη μπορεί να βρει κανείς στο δημοσίευμα του Ιστορικού Αρχείου της Εθνικής Τράπεζας *Ιωάννης Α. Βαλαωρίτης, 1855-1914, Διοικητής της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος*, Αθήνα, 2000.

¹⁰² *Το κυβερνητικόν πραξικόπημα κατά της Εθνικής Τραπέζης κρινόμενος εν τη Βουλή*, Αθήνα 1914, σελ. 12.

του πρωθυπουργού. Διευκρίνισε λοιπόν, αμέσως ,στον Ε. Βενιζέλο, ότι το μόνο που ζητούσε ήταν η έγγραφη κατοχύρωση, της επέκτασης των προνομίων της Εθνικής Τράπεζας, στις Νέες Χώρες (περιοχές που είχαν αποκτηθεί μετά την λήξη των Βαλκανικών Πολέμων). Με αυτόν τον τρόπο, ο διοικητής της Τράπεζας, θα κατοχύρωνε τα συμφέροντά της, σε μια εποχή κατά την οποία ξένοι κεφαλαιούχοι, είχαν κάνει την εμφάνισή τους, διεκδικώντας προνόμια με αντάλλαγμα την ίδρυση νέων τραπεζών, στις περιοχές που μόλις είχαν κατακτηθεί. Ο Βενιζέλος, μη θέλοντας να ανοίξει νέο πολιτικό μέτωπο, δέχτηκε την πρόταση του Ευταξία.¹⁰³

Τον Ιούλιο λοιπόν του 1914, η διοίκηση της Εθνικής Τράπεζας καταθέτει στην κυβέρνηση σχέδιο σύμβασης, μετά από την κοινοβουλευτική επικύρωση του οποίου θα επεκτεινόταν και στις Νέες Χώρες το εκδοτικό δικαίωμα, της Εθνικής Τράπεζας. Ωστόσο το ελληνικό κράτος δεν εκχώρησε ποτέ, ρητά, το αποκλειστικό εκδοτικό δικαίωμα, διατηρώντας ένα διαπραγματευτικό πλεονέκτημα στις σχέσεις του με την Εθνική Τράπεζα. Για την Τράπεζα, το γεγονός αυτό, φαίνεται να μην είχε μεγάλη σημασία, σε σχέση με τα υπόλοιπα οφέλη που η τράπεζα επιδίωκε να αποσπάσει, με την, υπό διαπραγμάτευση, συμφωνία με το ελληνικό δημόσιο. Η Εθνική αναλάμβανε την υποχρέωση να απαλλάξει το δημόσιο από την πληρωμή του τόκου των 600.000 δραχμών, που κατέβαλε ετησίως για το δάνειο επί αναγκαστική κυκλοφορία. Επιπλέον, αναλάμβανε την υποχρέωση, να αυξήσει τα υποκαταστήματά της στις Νέες Χώρες σε επτά, ενώ δεχόταν να υποβιβάσει το επιτόκιο των ενυπόθηκων δανείων σε 6%, για όλη την επικράτεια. Συνεπώς, με το σχετικό άρθρο, η σύμβαση μεταξύ Εθνικής Τράπεζας και ελληνικού δημοσίου, δεν προσέφερε τίποτα το καινούργιο στο δημόσιο και μάλλον καθιστούσε πιο ασαφές το περιεχόμενο των, μέχρι τότε, συμφωνιών.¹⁰⁴

Στη συνέχεια, η Εθνική Τράπεζα «αναλάμβανε την υποχρέωση» τα κέρδη που καρπωνόταν από το νόμο ΓΧΜΒ', να τα χρησιμοποιεί για την απόσβεση της οφειλής των δανείων, επί αναγκαστική κυκλοφορία. Ουσιαστικά, η Εθνική Τράπεζα απαγόρευε τη συμμετοχή του κράτους στα, όλο και σημαντικότερα οφέλη, που είχε από τις καταθέσεις σε ξένες τράπεζες για λογαριασμό του νόμου ΓΧΜΒ', ενώ από τη στιγμή που την αποδέχονταν,

¹⁰³ Κ. Κωστής, *Ιστορία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος 1914-1940*, ό.π., σελ. 99-100.

¹⁰⁴ Ομοίως, σελ. 104.

αυτό γινόταν για να εξοφληθούν τα χρέη προς αυτήν. Όλα τα παραπάνω προνόμια της Εθνικής Τράπεζας, θα επεκτεινόταν ως το 1940. Παράλληλα, η Εθνική δεχόταν ότι, η κυβέρνηση δικαιούνταν να ζητήσει την άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας όποτε επιθυμούσε κάτι τέτοιο, με την προϋπόθεση, βεβαίως, ότι θα κατέβαλλε στις δύο εκδοτικές τράπεζες, τα ποσά που τους όφειλε. Γενικότερα, οι όροι της συμφωνίας, πέραν της εξαιρετικής ασάφειάς τους, ήταν ξεκάθαρα ευνοϊκοί υπέρ της Εθνικής Τράπεζας. Τα περιθώρια των κερδών της αυξάνονταν σημαντικά και η συμμετοχή του κράτους σε αυτά ελαχιστοποιούνταν.

Σε μια εποχή κατά την οποία η κυβέρνηση επιδίωκε να διατηρήσει τις ισορροπίες μεταξύ των αντικρουόμενων συμφερόντων των Μεγάλων Δυνάμεων, ο Διοικητής της Εθνικής Τράπεζας αποφάσισε να επιταχύνει τα σχέδια του για συγχώνευση της τράπεζας της Ανατολής και της τράπεζας Αθηνών, προκαλώντας τον πανικό των Γάλλων κεφαλαιούχων. Χρειάστηκε προσωπική παρέμβαση του Βενιζέλου για να καθησυχάσει τους Γάλλους και να εκφράσει την άποψη ότι επρόκειτο για απλή παρεξήγηση των διαθέσεων της Εθνικής Τράπεζας. Η υποβόσκουσα ένταση, έφτασε στο αποκορύφωμά της μετά από νέο αίτημα του Υπουργείου Οικονομικών για την άμεση εκχώρηση 3.5 εκατομμυρίων δραχμών, που βρίσκονταν κατατεθειμένα στην Εθνική Τράπεζα, από σύλλογο ο οποίος είχε ιδρυθεί ένα χρόνο νωρίτερα προκειμένου να συγκεντρώσει χρήματα για την αγορά ναυαρχίδας. Την ίδια εποχή οι πολιτικές αντιπαραθέσεις βρίσκονται στο αποκορύφωμά τους για το θέμα της συμμετοχής της Ελλάδας στον πόλεμο και ο Ι. Ευταξίας, δρώντας με, καθαρώς, ιδιοτελή και κομματικά κριτήρια, προσπάθησε να οδηγήσει τον Α. Διομήδη σε παγίδα έτσι ώστε να μειώσει το κύρος του και μαζί με το δικό του, ολόκληρης της κυβέρνησης.¹⁰⁵

Η ρήση του Ε. Βενιζέλου, σε σχέση με τον Ι. Ευταξία «ή αυτός ή εγώ», πρώτον, δείχνει την απόφασή του να περιθωριοποιήσει τον Ευταξία, ο οποίος είχε υπερβεί, κατά πολύ, τα όρια της αντοχής του και δεύτερον, δείχνει την διάθεση μιας κυβέρνησης, η οποία διαχειριζόταν οριακές εθνικές καταστάσεις, να δώσει λύσεις στις σχέσεις της με ένα ίδρυμα που, ενώ αποκτούσε όλη την ισχύ του από τις συναλλαγές του με το ελληνικό δημόσιο, ταυτόχρονα επωφελούνταν από τις κρίσιμες ανάγκες του (δημοσίου) για να ενισχύσει την θέση του.

¹⁰⁵ Ομοίως, σελ. 110.

Ωστόσο, φαίνεται ότι, και από πλευράς δημοσίου η κακοδιοίκηση ήταν αυτή που το οδηγούσε να υποκύπτει στους όρους της Εθνικής Τράπεζας. Παραδείγματος χάριν, την ίδια στιγμή που το ελληνικό κράτος αδυνατούσε να βρει πόρους ακόμη και για τη τροφή των στρατιωτών του, προέβαινε σε επιδεικτικές δαπάνες για την επίπλωση υπουργικών γραφείων και για αγορές αυτοκινήτων.¹⁰⁶ Η ανικανότητα και η διαφθορά επικρατούσαν και ανάμεσα στους υπουργούς. Ο Α. Διομήδης, φαίνεται να μην υπήρξε, ιδιαίτερος φειδωλός, στη διαχείριση του δημοσίου χρήματος· και φυσικά δεν ήταν ο μοναδικός.

Έτσι λοιπόν, ο Ε. Βενιζέλος αποφασίζει να παρέμβει στην Διοίκηση της Εθνικής Τράπεζας, προκειμένου να διασφαλίσει, παράλληλα, τα συμφέροντα του κράτους και να μη επαναλειφθούν τα γεγονότα του παρελθόντος. Σε σχετικό του λόγο στην Βουλή αναφέρει τα εξής:

*«Ο Διοικητής της Εθνικής Τραπέζης έχει όχι μόνο δικαίωμα, αλλά και καθήκον να ίσταται απέναντι του Κράτους, οσάκις ήθελε νομίσει ότι υπάρχει αντίθεσις συμφερόντων, προασπιστής γενναίος των συμφερόντων των μετοχών της Εθνικής Τραπέζης. Εφ' όσον τούτο γίνεται ουδείς κυβερνήτης της χώρας δίνεται να είναι τόσο ισχυρός, ώστε να αποφασίσει να έρθει εις σύγκρουσιν προς την διοίκησιν της Εθνικής Τραπέζης. Αλλά εκείνο το οποίο αρνούμαι είναι τούτο· ότι δύναται τοιαύτη δύναμις και τοιαύτη εξουσία να χρησιμοποιείται υπό του κατέχοντος αυτήν εντός του Κράτους εναντίον του Κράτους, καθ' όν τρόπον ησκήθη εις την παρούσαν περίστασιν».*¹⁰⁷

Ο Ε. Βενιζέλος, αμβλύνοντας μερικά άρθρα του νομοσχεδίου, επέβαλε τελικά τις απόψεις του. Ο Ι. Ευταξίας εκδιώχθηκε από την Διοίκηση της Εθνικής Τράπεζας και τη θέση του πήρε, ο μέχρι τότε, συνδιοικητής Α. Ζαΐμης, παρότι δεν υπήρξε ο «εκλεκτός» του Ε. Βενιζέλου.¹⁰⁸ Συγχρόνως άλλαξε και όλο το μοντέλο διοίκησης της Εθνικής Τράπεζας. Με τροποποιήσεις στα σχετικά άρθρα του καταστατικού της που ψηφίστηκαν κατά την έκτακτη γενική συνέλευση της 14^{ης} Δεκεμβρίου 1914, η Εθνική Τράπεζα περνάει σε ένα καθεστώς, στο οποίο, την παντοκρατορία του Διοικητή, που ίσχυε μέχρι τότε διαδέχεται η συλλογική διοίκηση,

¹⁰⁶ Κ. Κωστής, *Ιστορία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος 1914-1940*, ό.π., 2003, σελ. 114.

¹⁰⁷ *Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής*, Συνεδρίασις 41, 1 Νοεμβρίου 1914, σελ. 898.

¹⁰⁸ Θ. Μποχώτης, ό.π., σελ. 83.

από το Συμβούλιο Διοικήσεως.¹⁰⁹ Ο νόμος που ψήφισαν οι Φιλελεύθεροι, απαγόρευε την συμμετοχή των μελών της Διοίκησης της Τράπεζας σε διοικητικά συμβούλια άλλων εταιρειών, προσπαθώντας με τον τρόπο αυτό, να περιορίσει το εύρος της άσκησης εξουσίας, εκ μέρους της Εθνικής Τράπεζας. Η Εθνική Τράπεζα ωστόσο, με τον σχετικό νόμο δεν γινόταν κρατική, όπως λανθασμένα έχει υποστηριχθεί. Απλώς το κράτος διατηρεί για λογαριασμό του το δικαίωμα στις δύσκολες στιγμές να μη συναντά εμπόδια και εκβιασμούς από το σημαντικότερο κέντρο οικονομικής εξουσίας στη χώρα.¹¹⁰

Ο οριστικός διακανονισμός επέκτασης του προνομίου της Εθνικής Τράπεζας, στις Νέες Χώρες, δεν άργησε να έρθει.¹¹¹ Τα προνόμιά της, λοιπόν, επεκτείνονταν στις Νέες Χώρες με εξαίρεση την Κρήτη. Σε αντάλλαγμα, η Εθνική Τράπεζα, από 1.1.1915 απάλλασσε το δημόσιο από την καταβολή τόκου για το δάνειο επί αναγκαστική κυκλοφορία, υποβίβαζε σε 6% το επιτόκιο όλων των ενυπόθηκων δανείων της, αύξανε σε 25 εκατομμύρια τα δάνεια σε γεωργοκτηματίες και συνάμα αναλάμβανε την υποχρέωση, να θέσει στη διάθεση του ελληνικού δημοσίου άλλα 25 εκατομμύρια με επιτόκιο 4% για τον ίδιο σκοπό, μόλις μειωθούν κατά αντίστοιχο ποσό τα χρέη του δημοσίου. Τέλος, η Εθνική Τράπεζα υποχρεωνόταν, να ιδρύσει εντός δύο ετών, οκτώ υποκαταστήματα στις Νέες Χώρες και ακόμη τέσσερα, μετά από άλλα δύο χρόνια.

Για πρώτη φορά, το ελληνικό κράτος αντιμετώπιζε την Εθνική Τράπεζα ως κερδοσκοπική επιχείρηση και επέβαλλε την ικανοποίηση των απαιτήσεών του, κάτι που καμία κυβέρνηση μέχρι τότε δεν είχε καταφέρει. Η σύγκρουση, λοιπόν, μεταξύ κράτους και Εθνικής Τράπεζας, την οποία προκάλεσε η ίδια, πιστεύοντας ότι, βρισκόταν σε πλεονεκτική θέση, κατέληξε εν τέλει εις βάρος της, όπως επίσης, εις βάρος του ίδιου του ιδιοκτήτη της. Η αλλαγή της Διοίκησης της Εθνικής Τράπεζας με τον τρόπο που γίνεται, δεν αποτελεί τίποτα περισσότερο, από την έκφραση της ανάγκης ενός κράτους, να μπορεί στις κρίσιμες στιγμές του

¹⁰⁹ Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, *Απολογισμός του έτους 1914*, σελ. δ'.

¹¹⁰ Κ. Κωστής, *Ιστορία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος 1914-1940*, ό.π., 2003, σελ. 117.

¹¹¹ «Σύμβασις περί επεκτάσεως των προνομίων της Εθνικής Τραπεζής της Ελλάδος εις τας Νέας Χώρας, ως ετροποποιήθει δια της από 14 Φεβρουαρίου 1914 νεωτέρας συμβάσεως», Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, *Απολογισμός του έτους 1915*, Αθήνα 1916, σελ. xiii-xvii.

να διατηρεί ελεύθερα τα περιθώρια των επιλογών του και να προτάσσει το δημόσιο συμφέρον, έναντι του συμφέροντος ενός ιδιωτικού οργανισμού, που θέλει να επωφεληθεί για δικό του λογαριασμό.¹¹²

Το 1919 , μέτοχοι υποστήριζαν ότι η Εθνική δεν είναι μόνο ανώνυμη εταιρία αλλά και «Κυβερνητικόν Ίδρυμα». Ο Αλέξανδρος Διομήδης, προσπαθώντας να προσδιορίσει την φυσιογνωμία της Εθνικής Τράπεζας και προκειμένου να αντικρούσει τα λεγόμενα των μετόχων, είπε τα εξής: « *Η Εθνική Τράπεζα είναι ιδιωτικόν ίδρυμα έχον Δημόσιον χαρακτήρα. Τούτο χαρακτηρίζει ακριβώς τις υποχρεώσεις της Τραπεζής προς το κράτος αλλά και την υπόστασίν της*». ¹¹³

Παράλληλα, η διαφοροποίηση της Εθνικής Τράπεζας σε σχέση με τις υπόλοιπες τράπεζες, εντοπίζεται στο ύψος αποδοχών του προσωπικού της. Χαρακτηριστικό είναι ότι από το σύνολο των γενικών της εσόδων, το μεγαλύτερο μέρος απορροφάται από τη μισθοδοσία, ¹¹⁴ γεγονός που αποδεικνύει ότι η εξασφάλιση μίας θέσης, στο προσωπικό της Τράπεζας, σήμαινε προνομιακές οικονομικές απολαβές.

¹¹² Κ. Κωστής, *Ιστορία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος 1914-1940*, ό.π., 2003, σελ. 118-120.

¹¹³ Ι.Α.Ε.Τ.Ε., Α1Σ3Υ7: Πρακτικά Γενικών Συνελεύσεων, Βιβλίο Πρακτικών Γενικών Συνελεύσεων, Συνέλευση του έτους 1918, 2^η Συνεδρίαση, σελ. 10.

¹¹⁴ Κ. Κωστής, *Ιστορία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος 1914-1940*, ό.π., 2003, σελ. 176.

Δ) Ο Μεγάλος πόλεμος, η Εθνική Τράπεζα, το ελληνικό κράτος.

Η έκρηξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, παρά το γεγονός ότι επέτεινε τα δημοσιονομικά προβλήματα, που αντιμετώπιζε το ελληνικό κράτος, συνοδεύτηκε από μία ευχάριστη έκπληξη. Η δραχμή υπήρξε το μόνο ευρωπαϊκό νόμισμα, που μπόρεσε να αντιμετωπίσει τους πρώτους κλυδωνισμούς, του πρώτου διαστήματος του πολέμου, χωρίς προβλήματα.¹¹⁵ Παράλληλα, και οι ελληνικές τράπεζες αντιμετώπισαν με σχετική άνεση, τις δυσκολίες και τον σχετικό πανικό που ακολούθησε την είδηση για την έναρξη των πολεμικών επιχειρήσεων. Η κυβέρνηση φρόντισε να προσφέρει στα πιστωτικά ιδρύματα, την απαιτούμενη στήριξη, προκειμένου να μην έρθουν σε δύσκολη θέση λόγω των συνθηκών. Με βασιλικό διάταγμα στις 21 Ιουλίου 1914, ανεστάλη η υποχρέωση των τραπεζών ή των ιδιωτών τραπεζικών να αποδίδουν τις καταθέσεις και λίγο αργότερα, απαγορεύθηκε η εξαγωγή αυτούσιου χρυσού στο εξωτερικό.

Η Εθνική Τράπεζα προχώρησε σε αύξηση του προεξοφλητικού επιτοκίου στο 8% από τις 19 Ιουλίου και σε αύξηση των αποθεμάτων της σε χρυσό. Αλλά πολύ σύντομα, (11 Νοεμβρίου 1914) θα μειώσει το προεξοφλητικό επιτόκιο στο 6,5%, διατάσσοντας συνάμα την επανάληψη από 1 Δεκεμβρίου 1914 των κανονικών εργασιών της, με κάποιους μικροπεριορισμούς.¹¹⁶ Η ψυχραιμία, που έδειξε η ελληνική χρηματαγορά έναντι στην έναρξη του πολέμου, δεν μπορούσε παρά να εντυπωσιάσει τους ξένους παρατηρητές. Στη τράπεζα της Γαλλίας για παράδειγμα, γίνονταν σχόλια που εξέφραζαν απορία και θαυμασμό ταυτοχρόνως. Η απορία για την ικανότητα της Ελλάδας να διατηρεί την ισοτιμία της δραχμής με τον χρυσό, θα εξακολουθήσει και μέχρι το τέλος του πολέμου, την στιγμή που άλλα ευρωπαϊκά κράτη έβλεπαν το νόμισμά τους να καταρρέει.

Ωστόσο, το ελληνικό νομισματικό σύστημα, όπως λειτουργεί στα χρόνια του Μεγάλου Πολέμου, περισσότερο αντικατοπτρίζει διαφόρους σταθμούς της νεοελληνικής ιστορίας και πολύ λιγότερο, κάποια θεωρητική εφαρμογή αντίληψης για το νόμισμα.¹¹⁷ Η ισχύς, όμως, της

¹¹⁵ W.A. Brown, Jr., *The International Gold Standard Reinterpreted 1914-1934*, Νέα Υόρκη 1970, σελ. 7 κ.ε.

¹¹⁶ M. S. Eulambio, *The National Bank of Greece. A history of the Financial and Economic Evolution of Greece*, Αθήνα, 1924, σελ. 52.

¹¹⁷ Κ. Κωστής, *Ιστορία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος 1914-1940*, ό.π, σελ. 124.

δραχμής δεν ήταν παρά επιφανειακή. Η επιστροφή, στην ειρηνική περίοδο, ανέτρεψε πολύ εύκολα, όλες τις ασταθείς ισορροπίες της πολεμικής περιόδου, στις οποίες στηριζόταν η σταθερότητα του ελληνικού συναλλάγματος. Ωστόσο, μέχρι την στιγμή της κατάρρευσης, οι ελληνικές κυβερνήσεις και κυρίως η Διοίκηση της Εθνικής Τράπεζας, μπορούσαν να καυχώνται ότι κάτω από τη συνετή πολιτική τους η Ελλάδα είχε καταφέρει να διανύσει μία μακρόχρονη πολεμική περίοδο, χωρίς να προσφύγει στην έκδοση χαρτονομίσματος και χωρίς να υπάρξει η ελάχιστη απόκλιση της δραχμής από το άρτιο.¹¹⁸

Η εκδήλωση των πρώτων ανισορροπιών έκανε την εμφάνισή της αμέσως μετά τον τερματισμό του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Ένα από τα πρώτα προβλήματα που κλήθηκε να αντιμετωπίσει η Ελλάδα, ήταν η επέκταση του εξωτερικού εμπορίου, και η μοναδική για τα μέχρι τότε ελληνικά δεδομένα, διεύρυνση του εμπορικού ελλείμματος. Οι ανάγκες της χώρας για τον επισιτισμό της, καθώς επίσης και οι ενεργειακές ανάγκες της αναπτυσσόμενης ελληνικής βιομηχανίας, αλλά και η υπερτίμηση της δραχμής, αποτέλεσαν τον πυρήνα της εισαγωγικής έκρηξης.¹¹⁹

Όταν το καλοκαίρι του 1917 αίρεται ο αποκλεισμός της Ελλάδας από την Αντάντ και συγκροτείται εκ νέου κυβέρνηση Βενιζέλου, ένα από τα θέματα που θα απασχολήσουν τη Βουλή, ήταν και η δράση της Εθνικής Τράπεζας κατά την περίοδο που μεσολάβησε από την δεύτερη σύγκρουση μεταξύ Βενιζέλου και βασιλιά Κωνσταντίνου και τον εξαναγκασμό σε παραίτηση του τελευταίου. Το γεγονός ότι ο διοικητής της Εθνικής Τράπεζας Αλέξανδρος Ζαΐμης είχε αναλάβει το διάστημα αυτό δύο φορές την προεδρία της κυβέρνησης, ενώ και ο Ι. Δροσόπουλος ανέλαβε επί κυβερνήσεως Ζαΐμη, τη διεύθυνση του υπουργείου Επισιτισμού και Αυτάρκειας, δηλαδή του υπουργείου που είχε ταυτισθεί με σκάνδαλα και καταχρήσεις,¹²⁰ αρκούσε για να εμπλέξει την Τράπεζα στο κύμα αντεκδίκησης του βενιζελισμού.

¹¹⁸ Κ. Κωστής, *Ιστορία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος 1914-1940*, ό.π., σελ. 130.

¹¹⁹ Ξ. Ε. Ζολώτας, *Η Ελλάς εις το στάδιον της εκβιομηχανίσεως*, Αθήνα 1964, σελ. 31-32.

¹²⁰ G. B. Leontaritis, *Greece and the First World War: from Neutrality to Intervention, 1917-1918*, East European Monographs, Boulder 1990, σελ. 128 κ.ε.

Επιπλέον, σχετικά με τις γερμανικές πιστώσεις, είχαν γίνει μία σειρά από σφάλματα τόσο πολιτικής όσο και νομικής φύσης. Πρώτον, ενώ η Ελλάδα δήλωνε ότι βρισκόταν σε καθεστώς ουδετερότητας, δανειζόταν από μία εμπόλεμη χώρα (Γερμανία) με την οποία η Αντάντ είχε απαγορεύσει κάθε είδους συναλλαγή. Δεύτερον, τα χρήματα αυτά χρησιμοποιήθηκαν για την επιστράτευση, η οποία στράφηκε εν τέλει κατά των συμμαχικών στρατευμάτων. Τέλος, καμία νομική ή τυπική προϋπόθεση δεν τηρήθηκε, σε μια προσπάθεια της κυβέρνησης και της Διοίκησης της Εθνικής Τράπεζας να κρατήσουν όσο το δυνατόν περισσότερο μυστική την ενέργειά τους. Ο Στ. Σκουλούδης, όταν κλήθηκε να απολογηθεί στην Βουλή, σχετικά με όσα τον κατηγορούσαν για το δάνειο, υποστήριξε ότι οι Σύμμαχοι εξανάγκαζαν την Ελλάδα να διατηρεί την επιστράτευση, χωρίς όμως να της παρέχουν καμία οικονομική βοήθεια, προκειμένου να την υποχρεώσουν να βγει στον πόλεμο στο πλευρό τους, ενώ οι Γερμανοί προσέφεραν το δάνειο χωρίς να ζητήσουν κάποιο αντάλλαγμα.¹²¹

Μοναδικό αντίρροπο την περίοδο αυτή, στις αρνητικές πιέσεις του ισοζυγίου πληρωμών αποτέλεσαν τα εμβάσματα των μεταναστών, τα οποία μέχρι το 1921 ακολούθησαν ανοδική πορεία, η οποία θα διακοπεί από τη διεθνή οικονομική κρίση αυτών των χρόνων.

Το 1919 μέσα στο πλαίσιο της γενικότερης οικονομικής κρίσης, πραγματοποιείται η υποτίμηση της δραχμής. Από την υποτίμηση επωφελήθηκαν κυρίως οι τράπεζες, οι οποίες απέφευγαν τις ζημιές που θα τους προκαλούσε η πολιτική της σκληρής δραχμής. Συνάμα πραγματοποίησαν και κέρδη όχι ασήμαντα από τις συναλλαγματικές διαφορές.¹²² Στα τέλη του 1919 υποστηρίχθηκε η πλήρης κατάργηση των συναλλαγματικών ελέγχων, καθώς επίσης και των εμπορικών περιορισμών, απόψεις στις οποίες αντιτάχθηκε κατηγορηματικά, ο ίδιος, ο Βενιζέλος. Δεν μπορούσε να πράξει διαφορετικά, καθώς η Μικρασιατική εκστρατεία βρισκόταν σε πλήρη εξέλιξη και απορροφούσε κάθε νέο οικονομικό πόρο του ελληνικού κράτους. Επιπλέον, το διοικητικό καθεστώς της Μικράς Ασίας, πρόσθεσε νέα προβλήματα στις διαρκώς

¹²¹ Κ. Κωστής, *Ιστορία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος 1914-1940*, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα, 2003, σελ.158, υποσημ. 8.

¹²² C. J. Damiris, *Le systeme monetaire grec et le change*, τόμ. II, Παρίσι, 1920, σελ. 144-147.

αυξανόμενες δυσκολίες που είχε να αντιμετωπίσει το ελληνικό δημόσιο και η δραχμή ειδικότερα.¹²³

Επίσημο νόμισμα, της κατεχόμενης από τους Έλληνες περιοχής της Μικράς Ασίας, εξακολουθούσε να είναι η τουρκική λίρα, παραμένοντας ταυτοχρόνως και ένα σύμβολο αμφισβήτησης της ελληνικής κυριαρχίας στην περιοχή. Η διατήρηση της τουρκικής λίρας, ως νόμιμου μέσου πληρωμών στη Σμύρνη, αποτέλεσε σημαντικό πρόβλημα για την ελληνική διοίκηση της περιοχής. Ταυτοχρόνως, αποτελούσε και ένα σημαντικό εμπόδιο στην εμπορική δραστηριότητα της περιοχής και στην τελωνειακή της ένωση με την Ελλάδα. Τα πράγματα περιπλέκονταν ακόμη περισσότερο, από τη στιγμή που η ελληνική διοίκηση της περιοχής, πραγματοποιούσε τις πληρωμές της σε δραχμές, δημιουργώντας ένα κύμα υπερπροσφοράς του ελληνικού νομίσματος. Αποτέλεσμα αυτής της κατάστασης, ήταν η δημιουργία ενός καθεστώτος που πίεζε προς την υποτίμηση της δραχμής και την ανατίμηση της τουρκικής λίρας. Με τον τρόπο αυτό, οι κερδοσκόποι και κάτοχοι συναλλάγματος προτιμούσαν να το στέλνουν στην Σμύρνη και να εισπράττουν τις υψηλότερες σε δραχμές τιμές, της εκεί αγοράς, από το να το πουλούν στις χαμηλές τιμές της αθηναϊκής αγοράς. Αποτέλεσμα αυτής της κατάστασης, ήταν να ευνοείται η οθωμανική κυβέρνηση, αφού κατά την περίοδο της χαμηλής συναλλαγματικής ζήτησης μπορούσε να μεταφέρει τα συναλλαγματικά πλεονάσματα στην Κωνσταντινούπολη και να διευκολύνει την ανατίμηση της λίρας.¹²⁴ Με τον τρόπο αυτό, η προσπάθεια της ελληνικής διοίκησης, μοιραία στράφηκε στην υποκατάσταση της τουρκικής λίρας από τη δραχμή ως νόμιμου μέσου πληρωμών στην περιοχή της Σμύρνης.

Παράλληλα, η παράταση της κατοχής της Σμύρνης απαιτούσε ολοένα και περισσότερα οικονομικά κεφάλαια, τα οποία οι Σύμμαχοι δεν ήταν διατεθειμένοι να δώσουν. Στις 27 Μαΐου 1920 το ελληνικό δημόσιο υπέγραψε την πρώτη σύμβαση με την Εθνική Τράπεζα για την αύξηση του εκδοτικού της δικαιώματος: από 163 εκατομμύρια δραχμές που ήταν μέχρι τότε, θα ανερχόταν στα 463 εκατομμύρια. Το πρόσχημα δεν ήταν άλλο από την επέκταση του εκδοτικού δικαιώματος στις Νέες Χώρες, αλλά ουσιαστικά άρχιζε η χρηματοδότηση των πολεμικών

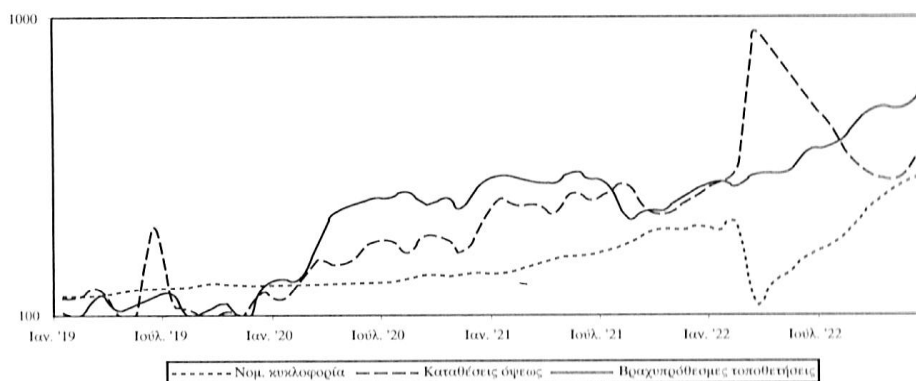
¹²³ Κ. Κωστής, *Ιστορία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος 1914-1940*, ό.π., σελ. 147.

¹²⁴ Ομοίως, σελ. 148-149.

επιχειρήσεων με χαρτονόμισμα. Από τα 300 εκατομμύρια του εκδοτικού δικαιώματος τα 200 εκατομμύρια διατέθηκαν αμέσως ως δάνειο στο ελληνικό δημόσιο.¹²⁵ Μέχρι το τέλος της Μικρασιατικής εκστρατείας, το εκδοτικό προνόμιο της Εθνικής Τράπεζας θα έχει φτάσει τις 2.313 εκατομμύρια δραχμές, με το μεγαλύτερο μέρος του ποσού αυτού να έχει διατεθεί σε δάνεια στο δημόσιο.

Το ελληνικό δημόσιο βεβαίως δεν παρέλειψε να αναζητήσει και άλλους τρόπους αύξησης των εσόδων του. Το 1918 θα επιβληθούν για πρώτη φορά βαριές φορολογίες, ενώ το 1919 επιδιώχθηκε η πλήρης αναμόρφωση του ελληνικού φορολογικού συστήματος με την εισαγωγή του φόρου επί της καθαρής προσόδου, απομίμηση του γαλλικού φόρου εισοδήματος.¹²⁶ Το νέο αυτό σύστημα απέτυχε παταγωδώς και προς τα τέλη της Μικρασιατικής εκστρατείας το ελληνικό κράτος επεδίωξε να καλύψει εκ νέου, τα ελλείμματα του με σημαντική αύξηση των έμμεσων φόρων.¹²⁷ Ήταν όμως πλέον αργά.

Μηνιαία κίνηση νομισματικής κυκλοφορίας, καταθέσεων όψεως και βραχυπρόθεσμων τοποθετήσεων Εθνικής Τράπεζας, 1919-1922 (στο τέλος κάθε μήνα)
100 = Μέσος όρος του 1918

Πηγή: Υπολογισμοί με βάση τα στοιχεία των απολογισμών της Εθνικής Τράπεζας για τα έτη 1919-1922, σσ. ια', ιγ', ιβ', ια' αντιστοίχως για τα τραπεζογραμμάτια, 76, 59-60, 53-54, 56-57 για τις καταθέσεις όψεως και ιγ', ιε', ι' και θ' για τις τοποθετήσεις.

¹²⁵ Κ. Κωστής, *Ιστορία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος 1914-1940*, ό.π., σελ. 151.

¹²⁶ Α. Αγγελόπουλος, *Η άμεσος φορολογία εν Ελλάδι*, Αθήνα 1933, σελ. 55-93 και E.J. Tsouderos, *Le relevement economique de la Grece*, Παρίσι 1920, σελ. 97 κ.ε.

¹²⁷ Ομοίως, σελ. 94-185.

Η μεταπολίτευση του 1920 έδωσε ευχέρεια κινήσεων στην Εθνική Τράπεζα. Έχοντας αποφύγει τις δυσκολίες του 1917 και μη βρίσκοντας αντιπάλους στο επίπεδο του Ε. Βενιζέλου, η Εθνική Τράπεζα μπορούσε να επωφεληθεί στη συνέχεια από τις δυσκολίες του ελληνικού δημοσίου, προκειμένου να επεκτείνει τα προνόμιά της, όσο το δυνατόν περισσότερο. Έτσι το 1921, η Διοίκηση της Τράπεζας πέτυχε να πάρει εκείνο που τόσο επεδίωκε: πρώτα την επέκταση του εκδοτικού της δικαιώματος σε όλες τις περιοχές που καλύπτονταν από τη συνθήκη των Σεβρών και δεύτερον την επέκταση του εκδοτικού της προνομίου μέχρι το τέλος του έτους 1950.¹²⁸

Το 1920, συντελείται και μία άλλη αλλαγή. Η θητεία του Α. Ζαΐμη έληγε, και η κυβέρνηση Ράλλη δεν επιθυμούσε την επανεκλογή του. Την θέση του Διοικητή θα καταλάβει ο Δ. Μάξιμος, ένθερμος γερμανόφιλος· με την κίνηση αυτή, για πρώτη φορά από το 1914 η Διοίκηση της Τράπεζας θα επανέλθει υπό τον έλεγχο της ίδιας της γραφειοκρατίας της.¹²⁹ Αξιοσημείωτο είναι πάντως το γεγονός ότι τα κέρδη της Εθνικής Τράπεζας από το 1914 ως το 1915 παρουσιάζουν συνεχή άνοδο. Στην συνέχεια οι δείκτες παρουσιάζουν συνεχή κάμψη, η οποία θα σταματήσει μόνο το 1920, χρονιά κατά την οποία τα κέρδη της θα έχουν πάλι ανοδική πορεία. Η πτώση αυτή των κερδών, τα χρόνια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, είναι εύλογη, αν αναλογιστεί κανείς ότι το χρονικό αυτό διάστημα, σε ολόκληρη την χώρα παρατηρείται κάμψη των τραπεζικών εργασιών. Οι μεγάλες αλλαγές όμως προέρχονται από τα υπόλοιπα κέρδη της Τράπεζας, τα οποία από το 1920 και μετά καταγράφουν αλματώδεις αυξήσεις.

Ήδη από την έκρηξη του Παγκοσμίου Πολέμου, η Εθνική αναλαμβάνει μία σειρά από εργασίες, οι οποίες μέχρι τότε δεν ανήκαν στα ενδιαφέροντά της, αλλά έπρεπε να φέρει εις πέρας προκειμένου να βρει ένα διέξοδο η ρευστότητά της, η οποία όπως αναφέρθηκε προηγουμένως τα χρόνια αυτά είχε αρχίσει να σημειώνει αρνητική τροχιά (βλ. πίνακα προηγούμενης σελίδας). Παράλληλα, με τον τρόπο αυτό θα εξασφάλιζε την ικανοποίηση βασικών αναγκών του κράτους. Αρχικά λοιπόν, από το 1914, θα αναλάβει με βάση τον νόμο 528

¹²⁸ ΕΤΕ, *Απολογισμός του έτους 1921*, Αθήνα 1922, σελ. xiv και ΑΒΦ, 1370199703/1.

¹²⁹ Κ. Κωστής, *Ιστορία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος 1914-1940*, ό.π., 2003, σελ. 166.

τον ανεφοδιασμό της χώρας με τα απαραίτητα είδη και κυρίως με άλευρα.¹³⁰ Στην συνέχεια με βουλευτικό διάταγμα στις 5.8.1914 καθορίστηκε ότι επιτρέπεται στο δημόσιο να αναθέτει στην Εθνική Τράπεζα, ως εντολοδόχο του κράτους, να προβαίνει για λογαριασμό του δημοσίου σε κάλυψη κινδύνων επί σταφιδοφορτίων τα οποία εξάγονταν δια θαλάσσης. Το ίδιο συνέβη και λίγο αργότερα, στις 22 Αυγούστου 1914, όταν της ανατέθηκε η κάλυψη κινδύνων πολέμου επί φορτίων ελληνικών βιομηχανικών, γεωργικών ή μεταλλευτικών προϊόντων που εξάγονταν.¹³¹

Από το 1917 η Εθνική Τράπεζα αναλαμβάνει και την ασφάλιση των ελληνικών ατιμόπλοιων, καθώς επίσης και των ναύλων και των φορτίων τους. Ο υποβρυχιακός πόλεμος, που έπληξε ιδιαίτερα την ελληνική εμπορική ναυτιλία, αποτέλεσε το κύριο έναυσμα για την ανάληψη αυτών των ασφαλιστικών επιχειρήσεων από την Εθνική Τράπεζα.¹³² Όλα αυτά τα στοιχεία μπορούν να δικαιολογήσουν την αύξηση του προσωπικού της Τράπεζας, παράλληλα με την αύξηση του πληθωρισμού τα χρόνια αυτά που οδηγούσε και στην αύξηση των συναλλαγών. Μοναδικό σημείο ανάπτυξης ως το 1922 αποτελούν οι καταθέσεις.¹³³

¹³⁰ Σ. Λοβέρδος, *Ο πόλεμος και η οικονομική επέμβασις του Κράτους*, Αθήνα 1916, σελ. 15-16 και Ξ. Ζολώτας, *Νομισματικά και συναλλαγματικά φαινόμενα εν Ελλάδι, 1910-1927*, Αθήνα, 1928, σελ. 52.

¹³¹ Ομοίως, σελ.19.

¹³² Ξ. Ζολώτας, *ό.π.*, σελ. 52.

¹³³ Κ. Κωστής, *Ιστορία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος 1914-1940*, *ό.π.*, σελ. 183.

**Μέρος Β΄ : Οικονομική και κοινωνική πολιτική κατά το Μεσοπόλεμο: τα δάνεια
στους πρόσφυγες από τη Ρουμανία και τη Βουλγαρία.**

Κεφάλαιο 4^ο : Οικονομική και κοινωνική πολιτική: τα εξωτερικά προσφυγικά δάνεια και η αποκατάσταση των προσφύγων.

Σύμφωνα με την Σύμβαση της Λωζάννης, η ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, προέβλεπε την αποζημίωση των ανταλλαξίμων προσφύγων για τις περιουσίες που εγκατέλειψαν στις πατρίδες τους, από το κράτος υποδοχής.¹³⁴ Το έργο της εκτίμησης των περιουσιών που εγκαταλείφθηκαν ανέλαβε η Μικτή Επιτροπή. Για να βοηθήσει το έργο της ελληνικής αντιπροσωπείας, στη Μικτή Επιτροπή συστάθηκε 1924 η Γενική Διεύθυνση Ανταλλαγής Πληθυσμών, που υπαγόταν στο υπουργείο γεωργίας. Για την αποτελεσματικότερη λειτουργία της, ιδρύθηκαν κατά τόπους Γραφεία Ανταλλαγής Πληθυσμών.

Για την οριστική εκτίμηση των περιουσιών που εγκαταλείφθηκαν στην Τουρκία, συστάθηκαν Πρωτοβάθμιες Επιτροπές Εκτίμησης και Δευτεροβάθμιες Επιτροπές, για προβλήματα που ενδεχομένως θα ανέκυπταν. Οι Έλληνες πρόσφυγες, θα ελάμβαναν ολόκληρο, ή μέρος της περιουσίας των περιουσιών που εγκατέλειψαν στις πατρίδες τους, από τις μουσουλμανικές και βουλγαρικές περιουσίες που βρισκόταν στην Ελλάδα. Η αποζημίωση δόθηκε είτε σε κτήματα, είτε σε ρευστό μετά την εκποίηση των μουσουλμανικών περιουσιών. Επομένως, βασικό μέλημα της Ελλάδος ήταν η συγκέντρωση, η διατήρηση και η μέχρι της διανομής εκμετάλλευση της ακινήτου μουσουλμανικής περιουσίας, η οποία εγκαταλείφθηκε στην χώρα μας. Η προσπάθεια αυτή όμως, απαιτούσε χρήματα, τα οποία ήταν δυνατό να εξευρεθούν είτε από τον κρατικό προϋπολογισμό είτε από δάνεια. Ωστόσο ο κρατικός προϋπολογισμός ήταν ανεπαρκής για την αντιμετώπιση της ανάγκης αυτής.¹³⁵ Οι πρόσφυγες, τα πρώτα χρόνια που ήρθαν στην Ελλάδα, αδυνατούσαν να συμμετάσχουν ουσιαστικά στην παραγωγική διαδικασία. Έτσι η οικονομία του ελληνικού κράτους επιβαρύνονταν όλο και περισσότερο. Για τον λόγο αυτό, η προσφυγή στον εξωτερικό δανεισμό ήταν απαραίτητη.

¹³⁴ Βλ. Σύμβαση Λωζάννης, 1923, άρθρο 9.

¹³⁵ Α. Τσουλούφης, ό.π., σελ. 114.

A) Τα προσφυγικά δάνειά του 1924 και του 1928.

Ύστερα από αίτηση της ελληνικής κυβέρνησης το 1922 προς την Κ.Τ.Ε. για σύναψη δανείου στο εξωτερικό, ώστε να καλυφθούν οι ανάγκες της, οι σχετικές με την αποκατάσταση των προσφύγων της Μικράς Ασίας και της Ανατολικής Θράκης, η Κοινωνία των Εθνών, ανέθεσε στον Nansen την έκδοση του προσφυγικού δανείου.

Δύο εμπόδια που έπρεπε να ξεπεραστούν, προκειμένου να υπογραφεί το δάνειο του 1924 ήταν, πρώτον, η μη νομιμότητα της ελληνικής κυβερνήσεως και δεύτερον, η έλλειψη συναλλαγματικής πίστεως της Ελλάδας εξαιτίας της πολιτικής της κυρίως καταστάσεως. Οι συνθήκες άρχισαν να αλλάζουν ύστερα από το γραπτό υπόμνημα του υπουργού Οικονομικών Ε. Τσουδερού στις 6 Σεπτεμβρίου 1924, που απηύθυνε στην οικονομική επιτροπή, όπου επισήμανε τη βελτίωση του ελληνικού κράτους, τόσο στον πολιτικό όσο και τον οικονομικό τομέα. Η μικρή αυτή ανάκαμψη διαπιστώνεται από τον Προϋπολογισμό του κράτους για την χρονιά 1924-1925, τα στοιχεία του οποίου ανακοίνωσε ο ίδιος στην Κ.Τ.Ε.¹³⁶

«Δεν υπάρχει πολιτικό κόμμα στην Ελλάδα, που να μην έχει συνειδητοποιήσει την ανάγκη για την γρήγορη επίλυση του προσφυγικού ζητήματος»: με αυτά τα λόγια καθόριζε ο Τσουδερός τη στάση του πολιτικού κόσμου της Ελλάδας, απέναντι στο προσφυγικό πρόβλημα, όταν στις 10 Σεπτεμβρίου 1924, μίλησε στην Κοινωνία των Εθνών. Είναι προφανές ότι την εποχή εκείνη το προσφυγικό πρόβλημα ήταν τόσο έντονο, ώστε ο πολιτικός κόσμος της χώρας και ιδιαίτερα τα πολιτικά κόμματα ενδιαφέρονταν για την επίλυσή του.¹³⁷

Στις 4 Δεκεμβρίου 1924, υπογράφηκε τελικά η σύμβαση του δανείου, σύμφωνα με το οποίο, η Αγγλία παραχωρούσε στην Ελλάδα κεφάλαιο 10.000.000 στερλινών. Οι ελληνικές τράπεζες συμμετείχαν με 2.500.000 στερλίνες. Σταδιακά λοιπόν και με δόσεις, άρχισαν να καταβάλλονται στο ελληνικό κράτος τα ποσά που είχαν εγκριθεί από την σύναψη του δανείου, έχοντας βέβαια λάβει οι ευρωπαϊκές δυνάμεις, τις απαραίτητες εγγυήσεις. Το δάνειο είχε τους παρακάτω συμβαλλομένους: ο Δ. Κακλαμάνος, έκτακτος απεσταλμένος και πληρεξουσίου

¹³⁶ Α. Τούντα – Φεργαδής, *Το προσφυγικό δάνειο του 1924*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1986, σελ. 103.

¹³⁷ Ομοίως, σελ. 106-107.

Υπουργού της Ελλάδος στη Μ. Βρετανία, η τράπεζα Hambros Limited του Λονδίνου υπό τον Έρικ Χάμπρο και η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, υπό τον Α. Διομήδη.

Ωστόσο, από το 1926, το οικονομικό αδιέξοδο της χώρας, οδήγησε στην επανάληψη των διεργασιών του 1923-1924 για τα πλεονεκτήματα της λύσης των ξένων κεφαλαίων. Ο διοικητής της Εθνικής Τράπεζας Αλ. Διομήδης στην έκθεση προς την τακτική Γενική Συνέλευση των μετοχών του 1926 έκρινε ότι ήταν «*αδύνατος η αντιμετώπιση των αναγκών δι' εσωτερικών μόνον συνδυασμών*».¹³⁸ Ο εξωτερικός συνδυασμός στον οποίο ήλπιζε ο διοικητής της Εθνικής Τράπεζας, ήταν το τριμερές δάνειο της σταθεροποίησης του 1928. Ονομάστηκε τριμερές, γιατί το ένα τρίτο του κεφαλαίου, θα χρησιμοποιούνταν για την ολοκλήρωση της αποκατάστασης των προσφύγων, ένα τρίτο για την κάλυψη των ελλειμμάτων του παρελθόντων προϋπολογισμών, και ένα τρίτο θα χρησίμευε ως κάλυμμα της νέας εκδοτικής τράπεζας για την υποστήριξη της σταθεροποίησης της δραχμής.¹³⁹

Καθοριστικό ρόλο στις διαπραγματεύσεις που πραγματοποίησε η ελληνική κυβέρνηση για τη σύναψη των δανείων, έπαιξε η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος. Η ΕΤΕ την εποχή αυτή ήταν ο μεγαλύτερος τραπεζικός οργανισμός στην Ελλάδα και ο μόνος που είχε τη δυνατότητα να εγγυηθεί τα χρήματα του δανείου, που οι ξένοι κεφαλαιούχοι θα έδιναν στο ελληνικό κράτος για την αντιμετώπιση των προσφυγικών αναγκών. Ωστόσο, η αντιμετώπιση των δαπανών της αποκατάστασης των προσφύγων, δεν ήταν ο μοναδικός λόγος σύναψης των προσφυγικών δανείων. Η ελληνική οικονομική και πολιτική ηγεσία, απέβλεπαν παράλληλα στην κάλυψη και άλλων αναγκών της ελληνικής οικονομίας και κυρίως της έλλειψης συναλλάγματος.¹⁴⁰ Ήλπιζαν, σε μία γενικότερη εισροή ξένου κεφαλαίου, που θα αναλάμβανε, εκτός των άλλων, και τη χρηματοδότηση της εκτέλεσης μεγάλων έργων, που θα παρέσυραν προς τις παραγωγικές επενδύσεις τα χρηματικά κεφάλαια, τα οποία βρίσκονταν σε ελληνικά χέρια.

¹³⁸ Εφημερίδα, *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 1.05.1926.

¹³⁹ Χ. Χατζηιωσήφ, «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας στον μεσοπόλεμο», ό.π., σελ. 319.

¹⁴⁰ Ομοίως, σελ. 317.

Ο ρόλος της ΕΤΕ στην προσφυγική υπόθεση συνίστατο στην συνεργασία που αυτή είχε με τη Κεντρική Επιτροπή υπέρ των προσφύγων και τις διάφορες οργανώσεις του εξωτερικού, που έστελναν στην Ελλάδα τρόφιμα και άλλα είδη για τους πρόσφυγες. Το ενδιαφέρον της ΕΤΕ για την υπόθεση των προσφύγων, εκδηλώθηκε από την πρώτη σχεδόν στιγμή, που έφθασαν στην Ελλάδα τα θύματα της Μικρασιατικής περιπέτειας. Η ΕΤΕ διέθεσε μεγάλα χρηματικά ποσά για τους πρόσφυγες: 1.000.000 υπέρ όλων των προσφύγων και 50.000 για τους πρόσφυγες δημοσιογράφους. Για την πραγμάτωση αυτού του σκοπού ανοίχθηκε ειδική θυρίδα με τον αριθμό 19 στο κεντρικό της κατάστημα στην Αθήνα, όπου συγκεντρώνονταν τα χρήματα για τους πρόσφυγες. Συστάθηκε ακόμη και ειδική επιτροπή υπέρ των προσφύγων. Η ΕΤΕ λοιπόν, ανέλαβε και διαδραμάτισε ένα ρόλο κοινωνικό στην προσφυγική υπόθεση. Προσπάθησε να αναπτύξει τα αισθήματα φιλανθρωπίας του ελληνικού λαού και με τον τρόπο αυτό να συντρέξει την κυβέρνηση της Ελλάδας στο δύσκολο έργο της αποκαταστάσεως των προσφύγων.¹⁴¹

Ο Α. Διομήδης, εκπροσωπώντας την Εθνική Τράπεζα στην Ευρώπη, είχε ως βασικό του σκοπό να υποστηρίξει την αίτηση της Ελλάδας για την έγκριση του προσφυγικού δανείου, και να πετύχει την έκδοσή του από τις τράπεζες της Αγγλίας. Με συζητήσεις και διαβουλεύσεις και σε άλλα ευρωπαϊκά κράτη κατάφερε να πείσει για την φερεγγυότητα του ελληνικού κράτους, υπό την υπό την υποστήριξη της ΕΤΕ. Το γεγονός της αθρόας συμμετοχής του κόσμου της Ελλάδας στο δάνειο οφειλόταν σε δύο λόγους: πρώτον στην προεργασία που είχε κάνει η ΕΤΕ για το δάνειο, και δεύτερον, στη διάθεση του ελληνικού λαού να συμβάλει στην επίλυση του προσφυγικού ζητήματος. Η διαφήμιση που έκανε η ΕΤΕ στο δάνειο ήταν πολύ μεγάλη, κυρίως μέσω του τύπου.¹⁴²

Το μεγαλύτερο μέρος των κονδυλίων, που προωθήθηκαν από την Εθνική Τράπεζα, ως δάνεια προς τους αγρότες, και το σύνολο των αντίστοιχων κονδυλίων της Αγροτικής Τράπεζας, δόθηκαν μέσω του μηχανισμού των συνεταιριστικών οργανώσεων. Οι συνέταιροι είχαν επιδείξει αξιοσημείωτη συνέπεια στην αποπληρωμή των δανείων αυτών. Καθυστερημένες πληρωμές

¹⁴¹ Α. Τούντα – Φεργαδή, ό.π., σελ. 83-84.

¹⁴² Ομοίως, σελ. 167-168.

σημειώνονται σπάνια και οφείλονται αποκλειστικά, είτε σε καθυστερημένη συγκομιδή, είτε σε φυσικές καταστροφές.¹⁴³

Γενικότερα, η Εθνική Τράπεζα, έπαιξε το σημαντικότερο ρόλο, δεδομένου ότι εξαρχής αποτέλεσε τον κύριο χρηματοδοτικό μοχλό. Σύμφωνα με την σύμβαση μεταξύ του κράτους και της Εθνικής Τράπεζας, η τελευταία είχε ιδρύσει έναν οργανισμό, γνωστό ως «Προσφυγική Τράπεζα», για την αποζημίωση των προσφύγων, που έχασαν την ακίνητη περιουσία τους, από την πώληση εκείνων των ακινήτων του ανταλλάξιμου μουσουλμανικού πληθυσμού, που δεν παραδόθηκαν στην ΕΑΠ. Τα ακίνητα αυτά είναι κυρίως αστικές περιουσίες, δασικές εκτάσεις και ιχθυοτροφεία. Όταν η διαχείριση των αστικών ακινήτων των Τούρκων, ανατέθηκε στην Εθνική Τράπεζα, αποφασίστηκε η είσπραξη ενοικίων καθώς και η σταδιακή πώλησή τους στους πρόσφυγες. Τα ενοίκια θα εισπράττονταν με τέτοιο τρόπο, ώστε να μην πιέζονται οικονομικά οι εγκατεστημένοι. Τα περισσότερα από αυτά τα σπίτια ήταν σε άθλια κατάσταση. Οι νέοι κάτοικοί τους, δεν έδειχναν καμία πρόθεση να τα επισκευάσουν, δεδομένου ότι δεν τους ανήκουν και σε καθένα από αυτά φιλοξενούνταν πολλές οικογένειες.¹⁴⁴

Η στήριξη της ΕΤΕ, ήταν η μόνη απευθείας οικονομική βοήθεια προς τους αστούς πρόσφυγες. Η εξυπηρέτηση των δανείων, κρίθηκε ικανοποιητική. Έως τις 31.12.1925 είχαν εισπραχθεί από την ΕΤΕ 33 εκατομμύρια δραχμές. Δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι πολλοί επωφελήθηκαν από τον θεσμό των δανείων.

Οι πρόσφυγες που κατέκλυσαν τον ελληνικό χώρο έφθασαν σε ένα κράτος εξασθενημένο. Οι αδιάλειπτοι πόλεμοι που είχαν προηγηθεί και είχαν διαρκέσει δέκα ολόκληρα χρόνια (1912-1922), όπως και η εσωτερική πολιτική αστάθεια είχαν οδηγήσει την Ελλάδα σε οικονομική και πολιτική δυσπραγία. Το αδύναμο αυτό κράτος, του οποίου οι κάτοικοι ανέρχονταν σε 5.000.000, έπρεπε να στεγάσει, να θρέψει και να εγκαταστήσει ενάμισι σχεδόν εκατομμύριο ανθρώπους. Η αδυναμία του κράτους γινόταν πιο έντονη αν αναλογισθεί κανείς τη σύνθεση της μάζας των προσφύγων ως προς το φύλο και την ηλικία. Οι πρόσφυγες αποτελούνταν κυρίως από γέρους, παιδιά μικρής ηλικίας και γυναίκες. Η πλειοψηφία των

¹⁴³ Κοινωνία των Εθνών, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, Γενεύη 1926, Τροχαλία, 1997, σελ.92.

¹⁴⁴ Ομοίως, σελ. 108 και 135.

αρρένων εφήβων είχε χαθεί στα πεδία της μάχης.¹⁴⁵ Μετά την άφιξή τους στην Ελλάδα, η πείνα και οι επιδημίες, υπήρξαν αιτίες θανάτου χιλιάδων προσφύγων. Στα λοιμοκαθαρτήρια, πεθαίνουν, κατά εκατοντάδες. Η δυσεντερία και ο τύφος, είχαν εξαπλωθεί.

Δύο χρόνια μετά, οι σταθμοί του σιδηροδρόμου ήταν σφραγισμένοι, από κατασκηνώσεις προσφύγων και τέσσερα χρόνια μετά, υπάρχουν ακόμη πρόσφυγες, που στεγάζονται κάτω από αντίσκηνα, χειμώνα – καλοκαίρι.¹⁴⁶ Ξένες φιλανθρωπικές οργανώσεις, βοήθησαν το ελληνικό κράτος, στην σίτιση και περίθαλψη των προσφύγων.

Η ελληνική κυβέρνηση, μπροστά στο τεράστιο έργο της περίθαλψης και αποκατάστασης των προσφύγων, ζήτησε την βοήθεια της Κοινωνίας των Εθνών (Κ.Τ.Ε). Με την πρωτοβουλία της Κοινωνίας των Εθνών, το Σεπτέμβριο του 1923 ιδρύθηκε ένας αυτόνομος οργανισμός με πλήρη νομική υπόσταση, η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων (ΕΑΠ), με έδρα την Αθήνα.¹⁴⁷ Βασική αποστολή της ήταν να εξασφαλίσει στους πρόσφυγες παραγωγική απασχόληση και οριστική στέγαση. Η ΕΑΠ επανδρώθηκε με μερικά βασικά στελέχη από ξένους επιστήμονες. Τα υπόλοιπα όμως ανώτερα στελέχη της και το εν γένει προσωπικό της αποτελείτο από Έλληνες.¹⁴⁸ Σε γενικές γραμμές, οι υπηρεσίες της Επιτροπής, κατανέμονται σε τρεις κεντρικές Διευθύνσεις: οικονομική, αστική και αγροτική. Το πρώτο από αυτά τα τμήματα, απαρτίζεται από υπαλλήλους και λογιστές της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδας, που έχει διαθέσει το πιστωτικό της ίδρυμα στην υπηρεσία της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων, και του προσωπικού της. Το αστικό τμήμα, έχει τους δικούς του υπαλλήλους και προσωπικό, βοηθούμενους, από ένα μικρό αριθμό εργαζομένων, που το υπουργείο Αρωγής έθεσε στην διάθεση της Επιτροπής. Το προσωπικό του αγροτικού τμήματος, ήταν διορισμένο, εν μέρει από την Επιτροπή και εν μέρει από το Υπουργείο Γεωργίας, το οποίο από το 1923, έχει τεθεί με νομοθετικό διάταγμα, στην υπηρεσία της Επιτροπής.¹⁴⁹

¹⁴⁵ Α. Τούντα – Φεργαδί, ό.π., σελ. 26.

¹⁴⁶ Κοινωνία των Εθνών, ό.π., σελ. 13.

¹⁴⁷ Ομοίως, σελ. 18.

¹⁴⁸ Α. Τσουλούφης, ό.π., σελ. 69.

¹⁴⁹ Κοινωνία των Εθνών, ό.π., σελ. 19.

Η ελληνική κυβέρνηση προκειμένου να διευκολύνει το έργο της Ε.Α.Π., της διέθεσε τα εξής: πρώτον, τις ιδιοκτησίες των Τούρκων ανταλλάξιμων και των Βουλγάρων που εγκατέλειψαν την Ελλάδα, κτήματα του Δημοσίου, κτήματα που απαλλοτριώθηκαν με την αγροτική μεταρρύθμιση και μοναστηριακή γη (συνολικά πάνω από 8.000.000 στρέμματα),¹⁵⁰ δεύτερον, το ποσό από δύο δάνεια (1924, 1928) που είχε συνάψει η ελληνική κυβέρνηση στο εξωτερικό, τρίτον, οικόπεδα μέσα ή γύρω από τις πόλεις για την ανέγερση αστικών συνοικισμών και τέταρτον, το τεχνικό και διοικητικό προσωπικό του Υπουργείου Γεωργίας και του Υπουργείου Πρόνοιας και Αντιλήψεως.

Προκειμένου η αποκατάσταση των προσφύγων να γίνει με τον ορθότερο τρόπο, η ΕΑΠ διέκρινε τους πρόσφυγες, σε αστούς και αγρότες, ανάλογα με την απασχόληση που είχαν πριν την έλευσή τους στην Ελλάδα. Έτσι, εγκαταστάθηκαν γεωργοί πρόσφυγες, σε περιοχές που θα μπορούσαν να συνεχίσουν τις καλλιέργειες που ήδη γνώριζαν. Καλλιεργητές δημητριακών εγκαταστάθηκαν σε πεδινά μέρη της Μακεδονίας και της Δ. Θράκης, καπνοπαραγωγοί στην Α. Μακεδονία και τη Δ. Θράκη, αμπελουργοί στη Κρήτη κ.α. Ένα επιπλέον κριτήριο για την αποκατάστασή τους, ήταν ο τόπος προέλευσης. Η ΕΑΠ, διέκρινε την αποκατάσταση των προσφύγων σε αγροτική (παροχή γης στην ύπαιθρο) και αστική (παροχή στέγης στις πόλεις). Αν και οι περισσότεροι πρόσφυγες ασκούσαν στην πατρίδα τους αστικά επαγγέλματα, δόθηκε μεγαλύτερη βαρύτητα στην αγροτική αποκατάσταση καθώς υπήρχαν μουσουλμανικά κτήματα τα οποία μπορούσαν να διανεμηθούν. Επιπλέον, η αγροτική αποκατάσταση ήταν ταχύτερη και απαιτούσε μικρότερες δαπάνες και η γεωργική παραγωγή αποτελούσε το κέντρο στήριξης της ελληνικής οικονομίας. Ένας ακόμη λόγος στήριξης της αγροτικής αποκατάστασης, ήταν η αποφυγή κοινωνικών αναταραχών, που θα προκαλούνταν από την μεγάλη συσσώρευση προσφυγών στα αστικά κέντρα.¹⁵¹

Βέβαια η εγκατάσταση των προσφύγων δεν έγινε πάντοτε με την παραπάνω λογική, ούτε ακολούθησε σε όλες τις περιπτώσεις την κρατική αντίληψη. Η κινητικότητα των προσφύγων υπήρξε μεγάλη, ιδιαίτερα κατά τα πρώτα χρόνια. Οι πρόσφυγες γύρισαν από περιοχή σε

¹⁵⁰ Ομοίως, σελ. 37.

¹⁵¹ Μ. Νοταράς, *Η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων*, Αθήνα 1934.

περιοχή, προκειμένου να βρουν το μέρος με τις καλύτερες συνθήκες για εγκατάσταση. Πολλοί πρόσφυγες αν και δεν ήταν γεωργοί, είχαν δεχτεί ή ζητήσει να αποκατασταθούν ως αγρότες, για να επωφεληθούν από τα δάνεια και τις παροχές τις ΕΑΠ. Άλλοι πάλι μετακινούνταν προς τα αστικά κέντρα με σκοπό να παρουσιαστούν ως αστοί και να πάρουν με αυτόν τον τρόπο αποζημίωση που δίνονταν στους αστούς ανταλλάξιμους.¹⁵²

Εκτός από την ΕΑΠ με την αποκατάσταση των προσφύγων ασχολήθηκαν το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων (1922-1925), το Υπουργείο Πρόνοιας και Αντιλήψεως, και το Υπουργείο Γεωργίας. Η ΕΑΠ λειτούργησε μέχρι το τέλος του 1930. Με ειδική σύμβαση μεταβίβασε στο ελληνικό δημόσιο την περιουσία της, καθώς και τις υποχρεώσεις που είχε αναλάβει απέναντι στους πρόσφυγες.

B) Η αγροτική αποκατάσταση.

Η αγροτική αποκατάσταση στο μεγαλύτερο μέρος της ήταν έργο της ΕΑΠ. Απέβλεπε στην δημιουργία μικρών γεωργικών ιδιοκτησιών. Η εγκατάσταση των προσφύγων έγινε σε εγκαταλελειμμένα χωριά, σε νέους συνοικισμούς προσαρτημένους σε χωριά και σε νέους αμιγώς προσφυγικούς συνοικισμούς.¹⁵³ Ο παραχωρούμενος κλήρος, ποίκιλε ανάλογα με το μέγεθος της οικογένειας των προσφύγων, την ποιότητα του εδάφους, το είδος της καλλιέργειας και τη δυνατότητα άρδευσης. Συνήθως ο κλήρος δεν αποτελούσε ενιαία έκταση αλλά τεμάχια αγρών που βρίσκονταν σε διαφορετικές τοποθεσίες. Εκτός από την γη παραχωρούνταν στέγη, εργαλεία, σπόροι, λιπάσματα και ζώα.

Για τη στέγαση τηρήθηκε το σύστημα της ανέγερσης των οικιών απευθείας από την ΕΑΠ, ή της ανέγερσης από τους ίδιους τους πρόσφυγες με την χορήγηση όλων των οικοδομικών υλικών. Τα κτίσματα ήταν συνήθως δύο δωμάτια, μία αποθήκη και ένας στάβλος. Την αξία του παραχωρούμενου κλήρου, θα πλήρωναν οι πρόσφυγες με δόσεις. Ο τίτλος που δίνονταν στους κληρούχους ήταν τίτλος απλής κατοχής. Θα γινόταν τίτλος πλήρους κυριότητας αργότερα, μετά την αποπληρωμή του χρέους. Η έλλειψη κτηματολογίου, οι δυσκολίες οριοθέτησης και καταμέτρησης που προέκυψαν, η έλλειψη σε πάρα πολλές περιπτώσεις τίτλων κυριότητας και

¹⁵² Η. Morgenthau, *Η Αποστολή μου στην Αθήνα. Το έπος της εγκατάστασης*, Αθήνα 1994.

¹⁵³ *Η έξοδος*, Ένωση του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, τομ. Β', Αθήνα 1980, σελ. 341.

επιπλέον, η ανάγκη να εγκατασταθεί η πλειοψηφία των προσφύγων και των αυτοχθόνων καλλιεργητών, στις περιοχές που μέχρι πρόσφατα, εκμεταλλεύονταν κάποιοι φεουδαλικά, αποτέλεσαν εμπόδιο στην πραγματοποίηση μιας κανονικής μεταβίβασης με ακριβείς ενδείξεις των ορίων των γαιών που θα ανήκαν στην Επιτροπή.¹⁵⁴

Αγροτικοί προσφυγικοί συνοικισμοί, τα άτομα των οποίων διέμεναν σε σκηνές, υπήρχαν στην Μακεδονία, στην Αιτωλοακαρνανία, στη Θράκη και στα Ιωάννινα. Η μεγαλύτερη όμως μάζα των προσφύγων εγκαταστάθηκε στη Μακεδονία. Οι πρόσφυγες που παρέμεναν εκεί ήταν τόσο πολλοί, ώστε η Μακεδονία αποκλήθηκε «καρδιά της προσφυγιάς».¹⁵⁵ Μετά τη διάλυση της ΕΑΠ, το 1930, τα χρέη των αγροτών προσφύγων ανέλαβε να εισπράξει η Αγροτική Τράπεζα.

Αγροτική αποκατάσταση.

¹⁵⁴ Κοινωνία των Εθνών, ό.π., σελ. 38.

¹⁵⁵ Α. Τούντα – Φεργαδή, ό.π., σελ. 27.

Γ) Η αστική αποκατάσταση.

Την αστική αποκατάσταση ανέλαβε περισσότερο το κράτος και λιγότερο η ΕΑΠ, η οποία προσέφερε οικονομική βοήθεια σε περιορισμένο αριθμό επιχειρήσεων, οικοτεχνικών και βιοτεχνικών δραστηριοτήτων. Σε αντίθεση με την αγροτική αποκατάσταση, η αγροτική περιλάμβανε μόνο στέγαση και όχι πρόνοια για εύρεση εργασίας. Η αστική στέγαση συνάντησε περισσότερα εμπόδια από την αγροτική. Ο αριθμός των προσφύγων ήταν μεγάλος, τα ανταλλάξιμα μουσουλμανικά σπίτια στις πόλεις ήταν λίγα και τα οικιστικά προγράμματα του κράτους καθυστερούσαν, λόγω των πολιτικών ανωμαλιών και της κακής οικονομικής κατάστασης κατά τις δεκαετίες του 1920 και του 1930.

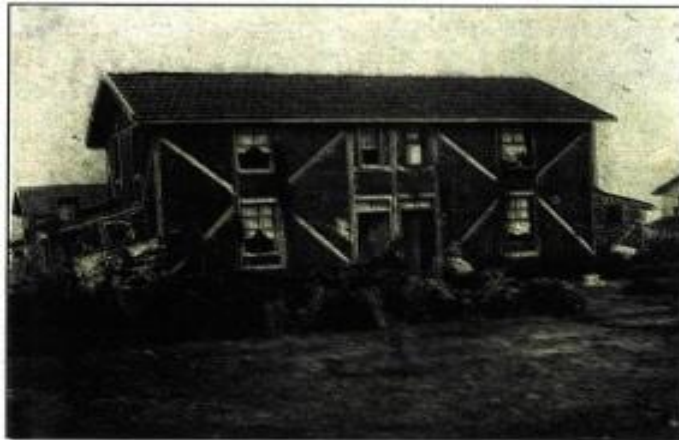
Πρόβλημα επίσης αποτελούσε η περιπλάνηση των αστών προσφύγων από πόλη σε πόλη, για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα. Οι περισσότεροι πρόσφυγες στις πόλεις τα πρώτα χρόνια εργάζονταν περιστασιακά, είτε κάνοντας «μεροκάματα» στις οικοδομές, σε εργοστάσια και βιοτεχνίες, είτε ως πλανόδιοι μικροπωλητές και μικροκαταστηματάρχες. Άλλοι δούλεψαν ως εργάτες σε δημόσια έργα στις πόλεις ή στην ύπαιθρο.

Η αστική στέγαση ξεκίνησε από την Αθήνα με τη δημιουργία τεσσάρων συνοικισμών: της Καισαριανής, του Βύρωνα, της Νέας Ιωνίας στην Αθήνα και της Κοκκινιάς στον Πειραιά.¹⁵⁶ Για την στέγαση αυτών των προσφύγων υιοθετήθηκε η δημιουργία συνοικισμών με επέκταση των πόλεων στις οποίες αυτοί ήταν προσωρινά εγκατεστημένοι. Ανεγείρονταν μικρές κατοικίες, μονοώροφες ή διώροφες, με ένα ή δύο δωμάτια, κουζίνα και τους αναγκαίους βοηθητικούς χώρους. Το κράτος, ή η ΕΑΠ ανέθεταν την ανέγερση των συνοικισμών σε εργολάβους ή φρόντιζαν να εφοδιάζουν πρόσφυγες με τα απαραίτητα μέσα για να κατασκευάσουν οι ίδιοι τα σπίτια τους. Η οικοδόμηση των συνοικισμών, ελλείψει χρόνου και χρημάτων, συχνά δεν συνδυαζόταν με έργα υποδομής, όπως ύδρευσης, αποχέτευσης κ.α.

Υπήρχαν βέβαια και οι εύποροι πρόσφυγες, που είχαν την οικονομική δυνατότητα να φροντίσουν μόνοι τους για τη στέγασή τους. Αυτοί στην αρχή ήταν σε θέση να νοικιάσουν ή να αγοράσουν κατοικίες μέσα στις πόλεις και έτσι να αναμειχθούν με τους γηγενείς. Αργότερα ανέλαβαν οι ίδιοι πρωτοβουλίες για την ίδρυση οικισμών. Η διαδικασία ήταν η ακόλουθη:

¹⁵⁶ *Η έξοδος*, ό.π., σελ. 261.

ίδρυναν ένα οικοδομικό συνεταιρισμό, αγόραζαν μία έκταση σε προνομιούχα περιοχή και οικοδομούσαν αστικές κατοικίες καλής ποιότητας. Τέτοιοι οικισμοί ήταν η Νέα Σμύρνη στην Αθήνα και η Καλλιόπολη στον Πειραιά. Στο αντίθετο άκρο βρισκόταν οι άποροι πρόσφυγες που δεν είχαν κατορθώσει να αποκατασταθούν ακόμη. Εγκαταστάθηκαν σε καλύβες, χαμόσπιτα και άλλες πρόχειρες κατασκευές στις παρυφές παλαιών οικισμών, ή δημιούργησαν παραγκουπόλεις γύρω από τους προσφυγικούς συνοικισμούς. Έτσι σε άθλιες συνθήκες, επρόκειτο να ζήσουν για πολλά χρόνια.¹⁵⁷

Αστική κατοικία στην Έδεσσα.

¹⁵⁷ *Η έξοδος*, ό.π., σελ. 193-195.

Δ) Η περίθαλψη.

Αρχικά, η περίθαλψη των προσφύγων ήταν έργο των εθελοντών. Καταρτίστηκαν επιτροπές από το Υπουργείο εξωτερικών, με έργο τη διανομή τροφίμων, ιματισμού και την παροχή στοιχειώδους οικονομικής βοήθειας. Τα έσοδα προέρχονταν από εράνους, δωρεές και μικρή κρατική επιχορήγηση. Τον Ιούλιο του 1914, ιδρύθηκε στην Θεσσαλονίκη ο «Οργανισμός», με σκοπό την άμεση περίθαλψη και στη συνέχεια εγκατάσταση των προσφύγων σε εγκαταλελειμμένα τουρκικά και βουλγαρικά χωριά της Κεντρικής και Ανατολικής Μακεδονίας. Παρεχόταν συσσίτιο, προσωρινή στέγη και ιατρική περίθαλψη. Την περίοδο του Εθνικού Διχασμού (1916-1917), η κυβέρνηση Βενιζέλου ίδρυσε στη Θεσσαλονίκη την «Ανώτατην Διεύθυνσιν Περιθάλψεως».

Η συνεχής βελτίωση της υγείας των αγροτών προσφύγων, οφειλόταν και στο γεγονός ότι προσαρμόζονταν σταδιακά στο νέο τους, φυσικό περιβάλλον. Επίσης, οφειλόταν στην καλύτερη τροφή και κατοικία, καθώς και στο πόσιμο νερό που άρχισε να τους παρέχεται μετά από την εκτέλεση πολλών γεωτρήσεων. Επιπλέον, με την εντατική καλλιέργεια της γης και την αποστράγγιση πολλών περιοχών, σε συνδυασμό με την παροχή ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης, περιορίστηκε η ελονοσία. Οι γιατροί των Υγειονομικών κέντρων, είχαν διανείμει χιλιάδες φυλλάδια με πρακτικές οδηγίες υγιεινής, ώστε να αποφεύγεται η ελονοσία και οι άλλες αρρώστιες. Οργανώθηκαν επίσης, σχέδια αποξήρανσης μικρών ελών και δενδροφυτεύσεις, ενώ επόπτευαν και την καθαριότητα δημοσίων χώρων και ιδιαίτερα σχολείων.¹⁵⁸

¹⁵⁸ Κοινωνία των Εθνών, ό.π., σελ. 83.

Κεφάλαιο 5^ο : Τραπεζική πολιτική, γεωργικά δάνεια, πρόσφυγες.

Το γεγονός ότι, η Ελλάδα ήταν μία κατεξοχήν αγροτική χώρα, δικαιολογεί την επιδίωξη της Εθνικής Τράπεζας από ιδρύσεώς της, να συνάπτει γεωργικά δάνεια. Έτσι λοιπόν, από το 1861, η Εθνική αποδέχεται να χορηγεί στο εξής δάνεια προς «γεωργοκτηματίες». ¹⁵⁹ Επρόκειτο για βραχυπρόθεσμες χορηγήσεις, των οποίων η διάρκεια δεν μπορούσε να ξεπεράσει τους εννέα μήνες: σκοπός τους ήταν να διευκολύνουν τον καλλιεργητή να αντιμετωπίσει τις ταμιακές του ανάγκες μεταξύ των δύο σοδειών. Ωστόσο τα δάνεια αυτά απευθύνονταν κυρίως σε εμπορευόμενους κτηματίες, λόγω του ότι μόνο αυτοί είχαν την στοιχειώδη πιστωτική επιφάνεια για να δανειστούν από ένα πιστωτικό ίδρυμα. ¹⁶⁰

Η μεγάλη αλλαγή στο θέμα της αντιμετώπισης των δανείων, προς τη γεωργία εκ μέρους της Εθνικής Τράπεζας, έρχεται το 1914, μετά την υπογραφή της συμβάσεως μεταξύ του ελληνικού κράτους και της Τράπεζας για την επέκταση των προνομίων της, στις Νέες Χώρες. Το ζήτημα της αγροτικής πίστης, παρουσιαζόταν ιδιαίτερα σημαντικό για το ελληνικό κράτος, εν όψει της αξιοποίησης των πλούσιων εδαφών της Μακεδονίας. Η τελική συμφωνία προέβλεπε αύξηση των πιστώσεων, που θα χορηγούνταν στη γεωργία, μέχρι του ποσού των 25 εκατομμυρίων δραχμών. Συνεπώς, το συνολικό ποσό που θα έπρεπε να διαθέσει η Τράπεζα στη γεωργία θα έφθανε τις 50 εκατομμύρια δραχμές. Προκειμένου όμως, να διαθέσει η Εθνική Τράπεζα αυτό το ποσό στην αγροτική πίστη, θα έπρεπε, προηγουμένως, το ελληνικό δημόσιο να εξοφλήσει ανάλογο ποσό, από τα προσωρινά δάνεια, που του είχε χορηγήσει η Εθνική Τράπεζα. ¹⁶¹

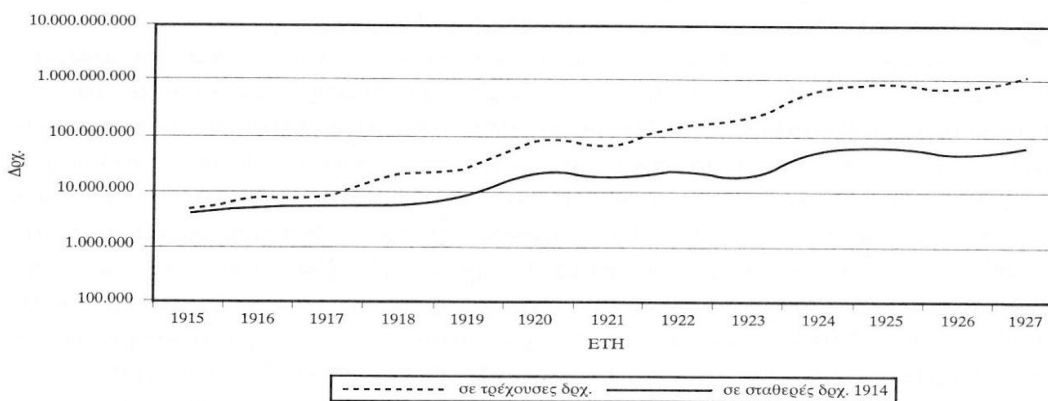
Αν και το ελληνικό δημόσιο δεν εξόφλησε μέχρι το 1928 τα προσωρινά δάνεια που του είχε χορηγήσει η Εθνική Τράπεζα, αυτή δεν περιορίστηκε στις συμβατικές της υποχρεώσεις, αλλά πολλαπλασίασε τις πιστώσεις στη γεωργία, σε βαθμό που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί εντυπωσιακός.

¹⁵⁹ Ι. Α. Βαλαωρίτης, *Ιστορία της Εθνικής Τραπεζής της Ελλάδος, 1842-1902*, Αθήνα 1980, σελ. 36.

¹⁶⁰ Ομοίως, σελ. 36.

¹⁶¹ Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, *Απολογισμός του έτους 1915*, Αθήνα 1916, σελ. 13 κ.ε.

Χορηγήσεις της Εθνικής Τράπεζας στη γεωργία, 1915-1927
(ημιλογαριθμική κλίμακα)

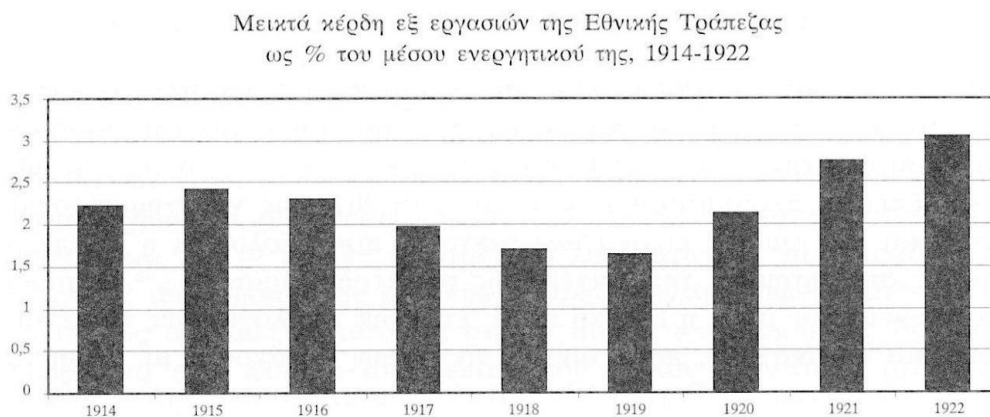
Πηγή: Α. Boyazoglou, *Contribution à l'étude de l'économie rurale de la Grèce d'après guerre*, Παρίσι 1931, σσ. 76-77. Ο αποπληθωρισμός έγινε με βάση τον τιμάριθμο κόστους ζωής, βλ. *Στατιστική Επετηρίς του έτους 1939*, Αθήνα 1940, σ. 473.

Από το 1915 μέχρι το 1929, οπότε ιδρύεται η Αγροτική Τράπεζα, οι χορηγήσεις της Εθνικής Τράπεζας στη γεωργία αυξήθηκαν περισσότερο από 90 φορές σε τρέχουσες τιμές και σχεδόν πέντε φορές σε σταθερές τιμές. Σίγουρα, η υψηλή ρευστότητα που χαρακτήριζε την Τράπεζα την περίοδο 1914-1918, σε συνδυασμό με τον περιορισμό των υπολοίπων εμπορικών τοποθετήσεών της, αποτελούσε ένα επί πλέον κίνητρο για τη διεύρυνση των χορηγήσεων στον αγροτικό χώρο. Σε αντίθεση, λοιπόν, με τα δάνεια της περιόδου 1914-1919, που στο μεγαλύτερο μέρος τους απευθύνονταν σε καλλιεργητές με μεγάλη πιστωτική επιφάνεια και σημαντική προσωπική περιουσία, από το 1920 και μετά, οι θεσμικές καινοτομίες, επιτρέπουν τη διεύρυνση της πελατείας της Τράπεζας και τον προσεταιρισμό καλλιεργητών, που αλλιώς ποτέ δεν θα πλησίαζαν τις θυρίδες της Εθνικής, ή άλλης τράπεζας.¹⁶²

Συνεπώς, η τοποθέτηση κεφαλαίου στην γεωργία, σήμαινε για την Εθνική Τράπεζα αξιοποίηση των κεφαλαίων της, ακόμη και αν δεν γινόταν με τον πιο αποδοτικό τρόπο. Η σημασία της αγροτικής πίστης γίνεται ακόμη μεγαλύτερη, αν λάβουμε υπόψη, το γεγονός ότι, σε όλη την περίοδο 1920-1928, το μερίδιο της Εθνικής Τράπεζας στην τραπεζική αγορά μειώνεται συνεχώς υπέρ των υπολοίπων τραπεζών. Η αγροτική πίστη λοιπόν, αποτελεί μία διέξοδο, η

¹⁶² Κ. Κωστής, *Ιστορία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος 1914-1940*, ό.π., σελ. 195-196.

οποία είχε και το πλεονέκτημα να ασκείται σε μονοπωλιακές συνθήκες, γεγονός που δεν άφηνε αδιάφορη την Εθνική Τράπεζα.¹⁶³

Ωστόσο, η ανάπτυξη της αγροτικής πίστης από την Εθνική Τράπεζα επηρεάστηκε και από την εξαιρετικά επείγουσα ανάγκη, της χρηματοδοτικής υποστήριξης της γεωργίας, που προκύπτει ως αποτέλεσμα της ροής των προσφύγων, αλλά και της ριζοσπαστικής εφαρμογής της αγροτικής μεταρρύθμισης (η οποία ολοκληρώθηκε το 1917).¹⁶⁴ Η ελληνική ύπαιθρος, εισέρχεται σε μία περίοδο μεγάλης δοκιμασίας· χιλιάδες νοικοκυριά αγωνίζονται να ξεκινήσουν τη ζωή τους, χωρίς συχνά να διαθέτουν τα απαραίτητα για να στεριώσουν την καλλιέργεια της γης και η δανειοδότησή τους με κάθε τρόπο, αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση, όχι για τη δική τους επιβίωση μόνο, αλλά και για τη στοιχειωδώς ικανοποιητική λειτουργία της ελληνικής οικονομίας, για την ίδια την ύπαρξη του αστικού καθεστώτος.

Παράλληλα όμως, τα νέα αυτά νοικοκυριά, που σπεύδουν να οργανωθούν σε πιστωτικούς συνεταιρισμούς, προκειμένου να αντλήσουν τα λίγα κεφάλαια που τους χρειάζονται συχνά για να επιβιώσουν, παρουσιάζουν μηδαμινή πιστωτική επιφάνεια και είναι ήδη χρεωμένα από τις οφειλές προς το δημόσιο και την Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων, για τις γαίες που τους παραχωρήθηκαν και ασφαλώς, δε διαθέτουν ούτε τους τίτλους ιδιοκτησίας της γης που καλλιεργούν. Ωστόσο, με την λήξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, το μεγαλύτερο μέρος των

¹⁶³ Α. Ν. Κλήμης, *Αγροτική Πίστις. Βιβλίον πρώτον: Ιστορία Ιδρύσεως της Αγροτικής Τραπέζης*, 2^η έκδοση, Αθήνα 1954, σελ. 35 και 41.

¹⁶⁴ Β. Alivisatos, *La reforme agraire en Grece au point de vue economique et social*, Παρίσι 1932, σελ. 270-285.

συνεταιρισμών που είχαν ιδρυθεί αδρανοποιούνται.¹⁶⁵ Οι αρνητικές αυτές εξελίξεις ενισχύονται από τη φθίνουσα πορεία που ακολουθούν τα γεωργικά εισοδήματα σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1920, η οποία θα φθάσει στο αποκορύφωμά της με την κρίση των χρόνων 1929-1931, οπότε τρεις διαδοχικές κακές σοδειές θα φέρουν την αγροτική οικονομία στα πρόθυρα κατάρρευσης.¹⁶⁶ Ακριβώς στα χρόνια αυτά, η Εθνική Τράπεζα προσπαθεί να γίνει πολύ πιο προσεκτική στον τρόπο δανειοδότησης των αγροτών και το 1925 οδηγείται, σε αλλαγή του καθορισμού των γεωργικών χορηγήσεων, με βάση πολύ αυστηρότερες προδιαγραφές.¹⁶⁷

Οι εγγυήσεις για δάνεια στην γεωργία που προσφέρει το κράτος σε πάρα πολλές περιπτώσεις, και οι οποίες συχνά φθάνουν να καλύπτουν πολύ σημαντικά ποσά, δεν μπορούν παρά να έχουν προσωρινό χαρακτήρα και ούτε είναι δυνατό να καλύψουν το σύνολο των χορηγήσεων προς τη γεωργία, που έχει πάψει πια να είναι ποσοτικά ασήμαντο. Εξάλλου το ελληνικό κράτος μετά την Μικρασιατική Καταστροφή, θα πρέπει να θεωρείται οφειλέτης υψηλού κινδύνου. Έτσι, στην διάρκεια της δεκαετίας του 1920, η Εθνική Τράπεζα επεδίωξε να δημιουργήσει όλες τις προϋποθέσεις, που από τη μία πλευρά θα διευκόλυναν την επέκταση της αγροτικής πίστης, όρο απαραίτητο για την επιβίωση της ελληνικής οικονομίας, από την άλλη δε θα ικανοποιούσαν τους δύο θεμελιώδεις όρους της τραπεζικής πρακτικής: ασφάλεια και δυνατότητα εύκολης ρευστοποίησης.¹⁶⁸

Έτσι, η Εθνική Τράπεζα θα επιτύχει να κατοχυρώσει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο την ασφάλεια των δανείων της, καθώς επιτυγχάνει έναν συνδυασμό προσωπικών και εμπραγμάτων εγγυήσεων, κάτι που θα παρατηρηθεί και από το Αρχαικό Υλικό της ΕΤΕ για τα δάνεια προς τους πρόσφυγες. Παράλληλα όμως, καλύπτει την ίδια την έννοια του συνεταιρισμού, στο μέτρο που εισάγει στην δανειοδότησή τους μια επιλεκτική πολιτική, όσον αφορά τα πρόσωπα που τελικώς θα επωφεληθούν από αυτή, χωρίς όμως να στερείται της κάλυψης που της παρέχεται

¹⁶⁵ Γ. Τρακάκης, *Η συνεταιριστική οργάνωσις εν Ελλάδι και η Εθνική Τράπεζα*, Αθήνα 1925, σελ. 5 κ.ε.

¹⁶⁶ Κ. Κωστής, *Αγροτική Οικονομία και Γεωργική Τράπεζα. Όψεις της ελληνικής οικονομίας στον Μεσοπόλεμο (1919-1928)*, Αθήνα 1987.

¹⁶⁷ Γ. Τρακάκης, ό.π.

¹⁶⁸ Κ. Κωστής, *Ιστορία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος 1914-1940*, ό.π., σελ. 200-201.

από την αλληλέγγυο ευθύνη των συνεταιρισμένων αγροτών.¹⁶⁹ Με τον τρόπο αυτό, κατάφερε να μετατρέψει τους συνεταιρισμούς σε «διεκπεραιωτικά της γραφεία». Στην πραγματικότητα όμως, εκείνο που πετύχαινε ήταν η διάθεση των δανείων της στους πιο εύπορους χωρικούς, στερώντας τη δυνατότητα δανειοδότησης στους φτωχότερους.¹⁷⁰

Ωστόσο στην πολιτική για την οργάνωση της αγροτικής πίστης, η Εθνική Τράπεζα είχε ένα αδύνατο σημείο: στις συνεταιριστικές καταθέσεις προσέφερε επιτόκιο μόνο 2% , πολιτική που εμπόδιζε την ανάπτυξή τους.¹⁷¹ Αυτό το αδύνατό σημείο της, οι αντίπαλοί της επισήμαιναν διαρκώς με τα παρακάτω λόγια:

*«Η Εθνική Τράπεζα εν τη γεωργική πίστη εκινήθη μέχρι σήμερα με την παλαιάν νοοτροπίαν των προεξοφλητικών τραπεζών των βραχυπρόθεσμων δανείων. Δια τούτο περιορίζει τα δάνεια εις μικράς μόνον προθεσμίας, κατά την νοοτροπίαν των προεξοφλήσεων, των βραχυπρόθεσμων συναλλαγματικών [...] Δια τούτο δεν προβαίνει εις δάνεια μέσης ή μακράς προθεσμίας ως κυρίως έχουσιν ανάγκη οι άνευ εφοδίων νυν αποκαθιστάμενοι ακτήμονες αγρότες μας, γηγενείς και πρόσφυγες ».*¹⁷²

¹⁶⁹ Α. Ν. Κλήμης, ό.π., σελ. 46.

¹⁷⁰ Δ. Σ. Στεφανίδης, *Η αγροτική πίστις εις το πλαίσιον της οικονομικής μας ανασυγκροτήσεως*, Αθήνα 1947, σελ. 11.

¹⁷¹ Α. Ν. Κλήμης, ό.π., σελ 65.

¹⁷² Α. Δ. Σιδέρης, «Η Γεωργική Τράπεζα», *Θεσσαλία Βόλου*, 12.9.1927.

Ποσοστιαία κατανομή των χορηγήσεων στη γεωργία
(λογαριασμός γεωργοκτηματικών δανείων) κατά γεωγραφικό διαμέρισμα, 1919-1927

Περιφέρειες	1919	1920	1921	1922	1923	1924	1925	1926	1927
Στερεά Ελλάδα	9	6	5	3	3	8	11	8	12
Πελοπόννησος	42	25	29	48	19	13	16	40	14
Θεσσαλία	14	10	8	5	6	6	10	6	8
Ήπειρος	-	-	1	1	1	1	1	1	1
Κ. και Δ. Μακεδονία	3	4	3	3	6	12	17	12	15
Ανατ. Μακεδονία	31	51	30	24	40	31	23	18	30
Θράκη	-	-	19	12	17	21	9	9	11
Κρήτη	-	1	2	2	6	5	8	2	2
Ιόνια νησιά	1	1	2	2	6	5	8	2	2
Κυκλάδες-Εύβοια	-	-	-	-	-	-	1	-	-
Νησιά Αιγαίου	-	-	-	-	-	1	1	1	1
Σύνολο	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Πηγή: Υπολογισμοί με βάση τα στοιχεία που συνέλεξε από την Εθνική Τράπεζα ο Α. Βογάζογλου, *Contribution à l'étude de l'économie rurale de la Grèce d'après guerre*, Παρίσι 1931, σσ. 80-81.

Η σύμβαση της Λωζάννης, καθόριζε την Ανταλλαγή πληθυσμών, μεταξύ Ελλάδας – Τουρκίας, μετά το πέρας της οποίας, έπρεπε να ξεκινήσουν οι διεργασίες εκτίμησης της περιουσίας που είχαν αφήσει στην Τουρκία οι Έλληνες πρόσφυγες· διαδικασία πολύ χρονοβόρα, η οποία διενεργούνταν από την Μεικτή Επιτροπή. Αποφασίστηκε λοιπόν, να δοθεί σε όλους τους ανταλλάξιμους πρόσφυγες, αποζημίωση για την περιουσία που είχαν εγκαταλείψει στις πατρίδες τους. Η ιδέα για την λύση του εν λόγω προβλήματος ανήκε στον Εμμανουήλ Τσουδερό, ο οποίος πρότεινε να αποζημιωθούν οι δικαιούχοι ανταλλάξιμοι με ομολογίες που θα είχαν την εγγύηση του κράτους και ως κάλυμμα τα αστικά κτήματα των ανταλλάξιμων μουσουλμάνων. Έθετε δε ως προϋπόθεση για τη λειτουργία του σχήματος αυτού, την εκχώρηση της διαχείρισης των εν λόγω κτημάτων σε ειδικό τραπεζικό λογαριασμό.¹⁷³ Με την σταδιακή εκποίηση των κτημάτων αυτών, θα μπορούσε προοδευτικά να αποσβέννεται και το χρέος. Έτσι η ελληνική κυβέρνηση παρέδωσε στην ελληνική τράπεζα, όλα τα δικαιώματα της, στα, εξ ανταλλαγής κτήματα, η δε Εθνική Τράπεζα ανέλαβε την διαχείριση και εκποίηση αυτών των κτημάτων, προκειμένου να χορηγήσει αποζημιώσεις στους δικαιούχους από το προϊόν των πωλήσεων, αλλά και από τα εισοδήματα που απέφεραν τα κτήματα αυτά.

Με βάση αυτό το σχήμα εκδόθηκε αρχικά το Α' Δάνειο των Ανταλλάξιμων και στην συνέχεια ακολούθησαν άλλα δύο. Επρόκειτο για μία κολοσσιαία σε μέγεθος εργασία, γεγονός

¹⁷³ Ε. Τσουδερός, ό.π., σελ. 34-35.

που αποδεικνύεται από τις εκατοντάδες των προσωρινών υπαλλήλων που προσλαμβάνει η Εθνική Τράπεζα, προκειμένου να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις του.¹⁷⁴ Οι ομολογίες των ανταλλάξιμων ήταν ανυπόθηκες ομολογίες με επιτόκιο 8%, που είχαν την εξασφάλιση και την εγγύηση του ελληνικού δημοσίου και εξοφλούνταν με την πληρωμή εξαμηνιαίων τοκομεριδίων.¹⁷⁵ Οι πρώτες αποζημιώσεις διόλου τυχαία, δόθηκαν ελάχιστο καιρό πριν από τις εκλογές του 1926, προς ανακούφιση των βενιζελικών.

Γενικότερα στο διάστημα 1923-1928, η ελληνική αγορά θα γνωρίσει μαζικές ανακατατάξεις, σε κρίσιμα πεδία της, στα οποία θα εκδηλωθεί έντονη η προσπάθεια της Εθνικής Τράπεζας να παρέμβει και να τα ελέγξει.

Η Μικρασιατική καταστροφή δεν έφερε μόνο το τέλος των προσδοκιών για την Μεγάλη Ελλάδα. Σηματοδότησε επίσης και το τέλος μιας περιόδου που είχε θεωρηθεί ανοδική και στη διάρκεια της οποίας όλοι ήλπιζαν πως, μαζί με την επέκταση των συνόρων, η Ελλάδα θα έπαυε να είναι μια φτωχή χώρα και θα μπορούσε να μετατραπεί σε μία οικονομικά και πολιτικά ακμαία δύναμη. Η Μικρασιατική Καταστροφή, προκάλεσε εντυπωσιακή κινητοποίηση ανθρώπινων και οικονομικών πόρων. Η Ελλάδα όφειλε μέσα σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα, πρώτον να ανασυντάξει τον στρατό της, προκειμένου να είναι σε θέση να σταθεί ισότιμα στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων με την Τουρκία, δεύτερον να αποκαταστήσει τη δημόσια τάξη και τρίτον να φροντίσει για την άμεση αποκατάσταση των προσφύγων που έφθαναν μαζικά στις ακτές της. Περισσότεροι από 600.000 πρόσφυγες, δηλαδή παραπάνω από το μισό του συνόλου των προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα μέσα σε ένα διάστημα δέκα ετών, έφθασαν στην χώρα, σε άθλια κατάσταση,¹⁷⁶ στο διάστημα των δύο μηνών που ακολούθησε την Μικρασιατική καταστροφή. Επιπλέον 300.000 άνθρωποι, δηλαδή το ¼ του προσφυγικού πληθυσμού, θα φθάσει μετά από ένα χρόνο, ως αποτέλεσμα των συμβάσεων ανταλλαγής πληθυσμών.

Οι δαπάνες μόνο για την άμεση περίθαλψη και αποκατάσταση των πληθυσμών αυτών δεν μπορούσαν παρά να είναι σημαντικές, η δε σημασία τους αυξάνεται αν ληφθεί υπόψη η

¹⁷⁴ Ε. Τσουδερός, *ό.π.*, σελ. 57.

¹⁷⁵ Π. Δερτιλής, *ό.π.*, σελ. 67-86.

¹⁷⁶ Α. Ν. Πετσάλης, *Η δημοσιονομική αντιμετώπιση του προσφυγικού ζητήματος*, Αθήνα 1930, σελ. 9-10.

τραγική δημοσιονομική θέση στην οποία βρισκόταν το ελληνικό κράτος εξαιτίας της μικρασιατικής περιπέτειας. Το συνολικό ποσό που δαπανήθηκε από το ελληνικό δημόσιο για την ικανοποίηση αυτών των άμεσων προσφυγικών αναγκών, κατά το διάστημα 1922-1930 ξεπέρασε, σύμφωνα με μετριοπαθείς υπολογισμούς, τα 3 εκατομμύρια δραχμές, χωρίς να περιλαμβάνονται στο ποσό αυτό οι Δαπάνες που πραγματοποιούνταν μέσω της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων.¹⁷⁷

Μεταξύ, επομένως, των παραπάνω προβλημάτων που η Ελλάδα είχε να αντιμετωπίσει στην μετά το 1923 περίοδο, προστίθεται και εκείνο της υποδομής, ένας τομέας στο οποίο βρισκόταν πολύ πίσω. Η αναγκαιότητα αυτή, γινόταν πολύ πιο επιτακτική εξαιτίας της άφιξης των προσφύγων και της εγκατάστασης ενός μεγάλου αριθμού εξ αυτών στα μεγάλα αστικά κέντρα. Τα προβλήματα ύδρευσης, αποχέτευσης, ηλεκτροδότησης και αστικών συγκοινωνιών, θεωρήθηκαν ότι ήταν πρωτίστης σπουδαιότητας για την μεσοπολεμική Ελλάδα.¹⁷⁸ Παράλληλα, για τους πληθυσμούς της υπαίθρου έπρεπε να ληφθεί μέριμνα: η εγκατάσταση των προσφύγων στις Νέες Χώρες, καθιστούσε απαραίτητη την πραγματοποίηση μεγάλων εγγειοβελτιωτικών έργων, που θα διευκόλυναν την καλλιέργεια κυρίως των σιτηρών. Επιπλέον, νέες εκτάσεις γης θα ετίθεντο στη διάθεση της ελληνικής γεωργίας προκειμένου να περιοριστεί η στενότητα της γης σε περιοχές μαζικής εγκατάστασης των προσφύγων.¹⁷⁹

Ένα ακόμη χαρακτηριστικό αυτής της δεκαετίας, υπήρξε η μεγάλη πολιτική αστάθεια και η έντονη δυσχέρεια στα οικονομικά του κράτους. Διότι σε αντίθεση με ό τι λέγεται και υποστηρίζεται, για τη συμβολή των προσφύγων στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας και ειδικότερα στην εκβιομηχάνισή της, η άφιξη των προσφύγων δεν μπορούσε παρά να οδηγήσει σε μια απότομη συρρίκνωση του κατά κεφαλήν ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος.¹⁸⁰ Στην

¹⁷⁷ D. Pentzopoulos, *The Balkan exchange of Minorities and its impact upon Greece*, Παρίσι – Χάγη 1962, σελ. 145.

¹⁷⁸ Β. Γκιζέλη, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα, 1920-1930*, Αθήνα 1984, σελ. 98-102.

¹⁷⁹ Σ. Μαρκέτος, *Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και η εποχή του. Αντινομίες του μεταρρυθμιστικού σοσιαλισμού*. Διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1998, σελ. 407.

¹⁸⁰ Μ. Δρίτσα, «Πρόσφυγες και εκβιομηχάνιση», στο Θ. Βερέμης – Γ. Γουλμιά (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος, Κοινωνία – Οικονομία- Πολιτική στην εποχή του*, Αθήνα 1989, σελ. 27-70.

πραγματικότητα η Ελλάδα της δεκαετίας του 1920, ήταν από κάθε άποψη φτωχότερη από την Ελλάδα της δεκαετίας του 1910. Έχοντας κατασπαταλήσει σε διαρκείς πολεμικές περιπέτειες μεγάλο μέρος των ανθρώπινων και οικονομικών της πόρων, τη στιγμή που όφειλε να συντηρήσει ένα σημαντικά αυξημένο πληθυσμό, στο μεγαλύτερο μέρος του, ελάχιστα παραγωγικό, τουλάχιστον αμέσως μετά την εγκατάστασή του στην χώρα.¹⁸¹

Επιπλέον, την περίοδο αυτή, οι διεθνείς αγορές ήταν ερμητικά κλειστές για την Ελλάδα, και επομένως, η δυνατότητα πορισμού κεφαλαίων από το εξωτερικό πολύ περιορισμένη, αν όχι με πολύ βαρείς όρους, όπως έδειξε και το Α' Προσφυγικό Δάνειο που εκδόθηκε το Δεκέμβριο του 1924.¹⁸² Τον αποκλεισμό αυτό ενίσχυε η εκκρεμότητα της ρύθμισης των πολεμικών χρεών, η οποία θα κατατρέχει το ελληνικό δημόσιο μέχρι το 1928. Οι κυβερνήσεις που πήραν την εξουσία αμέσως μετά την Μικρασιατική Καταστροφή δεν μπορούσαν παρά να εφαρμόσουν «ηρωικά» μέτρα οικονομικής πολιτικής. Έτσι από τον Δεκέμβριο του 1922 και κατά το πρώτο τρίμηνο του 1923, σκληρά φορολογικά μέτρα,¹⁸³ από κοινού με την προσφυγή στην αύξηση της νομισματικής κυκλοφορίας, πέτυχαν να δημιουργήσουν συνθήκες ταμειακής επάρκειας για το δημόσιο και να αφήσουν ελπίδες ότι σε σύντομο χρονικό διάστημα τα δημόσια οικονομικά θα μπορούσαν να εξισορροπηθούν.

Η πολιτική αστάθεια και το καθεστωτικό ζήτημα που προέκυψε διαρκούντος του 1924 δεν επέτρεψαν την συνέχιση της πολιτικής παγώματος των αμοιβών και σκληρής φορολογίας, που η Επανάσταση του 1922 είχε προσπαθήσει ως ένα βαθμό να επιβάλει. Η δε κατάσταση θα επιδεινωθεί με τη δικτατορία του Παγκάλου, οπότε και οι πολεμικές δαπάνες θα πολλαπλασιαστούν κατά τρόπο που κάθε ιδέα για εξισορρόπηση του προϋπολογισμού ετίθετο εκτός συζητήσεως.¹⁸⁴ Το δημόσιο διήνυε μία εποχή μεγάλης δημοσιονομικής καχεξίας, έτσι ώστε κατά τους τελευταίους μήνες του 1925 έφτασε να πληρώνει μόνο τις πλέον επείγουσες υποχρεώσεις του. Η αποτυχία της σύναψης μικρού δανείου με τις ελληνικές τράπεζες το έφερε

¹⁸¹ Κ. Κωστής, *Ιστορία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος 1914-1940*, ό.π., σελ. 216.

¹⁸² Α. Ν. Πετσάλης, ό.π., σελ. 13-14.

¹⁸³ Α. Αγγελόπουλος, ό.π., σελ. 125-166.

¹⁸⁴ Δ. Λ. Τανταλίδης, *Τα δημόσια οικονομικά επί δικτατορίας Παγκάλου, Αθήνα 1928 και Θ. Βερέμης, Οικονομία και δικτατορία. Η συγκορία 1925-1926*, Αθήνα 1982, σελ. 38-39.

σε πλήρες αδιέξοδο. Προκειμένου λοιπόν να δοθεί λύση στο οξύτατο αυτό πρόβλημα, με πρόταση της Διοίκησης της Εθνικής Τράπεζας, η δικτατορία του Παγκάλου προχώρησε στις 23 Ιανουαρίου 1926, στην επιβολή του Β' και Γ' αναγκαστικού δανείου. Με το Β' αναγκαστικό δάνειο, η αξία των τραπεζικών γραμματίων άνω των 50 δραχμών που βρίσκονταν σε κυκλοφορία, μειώθηκε κατά το $\frac{1}{4}$ και αυτό το τέταρτο μετατράπηκε σε ομολογίες δανείου 6% διάρκειας 20 ετών. Το αποτέλεσμα ήταν να συγκεντρωθεί περισσότερο από 1 δισεκατομμύριο, το μεγαλύτερο μέρος του οποίου χρησιμοποιήθηκε για να αντιμετωπισθούν οι οφειλές προς την Εθνική Τράπεζα.¹⁸⁵

Ένα ακόμη πρόβλημα που επιβάρυνε τα οικονομικά του ελληνικού κράτους την περίοδο αυτή, ήταν η επιβολή ποσοτώσεων στην είσοδο μεταναστών από την πλευρά της αμερικανικής κυβέρνησης. Συνεπώς, ένα μεγάλο μέρος του πλεονάζοντος πληθυσμού δεν μπορούσε πια να μεταναστεύσει προς την Αμερική. Επιπλέον, τα μεταναστευτικά εμβάσματα, που μέχρι το 1920 αποτελούσαν σημαντική πηγή εσόδων για το κράτος, βοηθούσαν παράλληλα, στην εξισορρόπηση του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών. Η άφιξη των προσφύγων, από κοινού με τις αρνητικές εξελίξεις στην αγροτική οικονομία, οδήγησαν σε ιλιγγιώδη ελλείμματα το εμπορικό ισοζύγιο της χώρας, τα οποία μέχρι το 1921 εξισορροπούνταν από τα μεταναστευτικά εμβάσματα, τουλάχιστον σε ένα βαθμό.¹⁸⁶

Στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1920, παρατηρείται μία εντυπωσιακή αλλαγή στην εικόνα των εσόδων της Εθνικής Τράπεζας. Ήδη από το 1923, είχε αρχίσει μία ανοδική πορεία που θα οδηγήσει το 1927 τα Γενικά Έξοδα να απορροφούν σχεδόν το ήμισυ των μεικτών κερδών. Η αύξηση αυτή οφείλεται κατά το συντριπτικά μεγαλύτερο μέρος της στην αύξηση των αποδοχών των υπαλλήλων της Τράπεζας.

¹⁸⁵ Ξ. Ζολώτας, ό.π., σελ. 65.

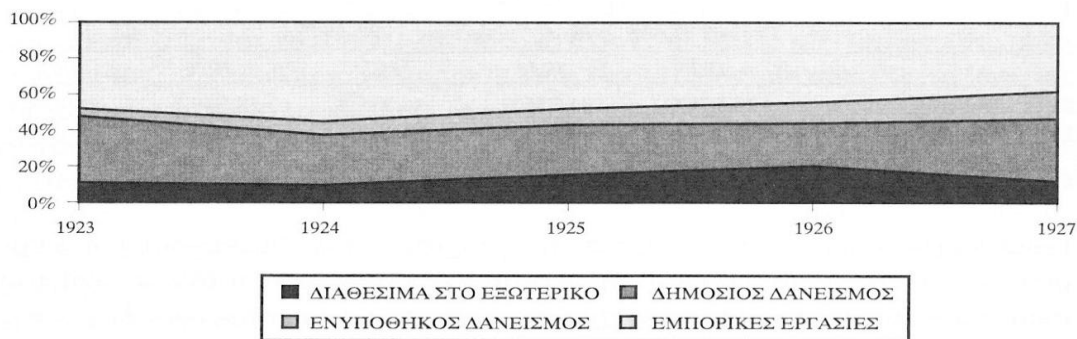
¹⁸⁶ Κ. Κωστής, *Ιστορία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος 1914-1940*, ό.π., σελ. 228.

Δείκτες αποτελεσμάτων της Εθνικής Τράπεζας, 1923-1927

	Έξοδα διαχειρίσεως ως % μεικτών κερδών	Αποσβέσεις και προβλέψεις ως % μεικτών κερδών	Διανεμηθέντα κέρδη ως % καθαρών κερδών	Συμμετοχή κράτους ως % καθαρών κερδών
1923	27,4	21,6	26,8	12,6
1924	32,3	17,8	29,3	19,8
1925	36,2	14,2	28,0	31,3
1926	47,3	9,4	37,8	28,6
1927	47,7	11,0	44,2	28,6

Ένα κονδύλι τέλος το οποίο παύει να αυξάνεται με τους ρυθμούς της προηγούμενης περιόδου είναι τα ποσοστά συμμετοχής στα κέρδη της Διοίκησης, των συμβούλων και του προσωπικού. Από το 1923 και μετά η συμμετοχή στα κέρδη είναι μάλλον περιορισμένη. Μια εύλογη εξήγηση είναι ο περιορισμός των καθαρών κερδών, λόγω της αυξανόμενης συμμετοχής του κράτους, αλλά και λόγω της πολιτικής μερίσματος.

Κατανομή των κερδών από τόκους ανάλογα με την προέλευσή τους, 1923-27

Πηγή: Υπολογισμοί με βάση τους ανακεφαλαιωτικούς πίνακες των απολογισμών της Εθνικής Τράπεζας.

Το ενδιαφέρον της Διοίκησης της Τράπεζας για αύξηση των ποσοστών, είναι πλέον πολύ μικρό και στο εξής, θα απασχολείται περισσότερο με την αύξηση των τακτικών αμοιβών και των εξόδων παραστάσεως των μελών της, παρά με την συμμετοχή στα κέρδη, τα οποία έτσι και αλλιώς από το 1925 και μετά αρχίζουν να συρρικνώνονται. Το ίδιο ισχύει, για τις αυξήσεις στη μισθοδοσία του προσωπικού, η οποία γνωρίζει κατακόρυφη άνοδο, η οποία γίνεται αμέσως

εμφανής από την εντυπωσιακή διόγκωση των Γενικών Εξόδων. Επιπλέον, η ενυπόθηκη πίστη, διανύει τις τελευταίες χρονιές της, ως δραστηριότητα της Εθνικής Τράπεζας, εφόσον το 1927 ιδρύεται η Εθνική Κτηματική Τράπεζα, η οποία θα απορροφήσει τις περισσότερες από τις εργασίες αυτές.

Τέλος, ένα φαινόμενο που παρατηρήθηκε από την προηγούμενη περίοδο και που συνεχίζεται πολύ έντονο και στα χρόνια 1923-1927 είναι η αύξηση του προσωπικού της Τράπεζας. Ορισμένες εκθέσεις επιθεωρητών της Τράπεζας υποδεικνύουν ότι σε πολλές περιπτώσεις το προσωπικό των υποκαταστημάτων πλεονάζει και ότι η μείωσή του δεν θα έφερνε ανωμαλίες στη διεξαγωγή των εργασιών. Η αύξηση του προσωπικού, είναι στην πραγματικότητα ακόμη μεγαλύτερη, δεδομένου ότι στους σχετικούς υπολογισμούς δεν έχει συμπεριληφθεί το έκτακτο προσωπικό που είχε προσληφθεί για τη διαχείριση των κτημάτων από την ανταλλαγή των πληθυσμών και το οποίο ανερχόταν σε 217 άτομα για το 1925, 427 για το 1926 και 475 για το 1927. Με τη σύμβαση της 5 Μαΐου 1925, η Εθνική Τράπεζα ανέλαβε τη διαχείριση των κτημάτων που είχαν εγκαταλειφθεί από τους Μουσουλμάνους στο πλαίσιο της ανταλλαγής των πληθυσμών. Το δημόσιο εκχώρησε στην Τράπεζα όλα τα δικαιώματα που είχε επί αγροτικών και αστικών ακινήτων, με εξαίρεση εκείνα που είχαν εκχωρηθεί στην Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων, όπως προσδιορίζονταν από τη συνθήκη της Λοζάννης. Ο σκοπός αυτής της εκχώρησης ήταν η εκκαθάριση της περιουσίας, προκειμένου να χορηγηθούν αποζημιώσεις στους Έλληνες πρόσφυγες από το προϊόν αυτής της εκκαθάρισης έναντι της περιουσίας που είχαν εγκαταλείψει στην Τουρκία. Η αμοιβή της Τράπεζας ανερχόταν σε 2% επί των εισπράξεων των μισθωμάτων και αποζημιώσεων συν 0.5% επί του τιμήματος των πωλούμενων κτημάτων.¹⁸⁷

Ο αγροτικός τομέας φαινόταν όλο και λιγότερο ικανός να ανταποκριθεί στις στοιχειώδεις απαιτήσεις μιας αναπτυξιακής διαδικασίας : οι στρεμματικές αποδόσεις γνωρίζουν συνεχή πτώση και το εμπορικό ισοζύγιο επιβαρύνεται με όλο και μεγαλύτερα ποσά για την εισαγωγή σιτηρών και αλεύρων, τα οποία ορισμένες χρονιές έφθασαν να απορροφούν ακόμη και το 50% του εξαγόμενου συναλλάγματος. Πρόκειται για μια κατάσταση εντελώς παράλογη, αν λάβει κανείς υπόψη του ότι η καλλιέργεια των σιτηρών απασχολούσε το μεγαλύτερο τμήμα του

¹⁸⁷ Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, *Απολογισμός του έτους 1925*, Αθήνα 1926, σελ. xviii-xix.

αγροτικού πληθυσμού της χώρας και ότι σε αυτά ήταν αφιερωμένο περισσότερο από το 60% των καλλιεργούμενων εκτάσεων της Ελλάδας. Συνάμα έχουν αρχίσει να εμφανίζονται όλες οι ενδείξεις, μιας προϊούσας υποχρέωσης του ελληνικού χώρου, η οποία θα οδηγήσει τον πληθυσμό της υπαίθρου σε κατάσταση αδιεξόδου στα χρόνια 1929-1932.

Η κρίση των χρόνων 1929-1932 δεν άφησε ανεπηρέαστη την ελληνική οικονομία, η οποία παρακολούθησε με πολύ μεγάλη πιστότητα τις διακυμάνσεις του διεθνούς περιβάλλοντός της, όπως εξάλλου ήταν φυσικό για μια οικονομία του μεγέθους της ελληνικής, αλλά και του ανοιχτού χαρακτήρα της.¹⁸⁸ Ωστόσο η ελληνική οικονομία μπόρεσε να ξεπεράσει τα προβλήματά της πολύ πιο γρήγορα από οποιαδήποτε άλλη χώρα και μάλιστα με μικρό οικονομικό κόστος. Και επιπλέον, με την στροφή προς την αυτάρκεια που πήρε στα χρόνια της κρίσης, η ελληνική οικονομία επέτυχε να θέσει τις βάσεις για μία ταχεία οικονομική ανάπτυξη, που μόνο ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος μπόρεσε να αναχαιτίσει.

Ο τομέας, ο οποίος γνώρισε τις μεγαλύτερες δυσκολίες εξαιτίας της κρίσης, ήταν ο πρωτογενής. Οι εκτιμήσεις που μπορούν να γίνουν για τις διακυμάνσεις της αξίας της γεωργικής παραγωγής δείχνουν ότι με βάση το 1928 που ο δείκτης ήταν 100, το 1929 μειώνεται στο 75,1, στο 68,8 το 1930 και λίγο ακόμη το 1931, οπότε θα καταγράψει 67,6 μονάδες.¹⁸⁹

Αντιθέτως, σε πολύ καλύτερη μοίρα δείχνει να βρίσκεται η ελληνική βιομηχανία στα χρόνια 1928-1932. Παρότι η ελληνική βιομηχανία, αρχίζει να αντιμετωπίζει και αυτή προβλήματα διάθεσης των προϊόντων της και η αρχική μεταπολεμική ορμή της σταδιακά να σβήνει,¹⁹⁰ ωστόσο αποτελούσε τη μόνη διέξοδο που απέμενε για την απορρόφηση των πληθυσμιακών πλεονασμάτων των αστικών κέντρων. Η ελληνική βιομηχανία θα γνωρίσει μόνο μία χρονιά κάμψης, το 1932, για να ανακάμψει αμέσως το επόμενο έτος. Έτσι το ελληνικό

¹⁸⁸ Μ. Ψαλιδόπουλος, *Η κρίση του 1929 και οι Έλληνες οικονομολόγοι. Συμβολή στην ιστορία της οικονομικής σκέψης στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1989, σελ. 350.

¹⁸⁹ Ανώτατον Οικονομικών Συμβούλιον, *Η ελληνική Οικονομία κατά το 1935*, Αθήνα 1936, σελ. 114.

¹⁹⁰ Ο. Christodoulaki, *Industrial growth revisited: manufacturing output in Greece during the Interwar period*, LSE Working papers in Economic History, 50/59, Λονδίνο 1999.

κράτος για πρώτη φορά, αρχίζει να διαμορφώνει μια συνολική άποψη για την ενίσχυση της ελληνικής βιομηχανίας.

Γενικότερα, η πτώση των τιμών στην Ελλάδα την περίοδο 1929-1932, υπήρξε πολύ μικρότερη από την πτώση των τιμών σε όλες τις υπόλοιπες χώρες, δυτικοευρωπαϊκές ή και βαλκανικές, και πολύ γρήγορα, από το 1931 και εξής, η ελληνική οικονομία μπήκε σε φάση ανάκαμψης, έτσι ώστε το 1932 είχε ξεπεράσει τα επίπεδα του 1929.¹⁹¹

Συνοψίζοντας λοιπόν, η Εθνική δείχνει από το 1925 και μετά να αντιμετωπίζει προβλήματα με την αποδοτικότητά της. Τα καθαρά κέρδη, παραμένουν στάσιμα ακόμη και σε απόλυτα μεγέθη και η αποδοτικότητα του προσωπικού κάμπτεται. Μία βασική αιτία της κατάστασης αυτής, ήταν και οι μαζικές προσλήψεις στις οποίες προέβη η Εθνική Τράπεζα από το 1922 και μετά, και οι οποίες δεν δικαιολογούνταν απαραίτητα από τις ανάγκες των υπηρεσιών της. Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο ο Α. Διομήδης, που ανέλαβε τη διοίκηση της Τράπεζας από το 1923, κατηγορήθηκε ως ρουσφετολόγος, περισσότερο από οποιονδήποτε άλλο Διοικητή της Εθνικής Τράπεζας.¹⁹²

Τα προβλήματα αυτά γίνονται καλύτερα κατανοητά, αν λάβουμε υπόψη μας ορισμένες ακόμη παραμέτρους. Αρχικά, την εξέλιξη των εμπορικών εργασιών της Εθνικής Τράπεζας, αλλά και την ικανότητά της να συλλέγει καταθέσεις. Και στους δύο αυτούς τομείς η Εθνική Τράπεζα δείχνει να έχει φθάσει σε κορεσμό, όλοι δε οι υπολογισμοί υπογραμμίζουν ότι χάνει διαρκώς έδαφος σε σύγκριση με τις υπόλοιπες εμπορικές τράπεζες.¹⁹³ Η Εθνική Τράπεζα, έχοντας ακινητοποιημένο σε δάνεια στο δημόσιο ένα πολύ μεγάλο ποσοστό του ενεργητικού της,¹⁹⁴ έχανε διαρκώς έδαφος στην χρηματαγορά.

Οι συνθήκες, συνεπώς, της περιόδου 1925-1927 έχουν ως αποτέλεσμα τον προσανατολισμό της Εθνικής Τράπεζας, προς μία πολιτική υψηλών επιτοκίων. Μπορούσε να

¹⁹¹ Κ. Κωστής, *Ιστορία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος 1914-1940*, ό.π., σελ. 366.

¹⁹² Δ. Γ. Τσούγκος, *Οι οικονομικοί μας ηγέται*, Αθήνα 1932, σελ. 55 κ.ε.

¹⁹³ Α. Κυρκιλίτσης, *Η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος και οι άλλαι εμπορικαί τράπεζαι κατά την περίοδο 1928-1934*, Αθήνα 1935.

¹⁹⁴ Γ. Πύρσος, *Συμβολή εις την ιστορία της Τραπεζής της Ελλάδος*, τόμ. Α', Αθήνα 1936.

διατηρήσει την θέση της μόνο μέσω των υψηλών επιτοκίων, διότι μόνο αυτά της επέτρεπαν να συγκρατεί σε ικανοποιητικά για τη λειτουργία της επίπεδα, την κερδοφορία της. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι τα επιτόκια έφτασαν σε ύψη μοναδικά, στα χρόνια 1924-1927.¹⁹⁵ Κάτω από τις συνθήκες αυτές, η μεν, ελληνική οικονομία δεν ήταν δυνατό να περιμένει να κάνει μεγάλες προόδους, η δε Εθνική Τράπεζα, βρισκόταν σε ένα καθεστώς από το οποίο μπορούσε να προσδοκά οφέλη μόνο εφόσον επερχόταν η εκκαθάρισή του. Κάθε ενέργεια για εξόφληση των χρεών του ελληνικού δημοσίου προς αυτήν, η οποία αποτελούσε θεμελιώδη προϋπόθεση για την εξυγίανση του ενεργητικού της, αλλά και της θέσης της γενικότερα, μπορούσε να προέλθει πλέον, μόνο από το εξωτερικό. Μόνο ένα μεγάλο εξωτερικό δάνειο, το οποίο θα επέτρεπε στο δημόσιο την εξόφληση των οφειλών του προς την Τράπεζα, θα έδινε την δυνατότητα στην Εθνική, να προχωρήσει σε πλήρη ανάπτυξη των δυνατοτήτων της και στην αξιοποίηση των συγκριτικών πλεονεκτημάτων που διέθετε σε σχέση με τις υπόλοιπες τράπεζες.¹⁹⁶

¹⁹⁵ Μ. Αλιβιζάτος, *Το πρόβλημα της αγροτικής πίστωσης από διεθνούς και βαλκανικής απόψεως*, Αθήνα 1934, σελ. 177.

¹⁹⁶ Κ. Κωστής, *Ιστορία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος 1914-1940*, ό.π., σελ. 241.

- **Η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος και οι «άλλες» Τράπεζες.**

Το 1905, οι ελληνικές επιχειρήσεις με επικεφαλείς τις ελληνικές τράπεζες, ανέλαβαν έναν επιτελικό ρόλο στην οργάνωση του καπιταλισμού σε ολόκληρο το χώρο της Ανατολικής Μεσογείου.¹⁹⁷

Το 1914 δρουν στην Ελλάδα, με την μορφή της ανώνυμης εταιρείας, επτά τράπεζες. Εξ αυτών μία, η Τράπεζα Θεσσαλονίκης, είναι γαλλική τράπεζα, ιδρυθείσα το 1888, η οποία εντάχθηκε στον ελληνικό τραπεζικό οργανισμό, λόγω της προσάρτησης της Μακεδονίας στην Ελλάδα, μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους. Οι υπόλοιπες έξι ήταν: η Εθνική Τράπεζα, η αγγλική Ιονική Τράπεζα, η Εμπορική, η Τράπεζα Αθηνών, η Λαϊκή Τράπεζα και η Τράπεζα Ανατολής. Όλες αυτές οι τράπεζες είχαν επαρκή κεφαλαιακή βάση, προκειμένου να αντιμετωπίσουν τις δυσκολίες που θα έφερνε πρώτα ο πληθωρισμός και στην συνέχεια η μεγάλη κρίση των χρόνων 1929-1932.¹⁹⁸

Η πρώτη αλλαγή, έρχεται μάλλον πρώιμα, στη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, το 1916. Είναι η εποχή των μεγάλων κερδών της εμπορικής ναυτιλίας, που δικαιολογεί μια φιλόδοξη στροφή των εφοπλιστών και σε άλλους χώρους επιχειρηματικής δραστηριότητας. Ωστόσο όλες οι επιχειρηματικές προσπάθειες, λαμβάνουν χώρα μετά το τέλος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου· χρόνια αισιοδοξίας και υψηλής ρευστότητας της οικονομίας. Το πρώτο αυτό κύμα ίδρυσης τραπεζών περιορίζεται με την κρίση του 1921 και 1922 και τη Μικρασιατική καταστροφή, για να το διαδεχθεί ένα δεύτερο, με εντελώς διαφορετική φυσιογνωμία, το οποίο θα φθάσει στο αποκορύφωμά του το 1925, στη διάρκεια του οποίου ιδρύθηκαν δέκα καινούργια ανώνυμα τραπεζικά ιδρύματα. Οι μεγάλες συναλλαγματικές διακυμάνσεις, τα υψηλά επιτόκια που διαμορφώνονται στα χρόνια αυτά, εξαιτίας των μεγάλων δανειακών αναγκών του ελληνικού κράτους, η ευνοϊκή φορολογική πολιτική του ελληνικού δημοσίου απέναντι στις Α.Ε., καθώς επίσης και τα περιθώρια ανάπτυξης των τραπεζικών εργασιών που αφήνει η Εθνική Τράπεζα, με την απασχόληση ενός ολοένα και μεγαλύτερου μεριδίου του ενεργητικού της, στον δημόσιο δανεισμό, επιτρέπουν την ανάδειξη μερικών δεκάδων τραπεζικών ιδρυμάτων, τοπικής κυρίως

¹⁹⁷Χ. Χατζηιωσήφ, «Εισαγωγή», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, ό.π., σελ. 13.

¹⁹⁸Κ. Κωστής, *Ιστορία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος 1914-1940*, ό.π., σελ. 312.

εμβέλειας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της κατηγορίας, αποτελούν οι τράπεζες της ισραηλιτικής κοινότητας Θεσσαλονίκης, αλλά και άλλες τοπικές τράπεζες, που θα αναδειχθούν στα χρόνια αυτά, όπως η Τράπεζα Μεσσηνίας, η Τράπεζα Χίου, ή ακόμη και η Τράπεζα Κοσμοδοπούλου στον Βόλο, και πολλές άλλες.¹⁹⁹

Πίσω από την ίδρυση αυτών των μικρών τραπεζών, βρίσκονται διάφοροι τοπικοί επιχειρηματίες, που επωφελούνται από την συγκυρία για να επεκτείνουν τις δραστηριότητές τους, και ως ένα βαθμό για να μπορέσουν να εγκατασταθούν και στην Αθήνα, η οποία μετατρέπεται με ραγδαίους ρυθμούς στο μεγάλο χρηματοοικονομικό κέντρο της χώρας.

Μια τελευταία κατηγορία τραπεζών που δρουν στα χρόνια πριν από τη νομισματική σταθεροποίηση, είναι οι ξένες τράπεζες, η Ιονική Τράπεζα, και η Τράπεζα Θεσσαλονίκης. Υπήρχαν ήδη το 1914 και θα πλαισιωθούν στα μεσοπολεμικά χρόνια από την American Express, η οποία εγκαθίσταται στην Ελλάδα για να διευκολύνει το εξαγωγικό εμπόριο του καπνού προς τις Η.Π.Α.

Προκειμένου να περιοριστεί ο, χωρίς όρους και ιδιαίτερα επιζήμιος για τις Τράπεζες ανταγωνισμός, ιδρύθηκε τον Οκτώβριο του 1928, με πρωτοβουλία των μεγάλων τραπεζών και της Εθνικής Τράπεζας, η Ένωση Ελληνικών Τραπεζών.²⁰⁰ Η Ένωση εξελίχθηκε σε ένα άτυπο όργανο προάσπισης συμφερόντων των τραπεζών, συγκροτώντας παράλληλα και ένα ισχυρό λόμπι στο κοινοβούλιο. Οι συμφωνίες της Ένωσης ωστόσο, δεν ήταν, επ' ωφελεία, όλων των τραπεζών, αφού η Εθνική Τράπεζα διατηρούσε ένα συγκριτικό πλεονέκτημα, απέναντι στις υπόλοιπες τράπεζες για ένα μεγάλο μέρος των καταθέσεών της. Η ίδρυση της Ένωσης, υπήρξε μια αντίδραση των μεγάλων εμπορικών τραπεζών στα προβλήματα περιορισμού της κερδοφορίας τους, που δημιουργούσε η νομισματική σταθεροποίηση, στην οποία επέτυχαν, ως ένα βαθμό, να συμπαρασύρουν και τα μικρότερα ιδρύματα.

Ο πολλαπλασιασμός των τραπεζικών ιδρυμάτων μέχρι το 1928 συνοδεύεται, όπως έχει ήδη αναφερθεί, και από έναν πολλαπλασιασμό των υποκαταστημάτων, ο οποίος ως προς τους ρυθμούς που ακολουθεί, είναι απολύτως παράλληλος με το ρυθμό ίδρυσης νέων τραπεζικών

¹⁹⁹ Κ. Κωστής, *Ιστορία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος 1914-1940*, ό.π., σελ. 314-315.

²⁰⁰ Κ. Κωστής, *Συνεργασία και ανταγωνισμός: Τα 70 χρόνια της Ένωσης Ελληνικών Τραπεζών*, Αθήνα 1997.

ιδρυμάτων. Στην πραγματικότητα δεν πρόκειται παρά για μία αγωνιώδη προσπάθεια των τραπεζών, να εγκατασταθούν στον χώρο της Νέας Ελλάδας. Η μερίδα του λέοντος, ανήκει σε δύο τράπεζες, την Εθνική Τράπεζα και την Τράπεζα Αθηνών. Το 1927 η μεν Εθνική Τράπεζα θα διατηρεί 78 καταστήματα, ενώ η Τράπεζα Αθηνών 82, δηλαδή συνολικά 157 καταστήματα από τα 202 των έξι μεγάλων τραπεζών.

Η ανάπτυξη βεβαίως του δικτύου καταστημάτων σε ολόκληρη την Ελλάδα δεν είναι ομοιόμορφα κατανεμημένη. Στην Ήπειρο για παράδειγμα, η παρουσία των τραπεζών είναι πολύ πίσω σε σύγκριση με τις υπόλοιπες περιοχές της χώρας, καθώς ήταν η πιο καθυστερημένη από οικονομική άποψη και περιθωριοποιημένη συγκοινωνιακά περιοχή της χώρας.²⁰¹ Η Πελοπόννησος ήταν η περιοχή με το περισσότερο αναπτυγμένο τραπεζικό σύστημα στην Ελλάδα.

Στις 14 Μαΐου 1928 ήρθε και η σειρά της Ελλάδας να επιστρέψει στην «ομαλότητα», όπως ονομαζόταν η επανένταξη μιας χώρας σε ένα καθεστώς μετατρεψιμότητας του νομίσματός της, στο πλαίσιο σταθερών συναλλαγματικών ισοτιμιών. Στην πραγματικότητα η σταθεροποίηση της δραχμής είχε ήδη επιτευχθεί από τις αρχές του 1927, οπότε η Εθνική Τράπεζα επέτυχε να επανακτήσει τον έλεγχο της αγοράς εξωτερικού συναλλάγματος, το οποίο έκτοτε κυμαινόταν σε αρκετά στενά πλαίσια.

Πέρα από τη ραγδαία πτώση των τιμών που προκάλεσε η διεθνής κρίση των χρόνων 1929-1932, η ελληνική αγροτική οικονομία, που αποτελούσε τον βασικό αγωγό ερεθισμάτων για την οικονομία γενικότερα, είχε την ατυχία να γνωρίσει τρία διαδοχικά έτη κακών σοδειών με αποτέλεσμα να φθάσει στα όρια της επιβίωσής της. Οι συνέπειες για ολόκληρη την οικονομία ήταν άμεσες και αρκετά έντονες.²⁰² Η συρρίκνωση της οικονομικής δραστηριότητας δεν μπορούσε παρά να προκαλέσει και συρρίκνωση των δημοσίων εσόδων με όλες τις δυσάρεστες συνέπειες που μπορούσε να έχει κάτι τέτοιο για την ισορροπία των δημοσίων οικονομικών.

²⁰¹ Υπάρχουν πολλές ελλείψεις για την κατάσταση που επικρατούσε στην Ήπειρο, την περίοδο του Μεσοπολέμου, για περισσότερες πληροφορίες βλέπε, Ν. Αναστασόπουλος, *Παραβατικές συμπεριφορές και καταστολή στην Ελλάδα κατά τον Μεσοπόλεμο: το παράδειγμα του νομού Ιωαννίνων*, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα, 2012.

²⁰² Κ. Κωστής, *Οι Τράπεζες και η κρίση, 1929-1932*, Αθήνα 1986, σελ. 19-42.

Συγχρόνως, χάρις στο τριμερές δάνειο του 1928, το ελληνικό δημόσιο εξόφλησε ένα σημαντικό μέρος από τα χρέη του προς την Εθνική Τράπεζα και της επέτρεψε να αποκτήσει έτσι μία εξαιρετικά υψηλή ρευστότητα και μάλιστα σε εποχή που οι υπόλοιπες εμπορικές τράπεζες είχαν δυσκολίες λόγω των παγωμένων πιστώσεων και του περιορισμού της κερδοφορίας τους. Με αυτόν τον τρόπο η Εθνική Τράπεζα επιτύγχανε να εξυγιάνει το ενεργητικό της από κάθε ακινητοποίηση και να βρεθεί την ημέρα που η Τράπεζα της Ελλάδος άρχιζε τις εργασίες της με έναν εξαιρετικά υψηλό δείκτη ρευστότητας. Παράλληλα και αυτό δεν είναι στοιχείο δευτερεύουσας σημασίας, με την τραπεζική μεταρρύθμιση η Εθνική Τράπεζα επέστρεψε στο προ του 1914 καθεστώς εκλογής της Διοίκησής της που δεν απαιτούσε την έγκρισή της από την εκάστοτε κυβέρνηση, τη σημαντική μείωση του δημοσίου στα κέρδη της, και μια σειρά από άλλα οφέλη.²⁰³

Κάτω από τις προϋποθέσεις αυτές, η Εθνική Τράπεζα, ήταν σε θέση να ακολουθήσει μία εξαιρετικά επιθετική πολιτική επέκτασης των εργασιών της στα χρόνια μετά τη σταθεροποίηση και τουλάχιστον μέχρι το 1932. Σε αυτό οπωσδήποτε συνέτεινε και η στροφή προς την αυτάρκεια μετά το 1932 που περιορίζε τις, προς το εξωτερικό, δραστηριότητες της Εθνικής. Η αναδιοργάνωση της λειτουργίας της, ο εξορθολογισμός της και οι νέοι προσανατολισμοί της προς μία στενότερη σχέση με τη βιομηχανία, ολοκληρώνουν την εικόνα των αναπροσαρμογών που υφίσταται η Εθνική Τράπεζα ως τραπεζικός οργανισμός.

²⁰³ Κ. Κωστής, *Ιστορία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος 1914-1940*, ό.π., σελ. 354.

Κεφάλαιο 6^ο : Προσφυγιά, θάνατος και «φερέγγυοι πρόσφυγες».

Όλοι βρισκόμαστε σε δεινή κατάσταση γιατί δεν έχουμε σχεδόν καθόλου χρήματα, και η οικονομική βοήθεια που μας δίνει το κράτος ή μερικές φιλανθρωπικές οργανώσεις είναι αμελητέα· ακόμη πιο δύσκολη είναι η κατάσταση όσων ζουν στο ύπαιθρο. Είμαστε άστεγοι, δεν έχουμε κουβέρτες, ούτε φαγητό· εξαιτίας της φτώχειας, της πείνας και του κρύου, είμαστε καταδικασμένοι να πεθάνουμε. Δεκάδες από εμάς πεθαίνουν κάθε μέρα και όσες καλύβες χτίζουμε τόσους τάφους ανοίγουμε. Κανείς δεν μας σκέφτεται, κανείς δεν μας προστατεύει, κανείς δεν κάνει κάτι για να βελτιώσει αυτή τη φοβερή κατάσταση για την οποία δεν ευθυνόμαστε εμείς.²⁰⁴

Η μετακίνηση πληθυσμών από και προς την Ελλάδα, υπήρξε παράγοντας καθοριστικής σημασίας για την ελληνική κοινωνία και την πολιτεία. Από την Ελλάδα έφυγαν μετανάστες, και κατέφυγαν σε αυτήν πρόσφυγες. Βέβαια η διάκριση μεταξύ των δύο δεν είναι πάντοτε εύκολη. Γενικά όμως μπορεί να υποστηριχθεί πως οι περισσότεροι άνθρωποι έφευγαν από την Ελλάδα είτε κατόπιν διμερούς σύμβασης ως ανταλλάξιμοι, είτε με τη θέλησή τους, και πως εκείνοι που κατέφυγαν στην Ελλάδα κατέληξαν σε αυτήν, είτε ως ανταλλάξιμοι, είτε ως πρόσφυγες.²⁰⁵

Στην διάρκεια της Επανάστασης του 1821 σημειώθηκαν μετακινήσεις πληθυσμών από διάφορα μέρη της Οθωμανικής αυτοκρατορίας προς την επαναστατημένη Ελλάδα. Οι ομαδικές αυτές μεταναστεύσεις μπορούν να θεωρηθούν ως η αφετηρία του προσφυγικού ζητήματος στην Ελλάδα. Οι πρόσφυγες αποτελούν κεντρικό θέμα της βαλκανικής ιστορίας και εξίσου σημαντικό ζήτημα των σύγχρονων διεθνών σχέσεων. Η προσφυγιά αποτελεί ένα σύνθετο ιστορικό φαινόμενο· θεωρήθηκε και συνεχίζει ακόμη και σήμερα να θεωρείται ένα από τα πιο ριζικά και πιο ανθρώπινα, από τα απάνθρωπα μέσα που χρησιμοποιήθηκαν και χρησιμοποιούνται ακόμη για να δημιουργηθούν, μέσα από την εθνική ομοιογένεια, βιώσιμα σύνορα στα Βαλκάνια. Μετά την λήξη του αγώνα ανεξαρτησίας, η κατεστραμμένη και φτωχή Ελλάδα δεν ήταν ελκυστική· διάφορα κίνητρα για την προσέλκυση μεταναστών στην αραιοκατοικημένη χώρα, όπως η προσφορά εθνικών γαιών με ελκυστικούς όρους ή η απονομή της ελληνικής ιθαγένειας από το

²⁰⁴ Μαρτυρία πρόσφυγα εκ Βουλγαρίας, στο Β. Γούναρης, Ι. Μιχαηλίδης, *Πρόσφυγες στα Βαλκάνια: Μνήμη και ενσωμάτωση*, Ίδρυμα Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα, Πατάκης, Αθήνα 2004, σελ. 288.

²⁰⁵ Θ. Βερέμης, Γ. Κολιόπουλος, *ό.π.*, σελ. 175.

1835 με φιλελεύθερους όρους, δεν είχαν την προσδοκώμενη ανταπόκριση. Αντί μεταναστών, δεχόταν περιοδικά κύματα προσφύγων από τις αλύτρωτες ελληνικές χώρες, ύστερα από κάθε εξέγερση σε αυτές.

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, στους πρόσφυγες από τις άτακτες ορδές που χρησιμοποιούσαν οι Τούρκοι για την καταστολή εξεγέρσεων στις επαρχίες της αυτοκρατορίας προστέθηκαν σύντομα και πρόσφυγες από τις χώρες της Βαλκανικής που απέκτησαν και αυτές την ανεξαρτησία τους και οι οποίες ήταν ανταγωνιστικές προς την Ελλάδα. Αιτία ήταν οι πολεμικές συγκρούσεις και η εχθρότητα μεταξύ των Βαλκανικών κρατών. Στη Ρουμανία και στη συνέχεια στη Βουλγαρία, τα αντίστοιχα εθνικά κινήματα στράφηκαν κατά κύριο λόγο εναντίον των Τούρκων κυρίαρχων. Στράφηκαν όμως και εναντίον των ελληνικών κοινοτήτων στις χώρες που διεκδικούσαν ως επικράτεια των εθνών τους. Οι προστριβές και οι συγκρούσεις για τον έλεγχο της Μακεδονίας δια των σχολείων, των εκκλησιών και εν τέλει δια των ενόπλων αντάρτικων ομάδων, μεταξύ της Ελλάδας από το ένα μέρος και της Ρουμανίας και της Βουλγαρίας από το άλλο, είχαν ως συνέπεια τις πιέσεις και την εκδίωξη των Ελλήνων που ζούσαν στην Ρουμανία και τη Βουλγαρία, ιδίως μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους.

Μετά τη συνθήκη του Βουκουρεστίου (1913), οι Έλληνες της Ρουμανίας και της Βουλγαρίας, αλλά και της Σερβίας, μετά την επιδείνωση των ελληνο-σερβικών σχέσεων κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τις χώρες αυτές, είτε ύστερα από πιέσεις, είτε για να αποφύγουν την αφομοίωσή τους στα έθνη των χωρών στις οποίες είχαν ζήσει αυτοί και οι πρόγονοί τους, επί πολλούς αιώνες. Η διάκριση μεταξύ αυτών που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν μετανάστες και των προσφύγων, όπως και στην περίπτωση των Βλάχων της Ελλάδας που είχαν ταυτιστεί με το ρουμανικό εθνικό κίνημα και έφυγαν από την Ελλάδα μετά το 1913, καθώς και σε αυτή των Βουλγάρων της Μακεδονίας και της Θράκης που είχαν ταυτιστεί με το αντίστοιχο βουλγαρικό εθνικό κίνημα και επίσης εγκατέλειψαν την Ελλάδα, είναι σχεδόν αδύνατη, αφού σε περιόδους εθνικών συγκρούσεων, όπως αυτές που σημειώθηκαν στην Βαλκανική τη συγκεκριμένη εποχή, οι μετακινήσεις πληθυσμών είναι συχνό

φαινόμενο.²⁰⁶ Σχετικά με τον χρόνο έλευσης των προσφύγων στην Ελλάδα, αλλά και το αριθμητικό τους μέγεθος, χαρακτηριστικός είναι ο παρακάτω πίνακας:

Χρόνος Έλευσης Προσφύγων στην Ελλάδα		
1918-1920	70.000	5,7%
1920-1922	81.892	6,7%
1922-1923	696.039	57%
1923-1928	373.918	30,6%
Σύνολο	1.221.849	100%

Πηγή: Α. Πετσάλης, *Η δημοσιονομική αντιμετώπιση του προσφυγικού προβλήματος*, Αθήνα 1930, σελ. 8.

Πρόσφυγες έφθαναν στον ελληνικό κράτος από το 1914, από την Τουρκία, την Βουλγαρία, την Ρουμανία και μετά το 1917 από την επαναστατημένη Ρωσία. Οι Έλληνες πρόσφυγες από τη Ρουμανία και τη Βουλγαρία, άρχισαν να φθάνουν στην Ελλάδα από το 1914 και το μεγαλύτερο μέρος αυτών του 1915, μετά την απόφαση εξόδου της Βουλγαρίας από την ουδετερότητα που κρατούσε μέχρι τότε, μεταξύ Αντάντ και Κεντρικών Δυνάμεων, και την προσχώρησή της στην τελευταία στην διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Αυτό το γεγονός μαρτυρείται και ως βασική αιτία προσφυγιάς, στις αιτήσεις που έγραφαν οι πρόσφυγες προς την «Επιτροπή επί των δανείων, εις τους εκ Μικράς Ασίας, Θράκης, Ρουμανίας και Βουλγαρίας καταγόμενους φερέγγυους πρόσφυγας». Η πλειοψηφία αυτών, όπως θα εξετάσουμε και στην συνέχεια, αναφέρει ότι οι βιαιοπραγίες των Βουλγάρων τους ανάγκασαν να εγκαταλείψουν τις περιουσίες τους και να καταφύγουν στην Ελλάδα. Όλοι τους, αποκλεισμένοι οικονομικά και μη μπορώντας λόγω του Πολέμου, να γυρίσουν στην πατρίδα τους ή να λάβουν χρήματα από εκεί μέσω των συγγενών τους, καθώς κάθε επικοινωνία είχε διακοπεί, στρέφονταν προς την Εθνική Τράπεζα για την σύναψη δανείου.²⁰⁷

²⁰⁶ Β. Γούναρης, Ι. Μιχαηλίδης, ό.π., σελ. 176-178.

²⁰⁷ Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, *Αρχείο ΕΑΠ*, Α1, Σ10, Υ59, Φ20 και Φ. 21.

Ο μεγάλος όγκος των προσφύγων ωστόσο, έφθασε μετά το 1918 και ιδίως μετά τη διάρρηξη του μετώπου στη Μικρά Ασία και τη φυγή του στρατού και του ελληνικού πληθυσμού προς τα παράλια. Όπως παρατηρείται στον παραπάνω πίνακα, στα χρόνια αμέσως μετά τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, αλλά και της ελληνοτουρκικής σύγκρουσης στην Μικρά Ασία, η Ελλάδα δέχεται περίπου 151.000 πρόσφυγες. Η μαζικότερη μετανάστευση Ελλήνων από την Βουλγαρία και τη Ρουμανία ωστόσο, παρατηρείται μετά την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (1914-1915) και ως το 1922, οπότε πολλά μέλη των ελληνικών κοινοτήτων της περιοχής, αναγκάστηκαν να καταφύγουν στην ελληνική επικράτεια, προκειμένου να αποφύγουν τη σερβική επιστράτευση. Η τάση αυτή έγινε εντονότερη, μετά την κατάρρευση του σερβικού μετώπου και την κατάληψη της σερβικής Μακεδονίας, από τα γερμανοβουλγαρικά στρατεύματα. Μετά την Μικρασιατική καταστροφή και την Συνθήκη της Λωζάννης, ένας τεράστιος αριθμός προσφύγων, καταφθάνει στην Ελλάδα, η οποία καλείται να αντιμετωπίσει αυτή τη πρόκληση. Το οικονομικό βάρος της περίθαλψης και της αποκατάστασης τους, οδήγησε σε διαρθρωτικές αλλαγές το ελληνικό κράτος.

ΤΟΠΟΣ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗΣ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ	
Μικρά Ασία	626.954
Θράκη	256.635
Πόντος	182.169
Κωνσταντινούπολη	38.458
Βουλγαρία	49.027
Ρωσία	58.526
Ρουμανία (κ.α. τόποι)	10.080
Σύνολο	1.221.849

Πηγή: Α. Πετσάλης, *Η δημοσιονομική αντιμετώπιση του προσφυγικού προβλήματος*,

Αθήνα 1930, σελ. 8.

Το κύμα των προσφύγων υπήρξε πολύ σημαντικό πρόβλημα, αλλά τελικά προσέφερε ανθρώπινο δυναμικό στη γεωργία, τη βιομηχανία και άλλους τομείς, συνέβαλε εν μέρει στην αντιστάθμιση της απώλειας ενεργού πληθυσμού κατά τη διάρκεια των πολέμων, στην μεταβολή της εθνοτικοδημογραφικής κατάστασης σε πολλές περιοχές με μεικτό πληθυσμό και στην καλλιέργεια άγονων ή ελάχιστα αξιοποιήσιμων εκτάσεων γης.

Ο ρόλος των προσφύγων στην διαμόρφωση της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας είναι αδιαμφισβήτητος. Σε πολλές περιπτώσεις οι πρόσφυγες αποδείχτηκαν πολύ πιο δραστήριοι από τους ντόπιους, πραγματική κινητήρια δύναμη για την εξέλιξη του ελληνικού κράτους και της ελληνικής κοινωνίας. Η ενσωμάτωσή τους έγινε σταδιακά, επηρεάζοντας άμεσα τους κοινωνικούς, οικονομικούς και πολιτικούς συσχετισμούς στη χώρα. Οι προσπάθειες για την εγκατάσταση των προσφύγων εξαρτώντο από την οικονομική βοήθεια που παρείχαν οι κρατικές αρχές, ιδιώτες, και οργανώσεις μεταναστών.

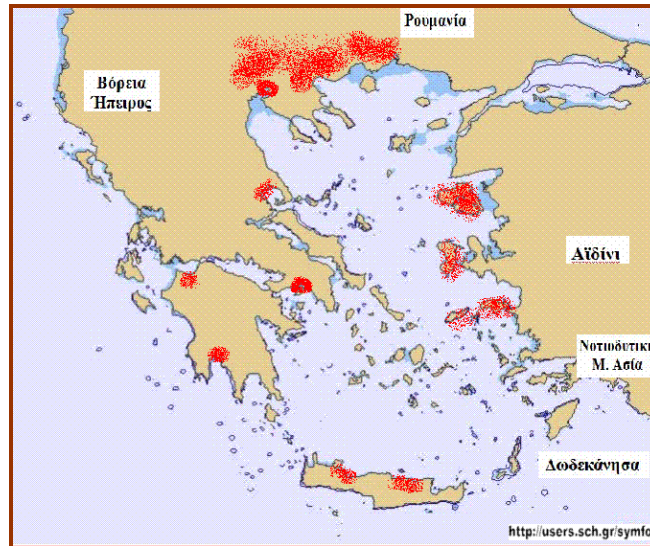
Η εγκατάσταση στην Ελλάδα συναρτήθηκε με την κοινωνική θέση και τον προηγούμενο επαγγελματικό προσανατολισμό των προσφύγων: οι πιο ευκατάστατοι, συνήθως έμποροι και αντιπρόσωποι επιχειρήσεων, προτίμησαν τη Θεσσαλονίκη και σε μικρότερο βαθμό την Αθήνα και τη Φλώρινα· ο καθαρά αγροτικός πληθυσμός εγκαταστάθηκε στην Φλώρινα, την Έδεσσα, την Κατερίνη, τις Σέρρες και τη Δράμα.²⁰⁸ Η μετανάστευση στην Ελλάδα αρχίζει αμέσως μετά το τέλος των Βαλκανικών Πολέμων. Ήδη από το 1913 συγκροτούνται στην Φλώρινα και τη Θεσσαλονίκη οι πρώτοι σύλλογοι Μοναστηριωτών, με τις εύλογες επωνυμίες, «Ελπίς» και «Καρτερία». Αντιστοίχως, ένας τρίτος σύλλογος Μοναστηριωτών ιδρύθηκε την ίδια εποχή και στην Αθήνα, αλλά οι πληροφορίες γι' αυτόν είναι ελλιπείς.²⁰⁹

Οι επιζήσαντες της υποχρεωτικής μετανάστευσης στην περίοδο του Μεσοπολέμου ήταν φτωχοί ή σχετικά ευκατάστατοι αγρότες, οι οποίοι σταδιακά εξομοιώνονταν οικονομικά με τους γείτονές τους στα χωριά, τις πόλεις και τα προάστια. Στις πόλεις αποτέλεσαν το προλεταριάτο και τους περιθωριοποιημένους απόρους. Εργάζονταν ως βιομηχανικοί και αγροτικοί εργάτες,

²⁰⁸ Α. Αγγελόπουλος, *Βόρειος Μακεδονία. Ο Ελληνισμός της Στραωμνίτσας*, Θεσσαλονίκη 1980, σελ. 148-149.

²⁰⁹ Β. Γούναρης, Ι. Μιχαηλίδης, *ό.π.*, σελ. 218.

υπηρέτες και τεχνίτες.²¹⁰ Ο παρακάτω χάρτης, αποτυπώνει την εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα.

Όπως προαναφέρθηκε, μέχρι το 1920, καταφεύγουν στην Ελλάδα περίπου 800.000 πρόσφυγες. Οι περισσότεροι από αυτούς εγκαθίστανται στην Αθήνα, τον Πειραιά, τη Θεσσαλονίκη, στα νησιά του Αιγαίου και τη Μακεδονία. Λιγότεροι εγκαταστάθηκαν στην Κρήτη, τον Βόλο, τα νησιά του Αργοσαρωνικού και την Πάτρα. Κριτήριο για τον τόπο εγκατάστασής τους, αποτελούσε φυσικά η καταγωγή τους, αλλά και το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο εντάσσονταν, το οποίο επηρεάζονταν από την επαγγελματική τους ενασχόληση, αλλά και από τις ευκαιρίες που θα τους προσφέρονταν στην εκάστοτε περιοχή.

Οι πληθυσμοί αυτοί, που εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα, στις πατρίδες τους, ανήκαν σε διάφορες κοινωνικές τάξεις. Στα μεγάλα αστικά κέντρα, αυτοί που κατοικούσαν στις μεγάλες πόλεις, ήταν μεγαλέμποροι, βιομήχανοι, πλοιοκτήτες, τραπεζίτες, καθηγητές, γιατροί, δικηγόροι, δημοσιογράφοι, φαρμακοποιοί κ.λπ. Εντοπίστηκαν επίσης, μικρέμποροι και μαγαζάτορες, τεχνίτες, βιοτέχνες και εργάτες όλων των κατηγοριών. Όσοι κατοικούσαν, στους μικρούς επαρχιακούς αστικούς οικισμούς, ήταν κυρίως μικροϊδιοκτήτες γης, που την καλλιεργούσαν

²¹⁰ Ομοίως, σελ. 317.

μέσω τρίτων, ενώ οι ίδιοι ασχολούνταν με το μικροεμπόριο ή τη βιοτεχνία. Όσοι, τέλος, κατοικούσαν στην ύπαιθρο, ήταν κτηνοτρόφοι και γεωργοί. Στις πεδιάδες της Θράκης και της Βουλγαρίας, ασχολούνταν με την καλλιέργεια των δημητριακών, την ελαιοκομία και τη σηροτροφία.²¹¹

Η κινητικότητα των προσφύγων, εφαρμοζόταν, ως εξής: εκπρόσωποι των προσφύγων, έκαναν περιοδεία σε διάφορες περιοχές, με έξοδα της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων, μέχρι να ανακαλύψουν αυτό που ταίριαζε στην ομάδα τους. Μετά την επιλογή, προχωρούσαν στην υποβολή αιτήσεως στο Υπουργείο Γεωργίας, είτε απευθείας, είτε μέσω της ΕΑΠ. Η αίτηση εξεταζόταν και σε περίπτωση που γινόταν δεκτή, προσδιοριζόταν η αναγκαία έκταση, το είδος της αγροτικής εκμετάλλευσης και γενικά οι ανάγκες του, υπό ίδρυση, οικισμού.²¹²

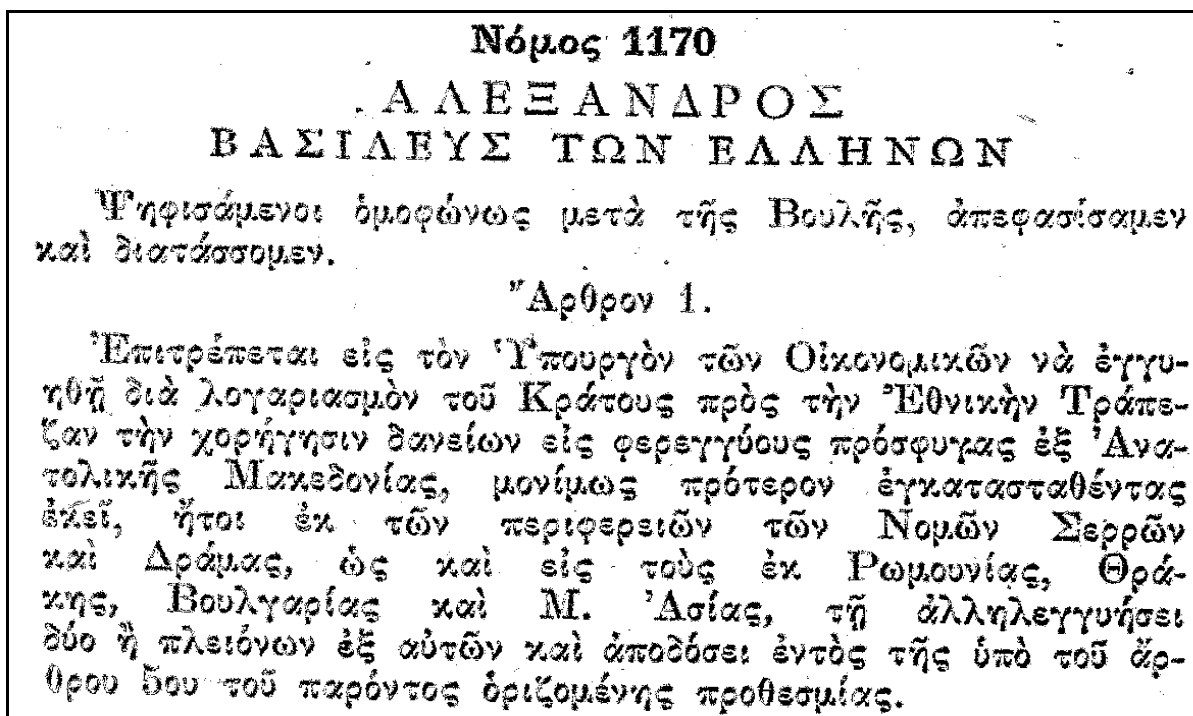
Ωστόσο, στη μεγάλη τους πλειοψηφία, οι πρόσφυγες, έφθασαν στην Ελλάδα βρισκόμενοι σε πανικό και διασκορπίστηκαν σε όλη την επικράτεια χωρίς καμία ομοιογένεια. Κατά τη διαδικασία της εγκατάστασης έγινε προσπάθεια, ώστε οι ομάδες να δημιουργηθούν από ανθρώπους της ίδιας προέλευσης. Μόνο λίγες κοινότητες κατάφεραν να αποκτήσουν ομοιογένεια και να επανασυσταθούν, όπως στις χαμένες τους πατρίδες.

Η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, έχοντας αναλάβει να εκτελεί από το 1914 και μετά, πολλές οικονομικές συμφωνίες για χάρη του ελληνικού κράτους (βλ. κεφ. ΕΤΕ), δεν μπορούσε να μην συμμετέχει σε αυτή την τόσο έκτακτη και εξαιρετικά κρίσιμη ανάγκη των προσφύγων για οικονομική βοήθεια. Μετά την έλευση των προσφύγων στην Ελλάδα, και μέχρι να ολοκληρωθεί το χρονοβόρο έργο της εκτίμησης των περιουσιών των ανταλλαξιμων, υιοθετήθηκε η λύση να δοθεί μία προκαταβολή μέχρι την τελική αποπληρωμή της αξίας της περιουσίας που εγκαταλείφτηκε στα ρουμανικά και βουλγαρικά εδάφη, λόγω της έντονης δυσφορίας των προσφύγων. Το Δημόσιο πρώτα θα εκτιμούσε την ακίνητη περιουσία των προσφύγων και η Εθνική Τράπεζα ανέλαβε την πληρωμή αυτής της προκαταβολής στους ανταλλάξιμους.

²¹¹ Κοινωνία των Εθνών, ό.π., σελ. 22.

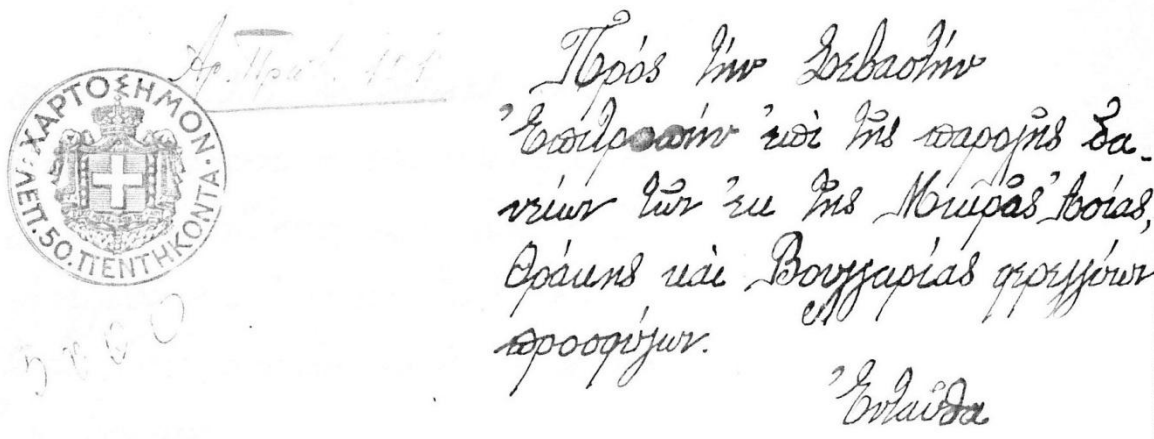
²¹² Ομοίως, σελ. 43.

Έτσι, με τον νόμο ΦΕΚ 1170 που δημοσιεύθηκε με τον αριθμό 59 στις 21 Μαρτίου 1918 και ύστερα από βασιλικό διάταγμα στις 9 Απριλίου 1918, αναλαμβάνει με την εγγύηση του ελληνικού κράτους, την παροχή δανείων σε φερέγγυους πρόσφυγες εκ Θράκης, Ρουμανίας, Βουλγαρίας και Μ. Ασίας. Όλα τα δάνεια έπρεπε να εξοφληθούν εντός δύο ετών από την ημερομηνία σύναψής τους.

Σύμφωνα με τον νόμο 1170, ορίζονταν τρεις επιτροπές οι οποίες θα έκριναν κατά πόσο κάθε πρόσφυγας ήταν φερέγγυος για την σύναψη του δανείου, θα εξακρίβωναν τα αληθή στοιχεία τους, θα ανέφεραν λεπτομερώς κάθε στοιχείο από αυτά και τέλος, σύμφωνα με την κινητή ή ακίνητη περιουσία τους θα εκτιμούσαν το ύψος του δανείου που έπρεπε να λάβουν, με απώτερο στόχο φυσικά, την αποπληρωμή του. Τα άτομα που απάρτιζαν τις επιτροπές, εκλέγονταν υπό την ευθύνη του Υπουργού Οικονομικών και Περιθάλψεως, και έπρεπε να αποτελούνται από έγκριτους πολίτες, καταγόμενους από τις περιφέρειες των δανειζομένων προσώπων. Οι επιτροπές χωρίστηκαν ως εξής: πρώτον, στην Επιτροπή δια τους Ανατολικής

Μακεδονίας πρόσφυγας, δεύτερον, στην Επιτροπή δια τους εκ Θράκης, Βουλγαρίας και Μ. Ασίας πρόσφυγας, και τρίτον, στην Επιτροπή δια τους εκ Ρουμανίας πρόσφυγας.²¹³

Το άρθρο 3 του ίδιου νόμου, όριζε ότι το οικογενειακό χορηγητέο δάνειο, δεν μπορούσε να υπερβεί το ποσό των 5000 δραχμών, και επιπλέον, ότι η επιτροπή όφειλε να αναγράφει πλήρως, τα στοιχεία των εγγυητών, τον τόπο καταγωγής τους και την περιουσιακή τους κατάσταση. Τέλος, αποφαιήνιζε τα τελικά ποσά δανείων που θα παρέχονταν ανά περιοχή: 500.000 δραχμές για τους Έλληνες πρόσφυγες της Ανατολικής Θράκης, 500.000 δραχμές για τους Έλληνες πρόσφυγες της Βουλγαρίας, 500.000 δραχμές για τους Έλληνες πρόσφυγες της Μ. Ασίας και 300.000 δραχμές για τους Έλληνες πρόσφυγες της Ρουμανίας.

Η εγγύηση του κράτους, παρεχόταν με νόμιμο τρόπο, μέσω ενός εγγράφου του Υπουργού Οικονομικών προς την Τράπεζα, στο οποίο αναγραφόταν το ονοματεπώνυμο του δανειζομένου προσώπου, το ποσό για το οποίο παρέχεται η εγγύηση, το ονοματεπώνυμο των εγγυητών και ο τόπος καταγωγής του καθένα από αυτούς. Η χορήγηση του δανείου, πραγματοποιούταν μέσω συμβολαιογραφικής πράξης, μεταξύ της Εθνικής Τράπεζας και του δανειζομένου προσώπου, συντασσόμενης επί πεντηκονταλέπτου χαρτοσήμου, στο οποίο αναγράφεται ο αριθμός του εγγράφου στο Υπουργείο Οικονομικών.²¹⁴

²¹³ Βλ., ΦΕΚ νόμου 1170, 21/Μαρτίου/1918, αρ. 59, άρθρο 2°.

²¹⁴ Βλ., ΦΕΚ νόμου 1170, 21/Μαρτίου/1918, αρ. 59, άρθρο 3°.

Στην περίπτωση κατά την οποία, είχε υπερβεί ο εκτιμώμενος χρόνος εξόφλησης του δανείου, το Δημόσιο υποχρεούνταν ύστερα από αίτηση της Εθνικής Τράπεζας, να καταβάλει τα καθυστερούμενα ποσά, καθώς και τους τόκους και τα έξοδα της Τράπεζας. Η είσπραξη των καθυστερούντων ανήκε πλέον στην αρμοδιότητα του Δημοσίου.

Άρθρον 5.

Ἐκαστον δάνειον συνομολογηθήσεται ἐπὶ τόκῳ 6 ο)ο ἐτησίως καὶ εἶναι ἐξοφλητέον ἐντὸς δύο ἐτῶν ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῆς χορηγήσεως, τῆς προθεσμίας ταύτης δυναμένης νὰ παραταθῇ διὰ Β. διατάγματος προκαλουμένου ὑπὸ τοῦ ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν Ὑπουργοῦ ἐπὶ ἓν εἰσέτι ἔτος κατ' ἀνώτατον ὄριον.

Οἱ τόκοι εἰσὶ, καταβλητέοι πρὸς τὴν Ἐθνικὴν Τράπεζαν ὑπὸ τῶν ὀφειλετῶν τῇ 30ῃ Ἰουνίου καὶ 31 Δεκεμβρίου ἐκάστου ἔτους. Ἐν περιπτώσει τυχόν καθυστερήσεως πληρωμῆς τῶν τόκων, ἡ Τράπεζα δὲν δικαιῶται νὰ προβῇ εἰς τὴν λήψιν καταναγκαστικῶν κατὰ τῶν καθυστερούντων ταύτην μέτρων πρὸ τῆς παρελεύσεως τοῦ διὰ τὴν λήξιν τοῦ δανείου ὀριζομένου χρόνου.

Ο παρὼν νόμος, ψηφίστηκε στην ελληνική Βουλή στις 17 Μαρτίου 1918, ἐπὶ τῶν Ὑπουργῶν Οἰκονομικῶν, Μ. Νεγροπόντη καὶ Περιθάλλεως, Σ. Σίμου. Θεωρήθηκε τὴν επομένη ἀπὸ τὸν Ὑπουργό Δικαιοσύνης Ι. Δ. Τσιριμώκο. Σκοπὸ εἶχε νὰ βοηθήσει μίᾳ μερίδα τοῦ προσφυγικοῦ πληθυσμοῦ νὰ ορθοποδήσει, μέσα στο πλαίσιο τῆς κοινωνικῆς πολιτικῆς ποὺ ασκούσαντ ἐκείνη τὴν περίοδο.

Κεφάλαιο 7^ο : Τα προσφυγικά δάνεια της Ε.Τ.Ε. στους Έλληνες πρόσφυγες της Ρουμανίας και της Βουλγαρίας.

Μετανάστες και πρόσφυγες, αλλά σε μικρότερους αριθμούς, εισέρρευσαν στην Ελλάδα από τη Ρουμανία. Ο ελληνο-ρουμανικός ανταγωνισμός για την ταυτότητα και την ιθαγένεια των Βλάχων της Ηπείρου και της Μακεδονίας κυρίως, καθώς και το ζήτημα που προκάλεσε η απαλλοτρίωση των γαιών και των άλλων περιουσιακών στοιχείων των ελληνικών κοινοτήτων και των οθωμανικών μονών στη Ρουμανία, έπληξαν και κλόνισαν καίρια τις παλαιές και ακμαίες ελληνικές κοινότητες των πρώην παραδουνάβιων ηγεμονιών, οι οποίες έγιναν εύκολα θύματα των αρχών και της κυβέρνησης της Ρουμανίας. Η ομηρία των ελληνικών κοινοτήτων και των μοναστικών περιουσιακών στοιχείων υπονόμει την θέση της Ελλάδας απέναντι στη Ρουμανία στο ζήτημα των Βλάχων στην Ελλάδα, ή οποία ήταν υποχρεωμένη να μην απορρίπτει, όπως έπραττε σε άλλες ανάλογες περιπτώσεις, πιέσεις για τη λειτουργία ρουμανικών σχολείων στην Ελλάδα για τους Βλάχους της χώρας.²¹⁵

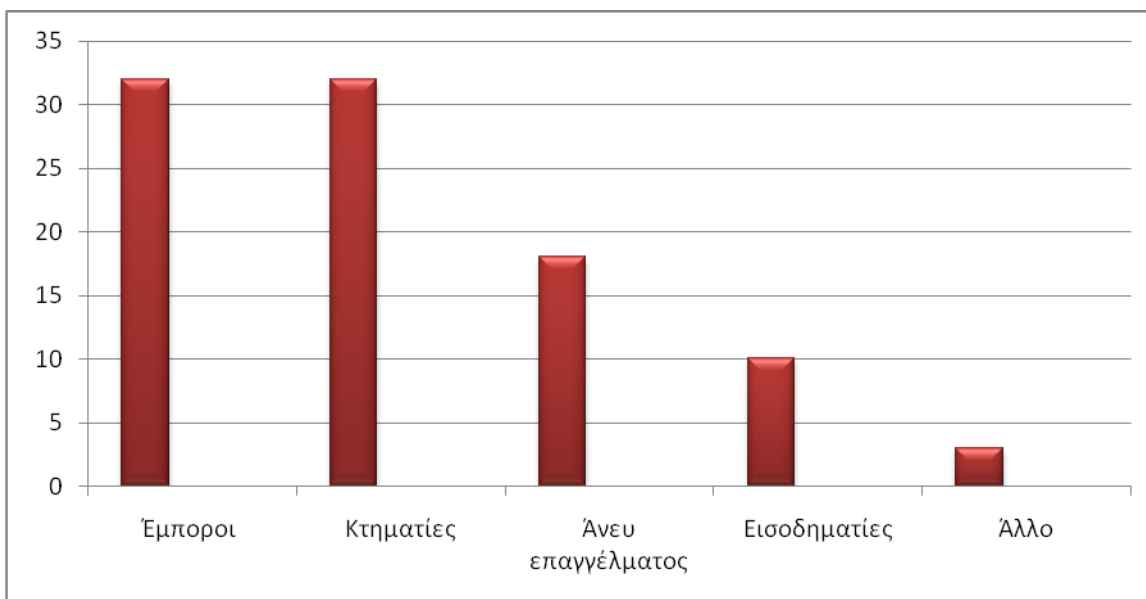
Οι Έλληνες πρόσφυγες της Ρουμανίας, αν και δεν ήταν πολυπληθείς, όπως άλλες κοινωνικές ομάδες προσφύγων, κατάφεραν να διεισδύσουν μέσα στο ελληνικό κράτος και να αποτυπώσουν στον ελληνικό πολιτισμό, την κουλτούρα και τα έθιμα που κουβάλησαν μαζί τους. Οι περισσότεροι έφτασαν στην Ελλάδα στα χρόνια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, πριν ακόμη η Ελλάδα, λάβει ενεργά μέρος σε αυτόν (1914-1915). Οι ανθελληνικοί διωγμοί που πραγματοποιούνταν σε περιοχές της Ρουμανίας, όπως το Βουκουρέστι, τους οδήγησαν στην εγκατάλειψη των εστιών τους. Λόγω του μικρού τους αριθμού (περίπου 10.000), η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, σε συνεργασία με την «*Επιτροπή επί των δανείων εις τους εκ Ρουμανίας πρόσφυγας*», προσέφερε το μικρότερο κεφάλαιο δανειοδότησης (300.000 δραχμές).

Το υλικό εντοπίστηκε στον φάκελο 20 του Ιστορικού Αρχείου της Ε.Τ.Ε. με τίτλο: «*Δάνεια της Ε.Τ.Ε. με την εγγύηση του κράτους, σε πρόσφυγες από την Ρουμανία. Συμβόλαια 1918-1925*».²¹⁶ Οι πρόσφυγες που σύναψαν δάνεια με την Τράπεζα, προέρχονταν κυρίως από τις περιοχές: Βουκουρέστι, Γαλαζίο (:), Κωνσταντία, Σουλινά και Βράιλα. Η επαγγελματική τους

²¹⁵ Θ. Βερέμης, Γ. Κολιόπουλος, ό.π., σελ. 177-178.

²¹⁶ Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, *Αρχείο ΕΑΠ*, Α1, Σ10, Υ59, Φ20.

ενασχόληση πριν την έλευσή τους στην Ελλάδα, μπορεί να απεικονιστεί με το παρακάτω γράφημα:

Στην πλειοψηφία τους λοιπόν, οι πρόσφυγες εκ Ρουμανίας, ήταν έμποροι και κτηματίες. Το γεγονός αυτό εξηγείται και από τον τόπο επιλογής εγκαταστάσεώς τους, μετά την άφιξή τους στην Ελλάδα, που δεν ήταν άλλος από την Αθήνα, και την Ήπειρο. Δύο είναι τα βασικά χαρακτηριστικά των Ελλήνων εκ Ρουμανίας, που τους διαφοροποιούν από τους υπόλοιπους πρόσφυγες. Πρώτον, το γεγονός ότι τοποθετούσαν ως εγγυητές επιφανή πρόσωπα της κοινωνίας στην οποία ανήκαν και γνώριζαν, και δεύτερον, ότι διέθεταν μετρητά χρήματα, κάτι που όπως είναι λογικό τους οδηγούσε ευκολότερα στην λήψη του δανείου και με υψηλό ποσοστό δανεισμού.

Ένα από τα συμβόλαια που υπάρχουν στον φάκελο 20, και παρουσιάζουν εξαιρετικό ενδιαφέρον, είναι το υπ' αριθμόν 50899, του Ιωάννη Ευσταθιάδη.²¹⁷ Ο Ι. Ευσταθιάδης, ήταν έμπορος εκ Βουκουρεστίου, ο οποίος εγκαταστάθηκε με την οικογένειά του στην Αθήνα, το 1915. Αναφέρεται στους λόγους που τον ανάγκασαν να προσφύγει στην Ελλάδα, θέτοντας ως βασικό λόγο, τους διωγμούς των Ελλήνων από τους Βούλγαρους, αλλά και την διακοπή της συγκοινωνίας μεταξύ Θεσσαλονίκης – Ρουμανίας, όπου ο ίδιος είχε αναπτύξει εμπορικές

²¹⁷ Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, *Αρχείο ΕΑΠ*, Α1, Σ10, Υ59, Φ20, συμβόλαιο 50899.

σχέσεις, λόγω της εξόδου της Βουλγαρίας, από την ουδετερότητα, και της συμμετοχής της στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Λόγω της μεγάλης οικονομικής δυσχέρειας στην οποία βρισκόταν, και μη μπορώντας να λάβει χρήματα από τον τόπο καταγωγής του, αναγκάζεται να ζητήσει δάνειο από την Ε.Τ.Ε. προκειμένου να καλύψει τις ανάγκες της οικογένειάς του. Για να το επιτύχει αυτό, βάζει ως εγγυητή, τον Λουκά Φλαμίν, ο οποίος όπως αναφέρεται στα επίσημα έγγραφα, ήταν πρώην βουλευτής Πατρών. Επιπροσθέτως, και για λόγους φερεγγυότητας, παραθέτει διεξοδικά την περιουσιακή κατάσταση του ιδίου αλλά και της συζύγου του.

Οι πληροφορίες που αντλούνται μέσα από την παρούσα αίτηση, είναι τόσες πολλές, που για το λόγο αυτό επιλέχθηκε η εξ' ολοκλήρου παράθεσή της.

Πρ. 24

3/5

Πρὸς

τὸ Σεβ. Ὑπουργεῖον τῶν Οἰκονομικῶν
(Διεύθυνσιν Γεν. Λογιστηρίου)
(Διὰ τὴν ἀρμοδίαν ἐπιτροπὴν τῆς χο-
ρηγήσεως δανείου εἰς τοὺς ἐκ Ρουμα-
νίας πρόσφυγας.

38525

Κύριε Πρόεδρε,

Α Ι Τ Η Σ Ι Σ

Ἰωάννου Εὐσταθιάδου
Πρόσφυγος ἐκ Ρουμανίας
καὶ κατοικοῦ προσωρινῶς
Ἀθηνῶν.

Ἀθῆναι 8 Ἰουνίου
1918.

Περὶ παροχῆς δανείου τῆ
ἐγγύησει τοῦ ἑράτου

λαμβάνω τὴν τιμὴν νὰ γνωρίσω ὕμῖν
ὅτι τυγχάνω πρόσφυξ ἐκ Ρουμανίας Ἑλ-

λὴν ὑπήκοος γεννηθεὶς ἐν Ρουχτσουκίφ
τῆς Βουλγαρίας ἐτῶν 42 ἐγκατασταθεὶς
δὲ μονίμως ἐν Βουκουρεστίφ κατόπιν τῶν
ἀνθελληνικῶν διωγμῶν τῆς Βουλγαρίας
εἰργαζόμεν ἕκτοτε ὡς ἔμπορος παραγγε-
λιοδόχος καὶ κυρίως μετὰ τοῦ ἔμπορι-

κου οἴκου Ι. Καλαβρέζου καὶ Σια ἐν Γα-
λαζίφ. Περὶ τὰς ἀρχὰς Ἰουλίου 1915
δι' ἔμπορικὰς μου ἐργασίας κατήλαθον ἐν
Θεσσαλονίκῃ δι' ὀλίγον χρονικὴν διάστη-
μα μετὰ παρέλευσιν ἕως 2 μηνῶν ἀπὸ τῆς
ἀφίξεώς μου δηλ. κατὰ τὰς ἀρχὰς Σεπ-

τεμβρίου 1915 διεκόπη ἡ συγκοινωνία
μεταξὺ Θεσσαλονίκης καὶ Ρουμανίας λό-
γω τῆς ἐξόδου τῆς οὐδετερότητος τῆς
Βουλγαρίας καὶ ἦτις διακοπὴ τῆς συγ-
κοινωνίας ἐξακόλουθεῖ μέχρι σήμερον καὶ
ἔτι νὰ ἀδηλον ἐπὶ πόσον χρόνον εἰσέτι
νὰ ἐξακολουθήσῃ. Λόγω δὲ τῆς μετέπειτα
πολέμου καταστάσεως καὶ τῆς Ρουμανί-
ας κατέστη ἀδύνατος πᾶσα ἐπικοινωνία

38525

ὡ- ν	εἰς Ἀρχεῖον	εἰς Τμήμα	Παρά- γωγὴ ἐργασίας	Ἐπιστο- λὴ εἰς ἀποστολὴν	Ἀποστο- λὴ εἰς τὸν Πρόεδρο
	12	11			
	10	11			

Μην
Ἡμέρα καὶ ὥρα

μετὰ τῶν ἐκεῖ συναλασσομένων καὶ συγγενῶν
μου ὡς καὶ πᾶσα ἀποστολὴ χρηματικῆ.

Ὡς ἐκ τοῦ ἀποκλεισμοῦ τούτου ἐπῆλθεν
εἰς ἐμὲ οἰκονομικὴ δυσχέρεια καὶ πρὸς ἀνα-
κούφιν ταύτης ζητῶ τὴν χορήγησιν προσωρινοῦ
δανείου ὑπὸ τὴν ἐγγύησιν β. ποῦ Κράτους συμ-
φῶνως τῷ ἐσχάτῳ ψηφισθέντι νόμῳ δι' ἐμὲ καὶ
τὴν οἰκογένειαν μου ἀποτελουμένην ἐκ τῆς
νομίμου σύζυγου μου Φλωρίκας Εὐσταθιάδου.

Ἐν Ρουμανίᾳ διετέθουν παραγγελιοδοχι-
κὸν γραφεῖον ἐτγάζόμενος εἰς μεγάλην κλίμα-
κα παραγγελιοδοχικῶς καὶ κερδίζων πλέον ἢ
ἀρκετὰ ἐκ τῆς ἐργασίας μου ταύτης ὡς γνωστὸν
τυγχάνει τοῖς πᾶσι.

Ἀναχωρήσας δὲ δι' ὀλίγον καὶ ὄλως ἀνυπό-
πτως διὰ τὴν ἐπακολουθήσασαν κ. τάστασιν ἀφῆ-
κα ἀρκετοὺς λογαριασμοὺς ἀκαθαρίστους μετὰ
διαφόρων μετ' ἐμοῦ συναλασσομένων ὡς καὶ οἰ-
κίαν πολυτελῶς ἐπικλωμένην.

Ἐπὶ πλέον ἢ σύζυγος μου κέκτηται ἐν
Βουκουρεστίῳ εἰς τὴν ἀπόλυτον αὐτῆς κατοχὴν
καὶ κυριότητα οἰκόπεδον ἐκ χιλίων περίπου
τετραγωνικῶν μέτρων κείμενον ἐπὶ τῆς ὁδοῦ
Pelungirea Dobroavila ἀριθ. 42 ἀξίας
τοῦλάχιστον 30,000 φράγκων, ἐλεύθερον παντὸς
βάρους καὶ διεκδικήσεως ἐκ μέρους τρίτου.

Ὡσαύτως ἡ σύζυγος μου ἔχει ἐκκρεμῆ δίκην ἐν
τοῖς δικαστηρίοις Βουκουρεστίου κατὰ τοῦ κ.
Drumescu Ionescu με ἀπόφασιν τοῦ Πρωτοδικ
δικείου ὑπὲρ αὐτῆς ἐκδοθεῖσαν μετὰ τὴν ἐξε-

I

54481

*Αξιότιμοι
Κύριοι Βουλευτές
μας Κύριοι Αδελφοί
Κύριοι Προεδρία κ.κ.*

*Αθήναι 8 Αυγούστου
1918.*

Πρὸς
τὸ Σεβ. Ἑπιτελεῖον ἐπὶ τῶν
οἰκονομικῶν

(Διεύθ. Γεν. Λογιστηρίου)
Διὰ τὴν ἔμμοδιαν Ἐπιτροπὴν τῆς χο-
ρηγήσεως δανείου εἰς τοὺς Ἐν Βουρα-
νίας πρόσφυγας.

Κύριε Πρόεδρε,
Λαμβάνω τὴν τιμὴν νὰ γνωρίσω ὑμῖν
ὅτι συμμορφούμενος πρὸς τὸ δημοσίευμα
τῆς Σεβ. Ἐπιτροπῆς σχετικῶς μετὰ τὴν ὑ-
ποβληθεῖσαν τὴν 12 Ἰουνίου 1918 αἴτησιν
μου περὶ παροχῆς δανείου καὶ πρωτοκολλη-
θεῖσαν ὑπ' ἀριθ. 72505 τοῦ Γεν. Λογιστη-
ρίου προσφέρω ὡς ἐγγυήτην μου τὸν κ.
Λευκῶν Φλαρῆν, κρῶην Βουλευτὴν πατρῶν
κάτοικον Ἀθηνῶν.

Εὐκλειθέστατος

ὁ αἰτῶν

Β. Β. Βουλγαρίδης

Ἀριθ. πρωτ. 54481 Μην. 8
Ἡμέρα καὶ ὄρα

Παράδοση εἰς τὸν γενικόν	Παραδόσεως		Ἐπιτελε- σθέντος ἐπὶ τῆς ἐπιτροπῆς	Ἐπιτελε- σθέντος ἐπὶ τῆς ἐπιτροπῆς	Ἐπιτελε- σθέντος ἐπὶ τῆς ἐπιτροπῆς	Ἐπιτελε- σθέντος ἐπὶ τῆς ἐπιτροπῆς
	εἰς προ- τόκολλον	εἰς Ἀρχεῖον				
8 11	8 12	9 9	9			

Η Εβελίνα Παξινοῦ, καταγόμενη ἀπὸ τὴν Ἰθάκη, παρότι ασχολοῦνταν με τὰ οἰκιακὰ, κατάφερε νὰ λάβει ἀπὸ τὴν Ε.Τ.Ε. δάνειο 5000 δραχμῶν, ἐπειδὴ εἶχε καταθέσεις σὲ τράπεζα τῆς Ρουμανίας 100.000 φράγκα. Επιπλέον, στὴν αἴτησή της ἀναφέρεται καὶ στὴν μικρὴ τῆς κόρη Μαγδαληνὴ, ἡ ὁποία εἶχε στὸ ὄνομά της περιουσία 150.000 φράγκων, ἀλλὰ ἐπειδὴ δὲν μποροῦσε νὰ κάνει αἴτηση, ζητοῦσε νὰ προστεθεῖ στὸ συνολικὸ ποσὸ τοῦ δανείου ποῦ θὰ λάμβανε ἡ ἴδια, καὶ ἓνα μικρὸ ποσὸ γιὰ τὴν κόρη της.²¹⁸ Καταθέσεις σὲ τράπεζα τῆς Ρουμανίας, (90.000 φράγκα) διέθετε καὶ ὁ Ἰωάννης Σισμανῆς, εἰσοδηματίας στὸ ἐπάγγελμα, ὁ ὁποῖος προκείμενου νὰ ἐνισχύσει τὴν θέση τοῦ ἀπέναντι στὴν Τράπεζα καὶ νὰ ἐξασφαλίσει τὸ μεγαλύτερο δυνατόν ποσὸ, ὅρισε ἐγγυητὴ με πολὺ μεγάλη περιουσία, τὴν μεγαλύτερη ποῦ συναντάται σὲ ολόκληρο τὸ, ὑπὸ ἐξέτασιν ἀρχεῖο.²¹⁹

οἰκονομικὴ δυσχέρεια καὶ πρὸς ἀνακούφισιν ταύτης
ζητῶ τὴν χορήγησιν προσωρινοῦ δανείου, ὑπὸ τὴν ἐγγυ-
ησιν τοῦ κράτους συμφώνως τῷ ἐσχάτως ψηφισθέντι μό-
μφ.- Ἡ περιουσία μὲν συγκεῖται ἐκ μετρητῶν περι-
τὰς 60 χιλιάδας δραχμῶν κατατεθειμένων εἰς τὴν ἐρ-
γασία τοῦ θείου μου Γ. Γ. Σφεῆλου.

220

Μεγάλον ἐνδιαφέρον, παρουσιάζουν καὶ τὰ συμβόλαια τῶν Ἑλλήνων τῆς Ρουμανίας με καταγωγή ἀπὸ τὴν Ἠπειρὸν καὶ κυρίως τὶς περιοχὰς τοῦ Ζαγορίου, τοῦ Πωγωνίου, τῆς Κονίτσης καὶ τοῦ Λαμπόβου. Στὴν πλειοψηφία τοὺς εἶναι ἔμποροι καὶ κτηματίες, καὶ ἀντιπροσωπεύουν ἓνα πολὺ μεγάλο ποσοστὸ, τὸν ἐπισυναπτόμενων συμβολαίων. Δανείζονταν ποσὰ ἀπὸ 2000 δραχμῆς καὶ ἄνω, καὶ σὲ περιπτώσεις ἐμπόρων ποῦ συνεργάζονταν μεταξύ τοὺς, καὶ ἐπιθυμοῦσαν καὶ οἱ δύο τὴ λήψην δανείου, ὁ ἓνας ἐγγυοῦνταν στὴν «Ἐπιτροπὴ ἐπὶ τῶν δανείων»

²¹⁸ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Ἐθνικῆς Τράπεζας τῆς Ἑλλάδος, *Ἀρχεῖο ΕΑΠ*, Α1, Σ10, Υ59, Φ20, συμβόλαιο 50901.

²¹⁹ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Ἐθνικῆς Τράπεζας τῆς Ἑλλάδος, *Ἀρχεῖο ΕΑΠ*, Α1, Σ10, Υ59, Φ20, συμβόλαιο 50904.

²²⁰ Ἀπόσπασμα αἴτησης Νικολάου Δημητράτου, Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Ἐθνικῆς Τράπεζας τῆς Ἑλλάδος, *Ἀρχεῖο ΕΑΠ*, Α1, Σ10, Υ59, Φ20, συμβόλαιο 50933.

για τον άλλο. Οι περισσότεροι από αυτούς, κατοικούσαν στα χωριά της Ηπείρου από τα οποία και κατάγονταν και συχνά, παρέθεταν στην «Επιτροπή επί των δανείων» πιστοποιητικά από τον δήμο στον οποίον ανήκαν, καθώς επίσης και από την Αρχιεπισκοπή Ιωαννίνων. Στο συμβόλαιο 8725 του Νικολάου Ματσόπουλου, παρατηρείται και ακόμη μία ιδιαιτερότητα. Έχοντας κάποιον γνωστό, στο υποκατάστημα της Ε.Τ.Ε. στα Ιωάννινα, λαμβάνει μία ενισχυτική βεβαίωση φερεγγυότητας, προκειμένου να συνάψει το δάνειο.

Σχετικά με τα ποσά που δανείζονταν οι πρόσφυγες εκ της Ρουμανίας, παρατηρείται, ότι εκλείπουν τα πολύ μικρά δάνεια, κάτι που όπως θα εξεταστεί στην επόμενη υποενότητα, δεν συμβαίνει με τους Έλληνες πρόσφυγες εκ Βουλγαρίας. Το ελάχιστο ποσό καταβολής που καταγράφεται είναι 1000 δραχμές, ποσό αρκετά υψηλό για την εποχή. Αυτό αποδίδεται στην υψηλή ακίνητη περιουσία που κατείχαν, καθώς επίσης και στην κατοχή μετρητών. Συμπληρωματικό ρόλο, φαίνεται να είχε το γεγονός της λήψης «έξυπνων» βεβαιώσεων και πιστοποιητικών, προκειμένου να ενισχύσουν την θέση τους. Ενδεικτικό είναι το παρακάτω γράφημα:

Σχετικά με τον χρόνο δανεισμού, τα περισσότερα δάνεια συνάφθηκαν το 1918 και το 1919.

Κατά το πρώτο τέταρτο του 20^{ου} αιώνα πάνω από 100.000 Έλληνες πρόσφυγες και μετανάστες από τη Βουλγαρία ζήτησαν άσυλο στην Ελλάδα, και ίσος περίπου αριθμός Βουλγάρων κατέφυγε από την Ελλάδα στη Βουλγαρία ή σε υπερατλαντικές χώρες. Έλληνες της Βουλγαρίας μετανάστευσαν αναγκαστικά στην Ελλάδα το 1906, ως συνέπεια των βιαιοπραγιών των Βουλγάρων, εξαιτίας του ανταγωνισμού Ελλάδας- Βουλγαρίας για επικράτηση στην υπό Οθωμανική κυριαρχία Μακεδονία, κατά την διάρκεια του Μακεδονικού Αγώνα. Μέσα σε περίπου ένα χρόνο, 40.000 Έλληνες αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τη Βουλγαρία, εγκαταλείποντας τις εστίες τους, λόγω της άρνησής τους να μη χρησιμοποιούν την ελληνική γλώσσα. Τα σχολεία, οι εκκλησίες και τα νοσοκομεία τους καταστράφηκαν. Η περιοχή του Αγκιάλου, με 6000 Έλληνες, λεηλατήθηκε και παραδόθηκε στην πυρά στις 12 Αυγούστου 1906. Όσοι Έλληνες κατάφεραν να σωθούν, έφυγαν για την Ελλάδα και ίδρυσαν την Νέα Αγκιάλο στην περιοχή του Βόλου. Από τους συνολικά 40.000 Έλληνες της Βουλγαρίας, οι 30.000 προσέφυγαν στην Ελλάδα και η πλειοψηφία αυτών στην περιοχή της Θεσσαλίας.²²¹

Κατά την διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων, οι Έλληνες της Βουλγαρίας, ήρθαν και πάλι σε δύσκολη θέση, καθώς η Ελλάδα, έχοντας συμμαχήσει με την Ρουμανία, την Σερβία, και την Τουρκία, στρεφόταν κατά της Βουλγαρίας.²²² Μετά την υπογραφή της συνθήκης του Βουκουρεστίου τον Αύγουστο του 1913, με την οποία τερματίζονταν οι Βαλκανικοί πόλεμοι, οι Έλληνες της Βουλγαρίας, έφθασαν στην Ελλάδα. Αργότερα, με την συνθήκη του Νείγυ (1919) μεταξύ των δύο χωρών, παραχωρούνταν η Δυτική Θράκη από την Βουλγαρία στην Ελλάδα. Στη συνθήκη ήταν συνημμένο το «*Σύμφωνο περί αμοιβαίας μεταναστεύσεως μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας*», το οποίο προέβλεπε την εθελούσια μετανάστευση Ελλήνων από τη Βουλγαρία και Βουλγάρων από την Ελλάδα και είχε αναδρομική ισχύ από το 1900. Με βάση το σύμφωνο αυτό, χαρακτηρίστηκαν μετανάστες οι έως τότε πρόσφυγες και διευκολύνθηκαν πολλοί που δίσταζαν να εγκαταλείψουν τις εστίες τους να φύγουν για τη νέα τους πατρίδα.²²³ Έτσι λοιπόν, η δημιουργία της τάξεως των εκ Βουλγαρίας προσφύγων, δεν υπήρξε αποτέλεσμα της

²²¹ E. Kontogiorgi, *Population Exchange in Greek Macedonia: The rural settlement of refugees 1922-1930*, Clarendon Press, Oxford, 2007, σελ. 36.

²²² Ομοίως, σελ. 37.

²²³ Β. Γούναρης, Ι. Μιχαηλίδης, ό.π., σελ. 176-177.

Μικρασιατικής Καταστροφής. Η εκούσια μετανάστευση, είχε προσυμφωνηθεί, με την Συνθήκη του Νεϊγύ και την Ελληνοβουλγαρική σύμβαση τις 27^{ης} Νοεμβρίου 1919, πολύ πριν εμφανισθεί το προσφυγικό ζήτημα εκ Τουρκίας. Παρόλα αυτά, εξαιτίας των τραγικών γεγονότων της Μικρασιατικής Καταστροφής, δημιουργήθηκε στην Ελλάδα, περαιτέρω ανάγκη για στέγαση, αποζημίωση και αποκατάσταση των προσφύγων, έτσι ώστε οι πρόσφυγες εκ Βουλγαρίας (και Ρουμανίας), να συμμεριστούν, την τύχη των προσφύγων εκ Τουρκίας, έτσι ώστε τελικά, να μην υπάρχει διάκριση μεταξύ τους.²²⁴

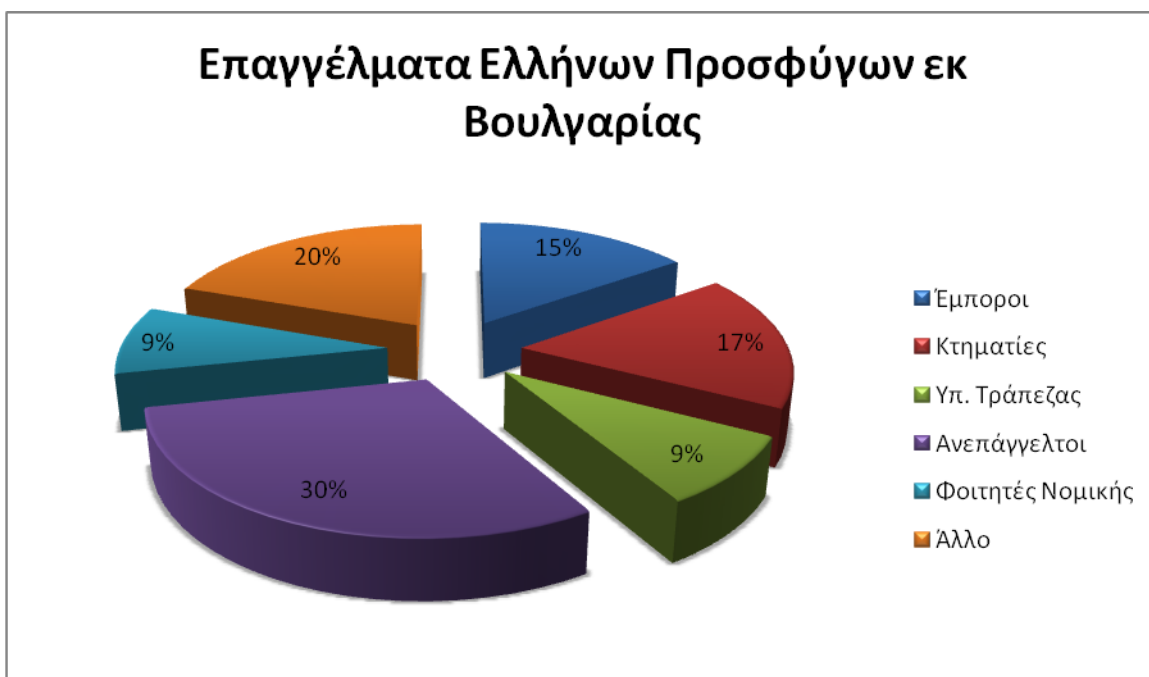
Οι Έλληνες της Βουλγαρίας κατοικούσαν κυρίως στις περιοχές της Φιλιππούπολης, της Αδριανούπολης, της Βάρνας, του Αγκιάλου και του Πετριτίου. Όταν έφτασαν στην Ελλάδα και έχοντας εγκαταλείψει κάθε περιουσιακό στοιχείο που διέθεταν στις περιοχές αυτές, χρειάζονταν οικονομική βοήθεια για να «χτίσουν» μία νέα ζωή. Έχοντας εξετάσει στο προηγούμενο κεφάλαιο, τη σχέση της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, με το ελληνικό κράτος, γίνεται κατανοητό, γιατί η Τράπεζα, ανέλαβε την παραχώρηση οικονομικής βοήθειας σε κάποιους πρόσφυγες, με την εγγύησή του και έχοντας εξασφαλίσει φυσικά τα προνόμιά της. Οι πρόσφυγες, όπως εξετάστηκε και προηγουμένως, για να επιτύχουν τη σύναψη δανείου με την Τράπεζα, έπρεπε να πληρούν κάποιες προϋποθέσεις, όπως ήταν η πιστοληπτική τους αξιοπιστία και η περιουσία τους.

Το αρχειακό υλικό της Ε.Τ.Ε. και ειδικότερα ο φάκελος 21 που αναγράφεται ως εξής: «*Τα δάνεια της Ε.Τ.Ε. με την εγγύηση του κράτους σε πρόσφυγες από την Βουλγαρία (1918-1925)*», παρέχει πλούσιες και εξαιρετικά ενδιαφέρουσες πληροφορίες, για τους πρόσφυγες, όπως την επαγγελματική τους ενασχόληση, τον τόπο καταγωγής τους και τον τόπο διαμονής τους μετά την έλευσή τους στην Ελλάδα, την οικονομική τους επιφάνεια, το οικογενειακό τους περιβάλλον, τα αναλυτικά περιουσιακά τους στοιχεία κ.α. Συνολικά, έχουν σωθεί περίπου 55 συμβόλαια Ελλήνων προσφύγων από την Βουλγαρία, τα οποία έχουν μελετηθεί στο σύνολό τους και μας παρέχουν τις πληροφορίες που ακολουθούν. Σχετικά με τα επαγγέλματα που ασκούσαν οι Έλληνες πρόσφυγες της Βουλγαρίας πριν έρθουν στην Ελλάδα και τα οποία δήλωσαν μετά την έλευσή τους σε αυτήν, παρατηρείται μία διάκριση σε αστικά και μη. Η πλειοψηφία αυτών που ζητούσαν ή ακριβέστερα, παρακαλούσαν την «Επιτροπή επί των δανείων» για τη σύναψη

²²⁴ Α. Ι. Αιγίδου, *Η Ελλάς χωρίς τους πρόσφυγες*, Αθήνα 1934, σελ. 27-28.

δανείου, ήταν γυναίκες άνευ κάποιου ειδικού επαγγέλματος, που ασχολούνταν με τα οικιακά. Ωστόσο, για να καταφέρουν να επιτύχουν την σύναψη, έπρεπε να πληρούν άλλες προϋποθέσεις, οι οποίες θα αναλυθούν στην συνέχεια.

Μία γενική εικόνα για την επαγγελματική ιδιότητα των προσφύγων πριν την εγκατάστασή τους στην Ελλάδα, μπορεί να μας δώσει το παρακάτω γράφημα:

Παρατηρείται, ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των προσφύγων, δήλωναν ανεπάγγελτοι. Στην κατηγορία αυτή, περιλαμβάνονται πρόσφυγες που είτε ήταν άνεργοι – ανεπάγγελτοι, είτε είχαν χηρέψει (κυρίως γυναίκες). Ακόμη, εδώ εντάσσονται και οι γυναίκες που ασχολούνταν με τα του οίκου τους, καθώς και αυτές θεωρούνταν άνευ επαγγέλματος. Το 20%, αποτελείται από διαφορετικά μεταξύ τους επαγγέλματα, κυρίως αστικά. Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται φαρμακοποιοί, δημόσιοι υπάλληλοι, εργάτες και ένας κουρέας.²²⁵ Στην συνέχεια ακολουθούν οι κτηματίες και οι έμποροι, με ποσοστά 17 και 15% αντίστοιχα. Τέλος, ένα ισάριθμο ποσοστό αποτελούν οι τραπεζικοί υπάλληλοι, εκ των οποίων και ένας εργαζόμενος της Ε.Τ.Ε. (μετά την άφιξή του στην Ελλάδα) και οι φοιτητές νομικής (μετά την έλευσή τους στην Ελλάδα), στους οποίους επίσης παραχωρήθηκαν δάνεια. Μία πρώτη ανάγνωση των παραπάνω στοιχείων μας

²²⁵ Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, *Αρχείο ΕΑΠ*, Α1, Σ10, Υ59, Φ21.

δείχνει ότι οι δανειζόμενοι προέρχονταν από όλα τα κοινωνικά και εργατικά στρώματα, χωρίς όμως να αντιμετωπίζονται από την Εθνική Τράπεζα με τον ίδιο τρόπο, καθώς ανάλογα με την φερεγγυότητα που επιδείκνυαν, λάμβαναν και το αντίστοιχο ποσό.

Η επαγγελματική ιδιότητα του δανειζόμενου, είχε άμεση αλληλεπίδραση με το ποσό σύναψης του δανείου. Παρατηρήθηκε ότι σε επαγγέλματα όπως εκείνα του εμπόρου, του κτηματία και του δικηγόρου, που είχαν άμεση ρευστότητα και ανήκαν στα καλοπληρωμένα επαγγέλματα της εποχής, η Τράπεζα παραχωρούσε μεγαλύτερα ποσά, καθώς μέσω της επαγγελματικής ιδιότητας και των εσόδων που αυτή προσέφερε, εξασφαλιζόταν και η εξόφληση του δανείου. Αντίθετα, σε ανέργους, εργάτες και δημοσίους υπαλλήλους ενέκρινε πολύ μικρότερα ποσά, έως και 4 φορές χαμηλότερα. Σχετικό με τα ποσά που ενέκρινε η Τράπεζα προς τους πρόσφυγες είναι το παρακάτω διάγραμμα.

Συμπερασματικά λοιπόν, κρίνοντας από τα ποσοστά, και συγκρίνοντας τα δύο γραφήματα, γίνεται αντιληπτό ότι οι ανεπάγγελτοι δανείζονταν στην πλειοψηφία τους 2.000 δραχμές, ενώ οι έμποροι και οι κτηματίες από 5.000 έως 4000 δραχμές. Το ανώτατο ποσό δανείου που επιτρεπόταν να δοθεί από την Τράπεζα, ήταν 5.000 δραχμές.²²⁶ Συνεπώς,

²²⁶ Βλ., ΦΕΚ νόμου 1170, 21/Μαρτίου/1918, αρ. 59, άρθρο 3°.

αποδεικνύεται ότι, το επάγγελμα έπαιξε καθοριστικό ρόλο στο ποσό δανειοδότησης, και αποτελούσε βασικό κριτήριο έγκρισης ή μη του δανείου.

Ωστόσο, στην περίπτωση που κάποιος ανεπάγγελτος, διέθετε μεγάλη ακίνητη κτηματική περιουσία ή εγγυητές με μεγάλη ακίνητη περιουσία, κατάφερνε να συνάψει δάνειο μεγαλύτερο από εκείνο που προβλεπόταν. Γενικότερα, στους Έλληνες πρόσφυγες της Βουλγαρίας, παρατηρείται κατοχή μεγάλης ακίνητης κτηματικής περιουσίας, αποτελούμενη είτε από οικόπεδα που έχουν χτιστεί, είτε από πολλά καλλιεργήσιμα στρέμματα γης. Η εκτίμηση της περιουσίας και το κοστολόγιο αυτής, αποτελούσαν αποδεικτικά στοιχεία φερεγγυότητας του δανειζομένου, και ανάλογα με το πόσο υψηλή ή χαμηλή ήταν η αντικειμενική της αξία σε δραχμές, παραχωρούνταν και το αντίστοιχο ποσό ως δάνειο. Με αυτόν τον τρόπο, η Εθνική Τράπεζα θα εξασφάλιζε τα χρήματα που δάνειζε, σε περίπτωση μη εξόφλησης του δανείου, και ο δανειζόμενος, μεγαλύτερο χρηματικό ποσό. Συνεπώς, η ακίνητη κτηματική περιουσία των προσφύγων, χρησιμοποιούνταν ως υποθήκη προκειμένου να ληφθεί το δάνειο.

Ο ρόλος των εγγυητών ήταν εξ' ίσου σημαντικός, και πολλές φορές επηρέαζε καθοριστικά την απόφαση της εκάστοτε Επιτροπής, σχετικά με την έγκριση ή μη του δανείου. Το κοινωνικό του κύρος, το επάγγελμά του, αλλά κυρίως η ακίνητη περιουσία του, αποτελούσαν παράγοντες φερεγγυότητας, που η «*Επιτροπή επί των δανείων*», λάμβανε πολύ σοβαρά υπόψη. Μία γενικότερη τάση που μπορεί να επισημανθεί στους δανειζόμενους Έλληνες εκ Βουλγαρίας, είναι η αλληλοβοήθεια που προσέφερε ο ένας πρόσφυγας στον άλλο συντοπίτη του, στην περίπτωση όπου και οι δύο επιθυμούσαν τη σύναψη δανείου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, αποτελούν τα συμβόλαια υπ' αριθμό 51520 και 51521,²²⁷ που υπογράφηκαν το 1918, όπου ο Θεόφιλος Παπαθεοφίλου, έμπορος στο επάγγελμα, καταγόμενος από το Στενήμαχο Βουλγαρίας, δανείζεται από την Ε.Τ.Ε. 5.000 δραχμές, έχοντας ο ίδιος ακίνητη περιουσία 150.000 δραχμών στο Στενήμαχο, με εγγυητή τον Αναστάσιο Μάρδα, με ακίνητη περιουσία 200.000 δραχμών. Την ίδια μέρα, ο Αναστάσιος Μάρδας, κτηματίας στο επάγγελμα, συνάπτει δάνειο 5.000 δραχμών, με εγγυητή τον Θεόφιλο Παπαθεοφίλου. Λίγους μήνες αργότερα, και οι δύο εγγυώνται στην «*Επιτροπή επί των δανείων*» για τον συμπατριώτη τους, Κωνσταντίνο Παπαθεοφίλου, τραπεζικό υπάλληλο, ο οποίος διέθετε μικρή ακίνητη περιουσία (30.000 δραχμές), και ενώ

²²⁷ Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, *Αρχείο ΕΑΠ*, Α1, Σ10, Υ59, Φ21.

ζητούσε από την Επιτροπή δάνειο 5000 δραχμών, τελικώς έλαβε το ποσό των 2000 δραχμών, κυρίως λόγω των εγγυητών του.²²⁸

ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΕΠΙ ΤΩΝ ΔΑΝΕΙΩΝ ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΕΚ
Μ. ΑΣΙΑΣ, ΘΡΑΚΗΣ, ΚΑΙ ΒΟΥΛΓΑΡΙΑΣ
ΚΑΤΑΓΟΜΕΝΟΥΣ ΦΕΡΕΓΓΥΟΥΣ
ΠΡΟΣΦΥΓΑΣ

Αριθ. Πρωτ. 101
Αριθ. Αριθ. 15

11/37

ΤΜΗΜΑ ΘΡΑΚΩΝ ΚΑΙ ΒΟΥΛΓΑΡΙΑΣ

ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ ΠΡΑΚΤΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΕΩΣ

ΤΗΣ 30 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 1918

Ἡ κατά τὸ ἀρθρον 2 τοῦ ἀπὸ 12 Ἀπριλίου ἐ. ἔ. Β. Α. πρὸς ἐκτέλεσιν τοῦ Νόμου 1170 Ἐπιτροπὴ ἀποτελουμένη ἐκ τῶν κ. κ. Α. Ἀρεάλη, Α. Σαβελῆ, Β. Βαϊανοῦ, Σ. Κασιόπη, Ἀλ. Κορέ, Γ. Σολωμονίδου, Γ. Μαροῦ, Α. Ταχμιντζῆ, Σ. Σαραντίδου, Θ. Κωνσταντινίδου, Π. Ἐξάρχου, Χ. Παπάζογλου, Γ. Στανοῖδου, Α. Μανοῖδου, Α. Λοξιάδου καὶ Α. Διογυσιάδου συνελθοῦσα σήμερον ἐν Ἀθήναις καὶ λαβοῦσα ὑπ' ὄφιν τὴν αἴτησιν τοῦ πρόσφυγος Ἀναστασίου Μάρδα καταγομένου ἐν Ἑλισσωνοῦ-
μῶς καὶ παρέχοντος στοιχεῖα φερεγγυότητος ἀποτελούμενα ἐκ ἀμυντῶν
ὑψηλῶς σπουδῶν ἐδουλομένων ἐν Ἑλισσωνοῦμῳ
ὡς καὶ τὸν ὑπ' αὐτοῦ προτεινόμενον ἐγγυητὴν κ. Θ. Παναγιώτου καὶ Σ. Παναγιώτου
ἀρκούντων φερεγγυῶν

ΕΓΚΡΙΝΕΙ

ὅπως συμφώνως τῷ Νόμῳ 1170 χορηγηθῆ παρὰ τῆς Ἐθνικῆς Τραπεζῆς δάνειον τῆ
ἐγγυήσει τοῦ Κράτους εἰς τὸν Ἀναστάσιον Μάρδα διαμένοντα
ἐν Ἀθήναις ἐξ δραχμῶν ἑνὸς χιλιάδων (5000)
Ἐν Ἀθήναις τῆ 6^ῃ Δεκεμβρίου 1918.

Ο ΠΡΟΕΔΡΟΣ

Κ. Καραγιάννης

Ο ΓΕΝ. ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ

Κων. Καραγιάννης

²²⁸ Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αρχείο ΕΑΠ, Α1, Σ10, Υ59, Φ21, συμβόλαιο 51603.

Αποκλειστικά λόγω του εγγυητή της έλαβε δάνειο από την Ε.Τ.Ε., η Φαίδρα Παπαδοπούλου. Χωρίς να ασκεί κάποιο επάγγελμα και με περιουσία μόλις 25.000 δραχμών, κατάφερε να συνάψει δάνειο 4000 δραχμών, διπλάσιο ίσως και τριπλάσιο από ότι θα λάμβανε υπό φυσιολογικές συνθήκες, λόγω της εγγυήτριας της Χρυσούλας Νικολαΐδου, η οποία αν και ήταν χήρα, χωρίς κάποιο ειδικό επάγγελμα, διέθετε πάρα πολύ υψηλή για την εποχή ακίνητη περιουσία, που ανερχόταν στις 500.000 δραχμές.²²⁹ όσο δηλαδή ολόκληρο το ποσό που καλούνταν να διαθέσει η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, στους πρόσφυγες της Βουλγαρίας.

Σε περιπτώσεις όπου ο δανειζόμενος διέθετε υψηλή ακίνητη περιουσία, σε συνδυασμό με τον ορισμό εγγυητή με εξίσου υψηλή ακίνητη περιουσία, επιτυγχανόταν η λήψη του ύψιστου ποσού δανείου, αξίας 5.000 δραχμών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα μίας τέτοιας περίπτωσης, αποτελούν τα συμβόλαια 51533 και 51534, στα οποία ο Κωνσταντίνος Ξανθός, δικηγόρος στο επάγγελμα, με ακίνητη περιουσία περίπου 150.000 δραχμών, εγγυάται στον Ιωάννη Βαρβέρη, έμπορο, με ακίνητη περιουσία 240.000 δραχμών και το αντίστροφο.

Ακόμη και οι πρόσφυγες από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, που διέθεταν ακίνητη περιουσία πολύ μικρής αξίας, συνεργάζονταν και αλληλοϋποστηρίζονταν, στην προσπάθεια σύναψης έστω ενός πολύ μικρού δανείου. Το 1919, οι Καλλίαρχος Χατζηδημητριάδης και Σωτήριος Μποτζόλης, κουρέας και εργάτης αντίστοιχα, με ακίνητη περιουσία 10.000 και 14.200 δραχμών, εγγυήθηκαν στην Τράπεζα για τον Αποστόλη Ιορδάνου, επίσης εργάτη, με κτηματική περιουσία 12.000 δραχμών. Ο τελευταίος, έλαβε δάνειο 1.000 δραχμών και οι δύο πρώτοι 600 και 500 δραχμών.²³⁰

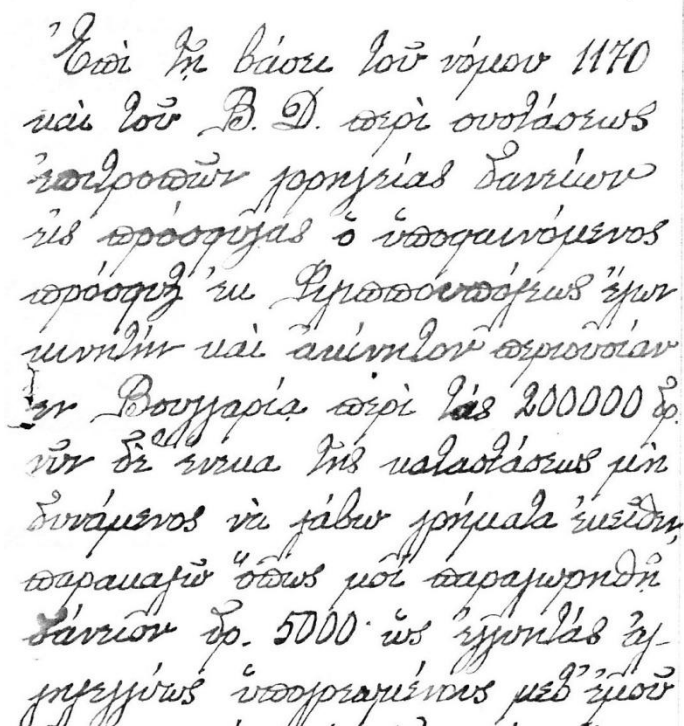
Ένα ακόμη στοιχείο άξιο αναφοράς και σχολιασμού αποτελεί ο τόπος διαμονής των προσφύγων. Με βάση τον τόπο διαμονής τους κατατάσσονται στην αστική ή μη αποκατάσταση. Η πλειοψηφία αυτών, δήλωσε ως τόπο κατοικίας την Αθήνα· μόλις το 5% εξ αυτών, κατοικούσαν στην Λαμία, την Ύδρα και τον Πειραιά. Άρα, γίνεται λόγος για καθαρά αστική αποκατάσταση της συγκεκριμένης μερίδας προσφύγων. Γνωρίζοντας, ότι οι περισσότεροι

²²⁹ Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, *Αρχείο ΕΑΠ*, Α1, Σ10, Υ59, Φ21, συμβόλαιο, 51546 και 51544.

²³⁰ Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, *Αρχείο ΕΑΠ*, Α1, Σ10, Υ59, Φ21, συμβόλαιο, 52103, 52103, 52104.

Έλληνες πρόσφυγες της Βουλγαρίας, εγκαταστάθηκαν στην Θεσσαλία και την Μακεδονία (αγροτική αποκατάσταση), προφανώς εξετάζεται το μικρό εκείνο ποσοστό εκείνων που επέλεξαν την πρωτεύουσα ως τόπο διαμονής.

Οι δύο βασικοί λόγοι σύναψης δανείων, που αναφέρονται σε όλα ανεξαιρέτως τα συμβόλαια, είναι πρώτον, οι δυσκολίες που συνάντησαν οι πρόσφυγες μετά την άφιξή τους στην Ελλάδα και δεύτερον, ο αποκλεισμός τους από την ακίνητη και κινητή περιουσία τους, που κατείχαν στην Βουλγαρία, λόγω της διακοπής κάθε μορφής επικοινωνίας με τον τόπο τους, ακόμη και με τους συγγενείς τους, που είχαν παραμείνει εκεί. Μη μπορώντας λοιπόν, να ρευστοποιήσουν, ή να λάβουν οποιοδήποτε οικονομικό όφελος, από την περιουσία που άφησαν πίσω τους, κάποιοι από αυτούς, έχοντας τίτλους ιδιοκτησίας ή οποιαδήποτε άλλη μορφή διαπιστευτηρίου, μπόρεσαν να δανειστούν χρήματα από την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος.

Ἐπι τῆς βάσει τοῦ νόμου 1170
καὶ τοῦ Β. Δ. περί συστάσεως
καταστάσεως χρηματικῆς δανείων
ἕως πρόσφυγας ὁ υπογραφεύμενος
πρόσφυγ' ἐν Θεσσαλονίκῃς ἔχων
μνημὸν καὶ ἀκίνητον περιουσίαν
ἐν Βουλγαρίᾳ περί τῆς 200000 ἑ.
ἔχων δε πῦμα τῆς καταστάσεως μὴ
δυνάμενος νὰ λάβω χρήματα ἐκείνου
παραμαρτῶ ὅπως μοὶ παραμωρηθῆ
δανείον ἑ. 5000 ἕως ἔγγραφῆς ἐ.
πληρωμῆς ὑπογραφεύμενος μετ' ἑμοῦ

Ωστόσο, σε κάθε ένα από τα συμβόλαια, εντοπίζονται και άλλοι προσωπικοί λόγοι του κάθε πρόσφυγα, για τους οποίους αναγκάζεται να καταφύγει στην λύση του δανείου. Η κακή οικονομική τους κατάσταση έθετε εμπόδια στην συντήρηση της οικογένειάς τους, και στην κάλυψη του συνόλου των εξόδων τους, ειδικά όταν εκείνη ήταν πολυμελής. Ο Αριστοτέλης

Παπαδόπουλος, από την Ξάνθη, ζητά την αλληλεγγύη της Επιτροπής, λόγω των οικονομικών του δυσχερειών. Είχε πέντε τέκνα, εκ των οποίων το ένα πολεμούσε στο μέτωπο την περίοδο του Α' Παγκοσμίου Πολέμου.²³¹

Ένας άλλος πρόσφυγας, ο Κωνσταντίνος Ξανθός, ζητά δάνειο, εξαιτίας του ξυλοκοπήματος του γιου του, από συμφοιτητές του στην Σχολή Ναυτικών Δοκίμων. Η κατάσταση της υγείας του ήταν τόσο άσχημη, που τον ανάγκασε να μεταβεί στην Ελβετία, σε εξειδικευμένο νοσοκομείο, προκειμένου όπως λέει και ο ίδιος «να καλυτερεύσει η υγείαν του». Για να ανταπεξέλθει λοιπόν, στα έξοδα, ζητά δάνειο, βάζοντας ως υποθήκη ακίνητη κτηματική περιουσία, αξίας 147.500 δραχμών που κατείχε στην Βάρνη της Βουλγαρίας, και δύο εγγυητές με πολύ μεγάλη ακίνητη κτηματική περιουσία 240.000 δραχμών έκαστος. Με τον τρόπο αυτό, κατόρθωσε να λάβει δάνειο 5.000 δραχμών, προκειμένου να καλύψει τις επιτακτικές του ανάγκες.²³²

The image shows a handwritten document in Greek, likely a petition or request, written on lined paper. The text is arranged in two columns. The left column contains the name of the petitioner and details of their situation, while the right column provides a more detailed account of the events leading to their request. The handwriting is in a cursive style typical of the early 20th century.

Αίτησις
Σμαράγδας γυναικός Τερεπάνδρου
Γεωργίου
πρόσφυγος
εξ Αγγιάλου
περί
υποθηκώσεως διατίμου
εξ Αγγιάλου εν 24 Μαΐου 1918
δυν. κατοικούνσα εντ' εφόδου
δυν. Αγγιανού 34

Μήνιοι.
Εξ υπαρκτού μου υσούρου
εξ Αγγιάλου διαμαρτυρούσα
καί ενωσιολύτ' εν Αγγιανού
1906 μετά τής πυρπολήσεως εντ'
πατρίδος μου εγματοιάδου
μετά τής δύο σ' αγίωσι οργα
νωτ' παισίν, κτηνωτ' μου εντ'
Αγγιανού 34

Το παραπάνω απόσπασμα προέρχεται από την αίτηση της Σμαράγδας Τερεπάνδρου, η οποία αναφέρεται στον εκπατρισμό της το 1906, εξαιτίας της πυρπολήσεως της πατρίδας της, στην περιοχή Αγγιάλου της Βουλγαρίας.²³³ Η Σοφία Τσάμη, εγγυήτρια της προαναφερθείσας,

²³¹ Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αρχείο ΕΑΠ, Α1, Σ10, Υ59, Φ21, συμβόλαιο 51514.

²³² Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αρχείο ΕΑΠ, Α1, Σ10, Υ59, Φ21, συμβόλαιο 51533.

²³³ Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αρχείο ΕΑΠ, Α1, Σ10, Υ59, Φ21, συμβόλαιο 51576.

αναφέρει ως αιτία της προσφυγιάς της, την καταστροφή της πατρίδας της από τους Βούλγαρους, αλλά και την γενικότερη οικονομική δυσπραγία που επικρατούσε λόγω της έκρηξης του Ευρωπαϊκού Πολέμου. Ως βασικό λόγο που την οδήγησε στην αίτηση του δανείου, αναφέρει την ασθένεια του γιου της καθώς επίσης και το γεγονός της απομάκρυνσης του συζύγου της από την οικία τους, λόγω εργασίας. Χαρακτηριστικό είναι το παρακάτω απόσπασμα:

54/108

Απρ. Πρωτ. 94

 ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΕΠΙ ΤΩΝ ΔΑΝΕΙΩΝ ΕΠΙΤΡΟΠΗΝ
 ΤΩΝ ΕΚ ΘΡΑΚΗΣ ΚΑΙ ΒΟΥΛΓΑΡΙΑΣ
 ΠΡΟΣΦΥΓΙΩΝ
 ΕΝΤΑΥΘΑ

Κύριε,

Ἡ υποφαινομένη γνωρίζω ὅτι ὅτι κατάγομαι ἐξ Ἀγχιάλου ἀναχωρήσασα ἐκεῖθεν, μετὰ τὴν παντελῆ καταστροφὴν τῆς πατρίδος μου παρὰ τῶν Βουλγάρων, μετὰ τοῦ συζύγου μου τῆς μητρὸς μου τοῦ υἱοῦ μου ἤδη φοιτητοῦ τῆς νομικῆς καὶ ἀσθενοῦς ἐκ πλευρίτιδος καὶ τῆς θυγατρὸς μου οὔσης μαθητρίας, ἀπάντων ἐξαρτωμένων οικονομικῶς ἐκ τοῦ συζύγου μου, ὅστις λόγῳ τοῦ ὅτι υπηρετεῖ εἰς ἐκτάκτους ἰδιωτικὰς ἐργασίας καὶ δὴ μακρὰν τῶν Ἀθηνῶν ἤκιστα δύναται νὰ ἀνταποκριθῇ πρὸς τὰς οἰκογενειακὰς ἀπαιτήσεις.

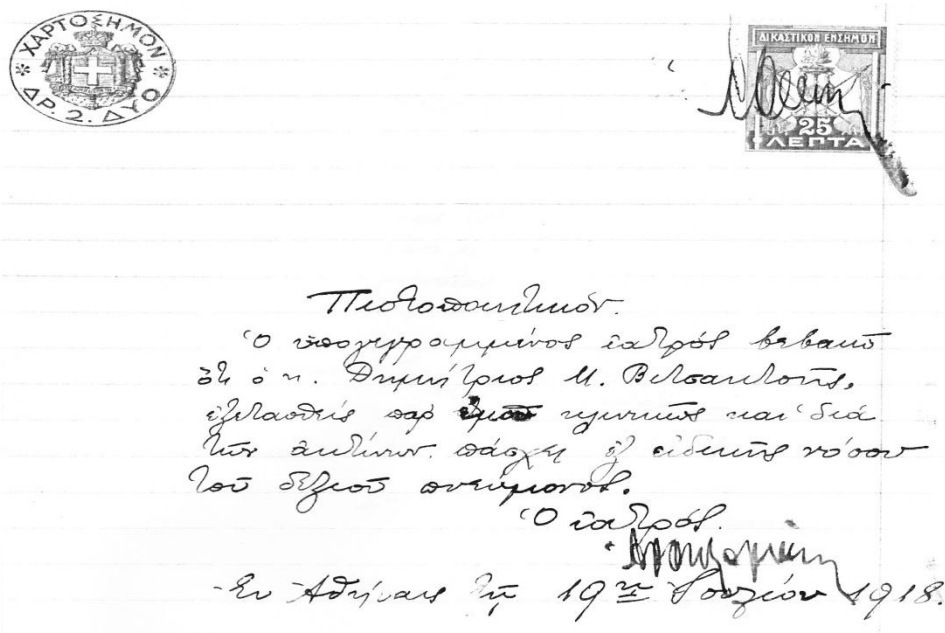
Ὅθεν λαμβάνω τὴν τιμὴν νὰ παρακαλέσω ὑμᾶς ὅπως, λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν ἀφ' ἑνὸς μὲν τῆς οικονομικῆς δυσπραγίας τῆς ἐχούσης τὴν ἀπαρχὴν εἰς τὴν ἔκρηξιν τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πολέμου, ἀφ' ἄλλοῦ καὶ ἀνε-

Αἴτησις
 Σοφίας Τσάμη
 Πρόσφυγος ἐξ Ἀγχιάλου
 περὶ χορηγήσεως δανείου.
 Ἐν Ἀθήναις τῇ 23 Μαΐου 1918
 Χαρρούρη 21

τῆς 30
 Τουλίου 1916

Σοβαρός λόγος υγείας, οδήγησε και τον Δημήτριο Βιτσακτσή, πρόσφυγα από την Αδριανούπολη, να ζητά έχοντας επιτακτική ανάγκη, δάνειο από την Ε.Τ.Ε. Προκειμένου να γίνει

αξιόπιστος και να επισημάνει την κρισιμότητα της καταστάσεως στην οποία βρισκόταν, επισυνάπτει το σχετικό πιστοποιητικό από γιατρό.²³⁴

Επιπλέον, για να πείσει την Επιτροπή ότι η ακίνητη κτηματική περιουσία του ξεπερνά τις 136.000 δραχμές που είχε δηλώσει, παραθέτει αναλυτικά και λεπτομερώς, κάθε περιουσιακό του στοιχείο, γεγονός που εντοπίστηκε σε ολόκληρο το αρχείο μόνο δύο φορές. Μέσα από τα έγγραφα που κατέθεσε στην επιτροπή ο Δ. Βιτσακτοής, φαίνεται η κρισιμότητα της κατάστασης στην οποία έχει περιέλθει και φυσικά η μεγάλη του επιθυμία για χρηματική ανάσα. Το δάνειο που τελικώς κατάφερε να συνάψει, ανερχόταν στο ποσό των 1500 δραχμών. Ωστόσο, εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η επιλογή του εγγυητή. Ο Ιωάννης Τυμπανίδης που αναγράφεται υπήρξε Υπουργός!

²³⁴ Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αρχείο ΕΑΠ, Α1, Σ10, Υ59, Φ21, συμβόλαιο 51647.

επισημοποιημένη αίτηση δανεισμού
 υπέρ ἀπιδ. 15645 (ὕψους 1200)
 καὶ ὑπὸ ἰμπεριον 4-5-18.

Αρ. Πρωτ. 105

84/188

Πρὸς τὴν

Σεβαστὴν ἐπιτὴν Προσφυγῶν
 Δανείων Ἐπιτροπὴν Ὁράμης καὶ Π. Ἀσίας.

Κυβερνητικὸν Γραφεῖον

Ὁ ἐντεταλμένος ὑπογραφομένος Κυβερνητικὸς Μητρώου Πρόεδρος ἐξ Ἀδριανοπόλεως καὶ ἄλλος τῆς κατωτέρω ἀναγραφόμενης ἀποστολῆς:

Αἰτήσεις
 Κυβερνητικὸν Μητρώον
 Πρόεδρος ἐξ Ἀδριανοπόλεως
 Ὁράμης -
 Πρὸς τὰς ἀποχρῆσις Δανείων

- 1^ο οἰκία ἐν τῇ κοινότητι Κιπίο-Χαῖ' ἀξίας 16.000 Δρχ.
- 2^ο γαλαρυμάχοι ἐν τῇ ὁδῷ Βερονικῆς - 40 - ἀρχιμάχοι - Δρχ. 30.000
- 3^ο γαλαρυμάχοι 20 ἀρχιμάχοι ἐν τῇ ἰδίᾳ ὁδῷ - Δρχ. 14.000
- 4^ο Κωσταντινῶν ἐν τῇ κοινότητι Κωσταντινῶν - Δρχ. 12.000
- 5^ο Κωσταντινῶν ἐν τῇ ἰδίᾳ κοινότητι - Δρχ. 8.000
- 6^ο Χαῖ' ἐν τῇ ἰδίᾳ κοινότητι - Δρχ. 7.000
- 7^ο Κωσταντινῶν ἐν τῇ κοινότητι Κιπίο-Χαῖ' Δρχ. 5.000
- 8^ο Κωσταντινῶν - 15 - ἀρχιμάχοι Δρχ. 6.000
- 9^ο ἀρχὸς παρὰ τῇ Ὁρῶν Δρχ. 4.000 15 ἀρχιμ.
- 10^ο ἀρχὸς ἐξ 20 ἀρχιμ. παρὰ τῇ Χαλκιδῶν - Δρχ. 6.000
- 11^ο ἀρχὸς ἐξ 40 ἀρχιμ. →

αἰτήσας ἄδνητον
 ὁδὸν Κορονοπόλεως 10-

ἐν Ἀδύρνας τῇ 13^ῃ Σεπτεμβρίου 1880

ὑπογραφή
 1500

127/ οὐνοκέδον ἐν τῇ ἐνομοίᾳ Κερσε-καί
 132/ Δυρολογοῦσιν ἐν τῷ ὄδῳ
 βοφνοχωρίῳ. βίβας δρχ. 20.000

Παριβάτω τῷ Κερσε καὶ παραμαγέσω
 ὑμᾶς ὅπως ἐνομοίᾳ τῷ νόμῳ 1170 μοι
 χαρμησίε με δάνειον δραχμῶν πέντε χιλιά-
 δων (5.000)

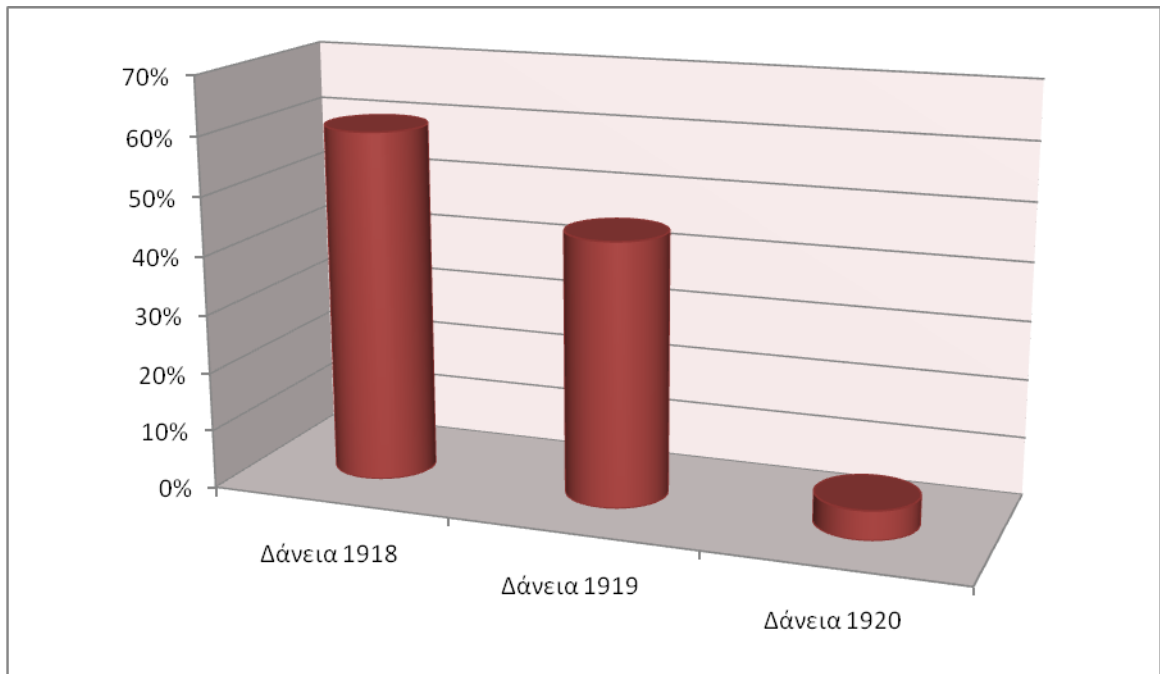
Διὰ τῶν ἀφίκεσιν τῶν ὡς ἄνω
 ἀπολείπει τοὺς βίβας μάρτυρας κ.κ. Δούρ-
 μον Ζανδόπουλον (Ζενοδοκίῳ Ἀλωμῷ) ἢ
 Δωάντην Τζουμανίδην (ὑποστρ. ἀλφαιῶν.)

ὡς πρὸς δὲ τῷ εγγυηστέῳ ὑποχρεού-
 μαι ἐγγυησίως μετὰ τῶν ὑπογραφομένων.
 κ. Ιωάννη Βυμοσάριδου ἐγγυητῆ ἀπὸ τῆς πατρίδος ἑαυτοῦ
 κ. κ. Εὐγένιος Τζουμανίδης ἢ κ. Τζουμανίδης
 Ἰ. Βυμοσάρτου

Ένας άλλος σοβαρός λόγος για την σύναψη δανείου, προβάλλεται στην αίτηση του Ιωάννη Θωμά, πρόσφυγα εκ Φιλιππουπόλεως Βουλγαρίας. Μετά την άφιξή του στην Ελλάδα, εγγράφηκε στην Οδοντιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, «ίνα μην είναι άπραγος». Προκειμένου λοιπόν να συντηρηθεί ο ίδιος στην νέα χώρα, αλλά και για να μπορέσει να συνεχίσει τις σπουδές του, στράφηκε στην Εθνική Τράπεζα, απ' όπου έλαβε δάνειο 1000 δραχμών, ενώ ζητούσε 3.000. Αιτία γι' αυτό, αποτέλεσε η μικρή ακίνητη περιουσία που κατείχε στην πατρίδα του, αλλά και εκείνη του εγγυητή του.²³⁵

²³⁵ Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αρχείο ΕΑΠ, Α1, Σ10, Υ59, Φ21, συμβόλαιο 51609.

Η σύναψη δανείων από εργάτες και μικροεπαγγελματίες, παρατηρείται κυρίως για την κάλυψη πρόσκαιρών και καθημερινών αναγκών. Η περιουσία εκείνων που δεν ξεπερνούσε τις 10.000 με 12.000 δραχμές, δεν μπορούσε να τους εξασφαλίσει δανειοδότηση άνω των 1000 δραχμών. Στις περισσότερες των περιπτώσεων, λάμβαναν πολύ μικρά ποσά 500 και 600 δραχμών. Ένα ακόμη στοιχείο που μπορεί να ληφθεί μέσα από το αρχείο, είναι ο χρόνος σύναψης των δανείων. Στον παρόν φάκελο, τα περισσότερα δάνεια, όπως είναι φυσικό, συνάπτονται το 1918, αμέσως μετά την ψήφιση του νόμου 1170. Ένα μικρότερο ποσοστό πραγματώνεται στην διάρκεια του έτους 1919, και ελάχιστα δάνεια υπογράφονται το 1920.

Στοιχεία προσφύγων εκ Βουλγαρίας (επιλεκτική παράθεση).

Αρ. Συμβολαίου	Έτος σύναψης δανείου	Όνοματεπώνυμο	Επάγγελμα – ποσό	Τόπος καταγωγής
51514	1918	Αριστοτέλης Παπαδόπουλος	Έμπορος- 5.000δρχ	Ξάνθη
51515	1918	Ιάκωβος Νικολαΐδης	Κτηματίας- 4.000 δρχ	Στενήμαχο Βουλγαρίας
51516	1918	Δημήτριος Παλαγγιάς	Κτηματίας- 2.000 δρχ	Στενήμαχο Βουλγαρίας
51517	1918	Απόστολος Χατζηιωάννου	Έμπορος – κτηματίας- 2.500δρχ	Στενήμαχο Βουλγαρίας
51520	1918	Θεόφιλος Παπαθεοφίλου	Έμπορος- 5.000 δρχ	Στενήμαχο Βουλγαρίας
51521	1918	Αναστάσιος Μάρδας	Κτηματίας – 5.000 δρχ	Φιλιπούπολη Βουλγαρίας
51532	1918	Εμμανουήλ Τράκογλου	Υπάλληλος Τράπεζας Ανατολής- 3.000 δρχ	Βάρνη Βουλγαρίας

Στοιχεία προσφύγων εκ Ρουμανίας (επιλεκτική παράθεση)

Αρ. Συμβολαίου	Έτος σύναψης δανείου	Όνοματεπώνυμο	Επάγγελμα – ποσό	Τόπος καταγωγής
50931	1918	Αγγελής Τζαγανέας	Πλοίαρχος – 5.000 δρχ	Βράϊλα Ρουμανίας
50932	1918	Γεώργιος Αναγνωστόπουλος	Κτηματίας- 4.000 δρχ	Βράϊλα Ρουμανίας
50933	1918	Νικόλαος Δημητράτος	Έμπορος – 4.000 δρχ	Γαλάζιο Ρουμανίας
52098	1919	Γεώργιος Γαλίτσης	Έμπορος – 2.000δρχ	Πωγόνι Ηπείρου
8725	1918	Νικόλαος Ματσόπουλος	Εμποροκτηματίας 3.000δρχ	Βουκουρέστι Ρουμανίας
8726	1918	Αθανάσιος Κωλέττας	Εμποροκτηματίας 2.000δρχ	Ζαγόρι Ηπείρου
8727	1918	Λάζαρος Βαλέκας	Εμποροκτηματίας 2.000 δρχ	Ζαγόρι Ηπείρου

Επιλογικές παρατηρήσεις και συμπεράσματα.

Η ανάπτυξη και γιγάντωση των προσφυγικών μετακινήσεων στον 20^ο αιώνα, αποτέλεσε μία από τις σημαντικότερες εξελίξεις της σύγχρονης ιστορίας παγκοσμίως. Το προσφυγικό ζήτημα, κληροδοτείται από την Ελλάδα του 20^{ου} αιώνα, στην Ελλάδα του 21^{ου}. Ειδικότερα κατά τον 21^ο αιώνα, παρατηρούνται κυρίως φαινόμενα βίαιου ή αναγκαστικού εκτοπισμού. Ωστόσο, το χαρακτηριστικό που διαφοροποιεί την περίοδο του Μεσοπολέμου, από τις προηγούμενες, είναι το γεγονός, ότι το κράτος για πρώτη φορά, παρεμβαίνει πρωταγωνιστικά στη ρύθμιση των συνθηκών εγκατάστασης των προσφύγων. Η παρέμβαση αυτή, έχει ως αποτέλεσμα την παράταση της ιδιότητας του πρόσφυγα, ακόμη και στην δεύτερη γενιά των μετακινουμένων.

Πολλά είναι τα γεγονότα, που συντέλεσαν στον τόσο μεγάλο αριθμό προσφύγων. Ο Μακεδονικός Αγώνας, το κίνημα των Νεοτούρκων, οι Βαλκανικοί Πόλεμοι, η στάση των γειτονικών μας κρατών, αλλά και της δικής μας χώρας, στο ξέσπασμα του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, η Συνθήκη του Νεϊγύ και τέλος η Μικρασιατική καταστροφή. Όλα αυτά τα γεγονότα, καθόρισαν τις τύχες και τις ζωές πολλών ανθρώπων, αλλά και των κρατών τους.

Λαμβάνοντας υπ' όψιν τις δυσχέρειες που είχε να αντιμετωπίσει το ελληνικό κράτος, τις τρεις πρώτες δεκαετίες του 21^{ου} αιώνα, όπως την άσχημη οικονομική κατάσταση της χώρας, την πολιτική αστάθεια των δεκαετιών του 1920 κα 1930, την ελλιπή κρατική οργάνωση και τον τεράστιο αριθμό των προσφύγων, γίνεται πλήρως κατανοητό, γιατί η αποκατάσταση και η αφομοίωση των προσφύγων στην Ελλάδα, ήταν, κατά γενική ομολογία, το σημαντικότερο επίτευγμα του νέου ελληνικού κράτους. Στο αποτέλεσμα αυτό, συνέβαλαν τα μέγιστα, δύο κυρίως οργανισμοί, η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος και η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων (ΕΑΠ). Η βασική διαφορά των δύο οργανισμών, υπήρξε στο ποσοστό ωφέλειας του ίδιου του οργανισμού, από όλη αυτή τη κατάσταση, που επικρατούσε στην Ελλάδα τα χρόνια αυτά. Εξετάστηκαν λεπτομερώς τα οφέλη που αποκόμισε η Εθνική Τράπεζα και την εμπλοκή που είχε μέσα στο πολιτικό σύστημα της χώρας. Απεναντίας, ο σκοπός της ΕΑΠ, ήταν καθαρά προς όφελος των ίδιων των προσφύγων, και συνεργάστηκε τόσο με την ΕΤΕ, όσο και με το ελληνικό κράτος, για την υλοποίηση των στόχων της.

Η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, καθ' όλη την περίοδο του Μεσοπολέμου, θα μπορούσε να υποστηριχθεί, ότι στήριζε την οικονομία του ελληνικού κράτους. Το κράτος, προκειμένου να ανταποκριθεί στις αυξημένες ανάγκες του, δανείζονταν διαρκώς χρήματα από την Τράπεζα, τα οποία στην συνέχεια δυσκολευόταν να επιστρέψει. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, η Τράπεζα να παρεμβαίνει και να καθορίζει την πολιτική κατάσταση της χώρας, προκειμένου να πραγματοποιεί συμφωνίες προς όφελός της. Αποτελούσε συχνό φαινόμενο λοιπόν, η Εθνική Τράπεζα να επωφελείται από τις δυσκολίες που αντιμετώπιζε το δημόσιο, προκειμένου να επεκτείνει τα προνόμια και την επιρροή της. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, την ανάληψη πολλών εργασιών μέχρι το 1920, με εντολοδόχο το ελληνικό κράτος.

Το ίδιο συνέβη και το 1918, με τον νόμο 1170 και τα προσφυγικά δάνεια. Η ΕΤΕ όπως ήταν φυσικό, δεν δάνειζε χωρίς πρώτα να έχει εξασφαλίσει τα κέρδη της. Πέτυχε λοιπόν, έναν συνδυασμό προσωπικών και εμπραγμάτων εγγυήσεων, έτσι ώστε να κατοχυρώσει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο την ασφάλεια των δανείων της. Η πολιτική που ασκεί σχετικά με την παραχώρηση δανείων, ήταν επιλεκτική, και ευνοούσε τους συνεταιρισμούς, προκειμένου στην συνέχεια να τους μετατρέψει σε «διεκπεραιωτικά της γραφεία». Ουσιαστικά, αυτό που πετύχαινε ήταν να προσεγγίζει μέσω των συνεταιρισμών, τους εύπορους πρόσφυγες, οι οποίοι διέθεταν ακίνητη κτηματική περιουσία, ή ακόμη και μετρητά, στερώντας έτσι την δυνατότητα δανειοδότησης από τους φτωχότερους πρόσφυγες.

Συγκρίνοντας τις πληροφορίες από το αρχειακό υλικό των φακέλων 20 και 21, παρατηρείται μία βασική και καθοριστική διαφορά, μεταξύ των Ελλήνων Προσφύγων από την Ρουμανία και εκείνων από τη Βουλγαρία. Οι πρώτοι, κατάφερναν να δανείζονται από την ΕΤΕ υψηλά για την εποχή ποσά, κυρίως λόγω του ότι στην πλειοψηφία τους, διέθεταν μετρητά σε τράπεζες της Ρουμανίας. Οι πρόσφυγες από την Βουλγαρία, ήταν σαφώς πολυπληθέστεροι εν συγκρίσει με εκείνους από την Ρουμανία, οι περισσότεροι όμως από αυτούς, δανείζονταν ποσά κάτω των 2000 δραχμών. Σε αυτούς τους πρόσφυγες, παρατηρείται μία άλλη μέθοδος, για την εξασφάλιση του δανείου. Σχεδόν στο 80% των δανείων, ο δανειζόμενος, βάζει έναν συγχωριανό του με μεγάλη ακίνητη περιουσία για εγγυητή, και στην συνέχεια, γίνεται ο ίδιος εγγυητής, προκειμένου να λάβει και ο δεύτερος, ένα ποσό από την Τράπεζα. Η ανάπτυξη αυτών των «δικτύων», ίσως αποτελεί και το βασικότερο χαρακτηριστικό της παρούσης έρευνας.

Βιβλιογραφία

1. Αρχειακές πηγές.

Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, *Αρχείο ΕΑΠ*, Α1, Σ10, Υ59, Φ20 και Φ. 21.

Ι.Α.Ε.Τ.Ε., Α1Σ3Υ7: Πρακτικά Γενικών Συνελεύσεων, Βιβλίο Πρακτικών Γενικών Συνελεύσεων, Συνέλευση του έτους 1918, 2^η Συνεδρίαση.

Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, *Απολογισμός του έτους 1921*, Αθήνα 1922, σελ. xiv και ΑΒΦ, 1370199703/1.

Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, *Απολογισμός του έτους 1914*.

Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, *Απολογισμός του έτους 1915*, Αθήνα 1916.

Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, *Απολογισμός του έτους 1915*, Αθήνα 1916.

Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, *Απολογισμός του έτους 1925*, Αθήνα 1926.

2. Πρωτογενείς πηγές.

Αγγελόπουλος, Α., *Το δημόσιον χρέος της Ελλάδος*, Αθήνα 1937.

_ *Η άμεσος φορολογία εν Ελλάδι*, Αθήνα 1933.

Αδρεάδης, Α., *Η ελληνική Μετανάστευσις*, (Φροντιστήριο Δημόσιας Οικονομίας και Στατιστικής), Αθήνα, 1917.

Αλιβιζάτος, Μ., *Το πρόβλημα της αγροτικής πίστωσης από διεθνούς και βαλκανικής απόψεως*, Αθήνα 1934.

Αστρινός, Θ., *Η Μεγάλη Ιδέα του Ελληνισμού*, 1945.

Διομήδης, Α., *Αγορεύσεις εν τη Βουλή επί των προϋπολογισμών των ετών 1913 και 1914 και της μετά της Εθνικής Τραπέζης συμβάσεως περί επεκτάσεως του προνομίου αυτής*, Αθήνα 1914.

Damiris, C. J., *Le systeme monetaire grec et le change*, τόμ. ΙΙ, Παρίσι, 1920.

Eulambio, M. S., *The National Bank of Greece. A history of the Financial and Economic Evolution of Greece*, Αθήνα, 1924.

Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής, Συνεδρίασις 41, 1 Νοεμβρίου 1914, σελ .898

Κουβέλης, Σ., «Ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος εν Ελλάδι», *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, 18 (1938).

Κυρκιλίτσης, Α., *Η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος και οι άλλαι εμπορικαί τράπεζαι κατά την περίοδο 1928-1934*, Αθήνα 1935.

Λοβέρδος, Σ., *Ο πόλεμος και η οικονομική επέμβασις του Κράτους*, Αθήνα 1916, σελ. 15-16 και Ξ. Ζολώτας, *Νομισματικά και συναλλαγματικά φαινόμενα εν Ελλάδι, 1910-1927*, Αθήνα, 1928.

Νοταράς, Μ., *Η αγροτική αποκατάστασις των προσφύγων*, Αθήνα 1934.

Νόμος ΒΦΙΘ' «Περί Διεθνούς Ελέγχου», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, τεύχος πρώτο, 26.2.1898, αρ. 28.

Πετσάλης, Α. Ν., *Η δημοσιονομική αντιμετώπισις του προσφυγικού ζητήματος*, Αθήνα 1930.

Πύρσος, Γ., *Συμβολή εις την ιστορία της Τραπεζής της Ελλάδος*, τόμ. Α', Αθήνα 1936.

Τρακάκης, Γ., *Η συνεταιριστική οργάνωσις εν Ελλάδι και η Εθνική Τράπεζα*, Αθήνα 1925.

Τσουδερός, Ε., *Ο Στέφανος Στρέιτ, τα δημόσια οικονομικά και η Εθνική Τράπεζα από το 1896 μέχρι 1911*, Αθήνα 1939.

Τσούγκος, Δ. Γ. , *Οι οικονομικοί μας ηγέται*, Αθήνα 1932.

3. Ελληνική Βιβλιογραφία και άρθρα.

Αγγελόπουλος, Α., *Βόρειος Μακεδονία. Ο Ελληνισμός της Στρωμνίτισης*, Θεσσαλονίκη 1980.

Αγριαντώνη, Χ., «Βιομηχανία», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα: Οι απαρχές 1900-1922*, Επιστημ. Επιμέλεια Χ. Χατζηιωσήφ, Α' τόμος, μέρος 1^ο, εκδ. Βιβλιόραμα.

_ «Οικονομία και εκβιομηχάνιση στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα», στο Β. Κρεμμυδάς, *Εισαγωγή στην Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, Αθήνα 1999.

Αδρεάδης, Α., «Εθνικά Δάνεια και ελληνική δημόσια οικονομία», *Εργα*, τόμ. ΙΙ, Αθήνα, 1939.

Αιγίδου, Α. Ι. , *Η Ελλάς χωρίς τους πρόσφυγας*, Αθήνα 1934.

Αναστασόπουλος, Ν., *Παραβατικές συμπεριφορές και καταστολή στην Ελλάδα κατά τον Μεσοπόλεμο: το παράδειγμα του νομού Ιωαννίνων*, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα, 2012.

Βακαλόπουλος, Κ., *Η Μακεδονία στις παραμονές του Μακεδονικού Αγώνα (1894-1904)*, Θεσσαλονίκη 1986 και Β. Γούναρης κ.α. (επίμ.) *Τα γεγονότα του 1903 στην Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 1993.

Βαλαωρίτης Ι. Α., *Ιστορία της Εθνικής Τραπεζής της Ελλάδος, 1842-1902*, Αθήνα 1980.

Γιανουλόπουλος, Γ., «Εξωτερική πολιτική στις αρχές του 20^{ου} αιώνα», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα: Όψεις πολιτικής και Οικονομικής Ιστορίας 1900-1940* Επιστημ. Επιμέλεια Χ. Χατζηιωσήφ, Βιβλιόραμα.

Γκιζέλη, Β., *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα, 1920-1930*, Αθήνα 1984.

Γούναρης, Β., Μιχαηλίδης, Ι., *Πρόσφυγες στα Βαλκάνια: Μνήμη και ενσωμάτωση*, Ίδρυμα Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα, Πατάκης, Αθήνα 2004.

Δερτιλής, Γ., *Ατελέσφοροι ή τελεσφόροι. Φόροι και εξουσία στο νεοελληνικό κράτος*, Αθήνα 1993.

_ *Το ζήτημα των Τραπεζών (1871-1873). Οικονομική και πολιτική διαμάχη στην Ελλάδα τον ΙΘ' αιώνα*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1984.

Δεσποτόπουλος, Α., «Η κατάρρευση του μετώπου και η αποχώρηση του ελληνικού στρατού από τη Μικρά Ασία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ'.

Διομήδης, Α. Ν. , *Η δημοσιονομική πλευρά της εμπολέμου καταστάσεως*, Αθήνα, 1948.

Δρίτσα, Μ. , «Πρόσφυγες και εκβιομηχάνιση», στο Θ. Βερέμης – Γ. Γουλιμή (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος, Κοινωνία – Οικονομία- Πολιτική στην εποχή του*, Αθήνα 1989.

Ζολώτας, Ξ. Ε. , *Η Ελλάς εις το στάδιον της εκβιομηχανίσεως*, Αθήνα 1964.

Η έξοδος, Ένωση του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, τομ. Β', Αθήνα 1980.

Καρ, Ε. Χ., *Τι είναι ιστορία;* μτφ. Α. Παππάς, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1999.

Κωστής, Κ., *Αγροτική Οικονομία και Γεωργική Τράπεζα. Όψεις της ελληνικής οικονομίας στον Μεσοπόλεμο (1919-1928)*, Αθήνα 1987.

_ *Ιστορία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος 1914-1940*, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα, 2003.

_ *Οι Τράπεζες και η κρίση, 1929-1932*, Αθήνα 1986.

_ *Συνεργασία και ανταγωνισμός: Τα 70 χρόνια της Ένωσης Ελληνικών Τραπεζών*, Αθήνα 1997.

Κλήμης, Α. Ν., *Αγροτική Πίστις. Βιβλίον πρώτον: Ιστορία Ιδρύσεως της Αγροτικής Τραπέζης*, 2^η έκδοση, Αθήνα 1954.

Μαργαρίτης, Γ., «Οι Πόλεμοι: από τον πόλεμο του 1897 στη Μικρασιατική εκστρατεία», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα: Όψεις πολιτικής και Οικονομικής Ιστορίας 1900-1940* Επιστημ. Επιμέλεια Χ. Χατζηιωσήφ, Βιβλιόραμα.

Μαρκέτος, Σ., *Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και η εποχή του. Αντινομίες του μεταρρυθμιστικού σοσιαλισμού*. Διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1998.

Μαυρογορδάτος, Γ. Θ., *Εθνικός Διχασμός και Μαζική Οργάνωση: Οι επίστρατοι του 1916*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1996.

_ «Οι εθνικές μειονότητες» στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα: 1922-1940 Ο Μεσοπόλεμος*, Επιστημ. Επιμέλεια Χ. Χατζηιωσήφ, Β' τόμος, μέρος 2^ο, εκδ. Βιβλιόραμα.

Morgenthau, H., *Η Αποστολή μου στην Αθήνα. Το έπος της εγκατάστασης*, Αθήνα 1994.

Μητροφάνης, Γ. Ν., *Η κίνηση των τιμών του σιταριού στην Ελλάδα. Εξωτερικό εμπόριο και κρατική παρέμβαση (1860-1912)*, Αθήνα 1991.

Μποχώτης, Θ., «Εσωτερική πολιτική 1900-1922», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα: Οι απαρχές 1900-1922*, Επιστημ. Επιμέλεια Χ. Χατζηιωσήφ, Α' τόμος, μέρος 1^ο, εκδ. Βιβλιόραμα.

Παντελάκης, Ν., *Ο εξηλεκτρισμός της Ελλάδας. Από την ιδιωτική πρωτοβουλία στο ιδιωτικό μονοπώλιο (1889-1956)*, Αθήνα 1991.

Πετμεζάς, Ι., «Δημογραφία» στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα: Οι απαρχές 1900-1922*, Επιστημ. Επιμέλεια Χ. Χατζηιωσήφ, Α' τόμος, μέρος 1^ο, εκδ. Βιβλιόραμα.

Πετμεζάς, Σ., «Αγροτική Οικονομία», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα: Οι απαρχές 1900-1922*, Επιστημ. Επιμέλεια Χ. Χατζηιωσήφ, Α' τόμος, μέρος 1^ο, εκδ. Βιβλιόραμα.

_ «Η χρήση της γης στο βασίλειο της Ελλάδας κατά τον 19^ο αιώνα», Αριάδνη. Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης, τόμ. 6, Ρέθυμνο 1993.

Πετράκης, Π., *Τα σημεία καμπής στη δραστηριότητα της ελληνικής οικονομίας (1840-1913)*, Αθήνα 1992.

Πιζάνιας, Π., *Οικονομική Ιστορία της Ελληνικής Σταφίδας, 1851-1912*, Αθήνα, 1988.

Σκοπετέα, Ε., «Οι Έλληνες και οι εχθροί τους: Από τους Βαλκανικούς Πολέμους μέχρι τη Μικρασιατική Επικράτεια», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα: Όψεις πολιτικής και Οικονομικής Ιστορίας 1900-1940* Επιστημ. Επιμέλεια Χ. Χατζηιωσήφ, Βιβλιόραμα.

- Σπηλιωτόπουλος, Σ., *Ιστορία της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος*, Αθήνα, Ίκαρος, 1949.
- Στεφανίδης, Δ. Σ., *Η αγροτική πίστις εις το πλαίσιον της οικονομικής μας ανασυγκροτήσεως*, Αθήνα 1947.
- Τανταλίδης, Δ. Λ., *Τα δημόσια οικονομικά επί δικτατορίας Παγκάλου, Αθήνα 1928 και Θ. Βερέμη, Οικονομία και δικτατορία. Η συγκυρία 1925-1926*, Αθήνα 1982.
- Τούντα – Φεργαδή, Α., *Το προσφυγικό δάνειο του 1924*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1986.
- Τσοτσυρός, Σ., *Η συγκρότηση του βιομηχανικού κεφαλαίου στην Ελλάδα (1898-1939)*, τόμ. Ι: Η αργόσυρτη εκβιομηχάνιση, Αθήνα 1993.
- Τσουλούφης, Α., *Η ανταλλαγή ελληνικών και τουρκικών πληθυσμών και η εκτίμηση των εκατέρωθεν εγκαταλειφθείσων περιουσιών*, εκδ. «Ενώσεως Σμυρναίων», Αθήνα 1989.
- Τουρνάκης, Ι., *Μετανάστευσις και Μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα*, Αθήνα, 1923.
- Τζεδόπουλος Γ., *Πέρα από την καταστροφή: Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2003.
- Χατζιωσήφ, Χ., «Εισαγωγή», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα: Οι απαρχές 1900-1922*, Επιστημ. Επιμέλεια Χ. Χατζιωσήφ, Α' τόμος, μέρος 1^ο, εκδ. Βιβλιόραμα.
- _ «Η εξωστρέφεια της ελληνικής οικονομίας στις αρχές του 20^{ου} αιώνα και οι συνέπειές της στην εξωτερική πολιτική», ανάτυπο από το *Η Ελλάδα των Βαλκανικών πολέμων, 1910-1914*, Αθήνα 1993
- _ «Η μπελ επόκ του κεφαλαίου» στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Όψεις πολιτικής και οικονομικής ιστορίας 1900-1940*, εκδ. Βιβλιόραμα.
- _ *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Όψεις πολιτικής και οικονομικής ιστορίας 1900-1940*, εκδ. Βιβλιόραμα.
- _ «Κοινοβούλιο και Δικτατορία», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα: 1922-1940 Ο Μεσοπόλεμος*, Επιστημ. Επιμέλεια Χ. Χατζιωσήφ, Β' τόμος, μέρος 2^ο, εκδ. Βιβλιόραμα.
- Ψαράς, Ι. Δ., *Θεωρία και Μεθοδολογία της ιστορίας*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2001.
- Ψαλιδόπουλος, Μ., *Η κρίση του 1929 και οι Έλληνες οικονομολόγοι. Συμβολή στην ιστορία της οικονομικής σκέψης στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1989.

4. Ξενόγλωσση βιβλιογραφία.

- Brown, Jr., W.A., *The International Gold Standard Reinterpreted 1914-1934*, Νέα Υόρκη 1970.
- Churchill, W. S., *The Aftermath. A Sequel to the World Crisis*, Macmillan, London 1941.
- Christodoulaki, O., *Industrial growth revisited: manufacturing output in Greece during the Interwar period*, *LSE Working papers in Economic History*, 50/59, Λονδίνο 1999.
- Crampton, R.J. , *A Short History of Modern Bulgaria*, Cambridge University Press, 1987.
- Dertilis, P.B., *Le probleme de la dette publique des Etats balkaniques*, Αθήνα, 1936.
- Dakin, D., «The Greek proposals for an Alliance with France and Great Britain, June-July 1907», *Balkan Studies*, τεύχ. 3, 1962.
- _, *The Greek Struggle in Macedonia, 1897-1913*, Thessaloniki 1993.
- Helmreich, E. C., *The Diplomacy of the Balkan Wars, 1912-1913*, Harvard University Press, Cambridge Mass. 1938.
- Κιτρούερ, Α., «Emigration transatlantique et strategie familiale en Grece», στο Woolf S., *Espaces et Familles dans l' Europe du Sud a l'age moderne*, Παρίσι.
- Kitsikis, D., *Propagande et Pression en Politique Internationale: La Grece et ses revendications a la Conference de la Paix (1919-1920)*, PUF, Paris 1963· N. Petsalis – Diomidis, *Greece at the Paris Peace Conference, 1919*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki 1978.
- Kontogiorgi, E., *Population Exchange in Greek Macedonia: The rural settlement of refugees 1922-1930*, Clarendon Press, Oxford, 2007.
- Leontaritis, G. B., *Greece and the First World War: from Neutrality to Intervention, 1917-1918*, East European Monographs, Boulder 1990.
- Lewis, W.A., *Growth and fluctuations 1870-1913*, George and Allen & Unwin: London, 1978.
- Mandilara, A., *Economic policy and business after the Asia Minor catastrophe: Housing and the construction sector in the urban settlement of refugees in interwar Greece*, European Business History Association, Athens 2011.
- Pentzopoulos, D., *The Balkan exchange of Minorities and its impact upon Greece*, Παρίσι – Χάγη 1962.

5. Εφημερίδες και περιοδικά.

Πατρίς, 25.7.1923, *Ελεύθερον Βήμα*, 26.7.1923

Εστία, 25.7.1923

Εφημερίδα, *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 1.05.1926.

Π. Αξιωτίδης, «Ο εν Θράκη Ελληνισμός [...]», *Παναθήναια*, τ.26, 1913

Α. Δ. Σιδέρης, «Η Γεωργική Τράπεζα», *Θεσσαλία Βόλου*, 12.9.1927.

6. Βοηθήματα που μελετήθηκαν.

Βερέμης,Θ., *Οικονομία και Δικτατορία, η συγκυρία 1925 - 1926*, Αθήνα 1982.

Μουζέλης, Ν., *Οικονομία και κράτος την εποχή του Βενιζέλου, Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Αθήνα 1980.

Mazower, M., *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, μτφ. Σ. Μαρκέτος, ΜΙΕΤ, 2002.

Ρηγίνος, Μ., *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1909 -1936, Βιομηχανία - Βιοτεχνία*, Αθήνα 1987.

Σακελλαρόπουλος, Θ. , *Θεσμικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη. Κράτος και οικονομία στην Ελλάδα, 1830 - 1922*, Αθήνα 1991.

Ψαλιδόπουλος,Μ.,*Η κρίση του 1929 και οι Έλληνες οικονομολόγοι. Συμβολή στην ιστορία της οικονομικής σκέψης στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, Αθήνα 1989.

Παράρτημα

Εικόνα 1^η: Έλληνες πρόσφυγες σε αστική περιοχή (ΕΛΙΑ).

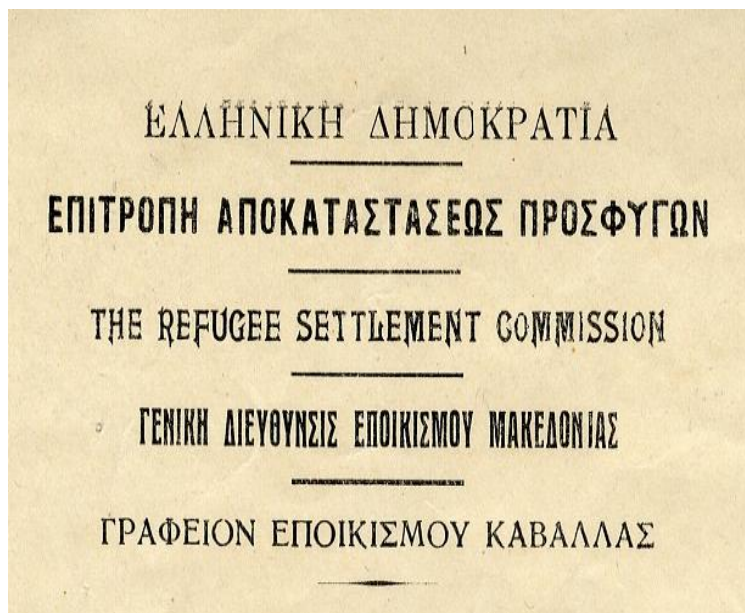
Εικόνα 2^η: Έλληνες πρόσφυγες σε αγροτική περιοχή (ΕΛΙΑ).

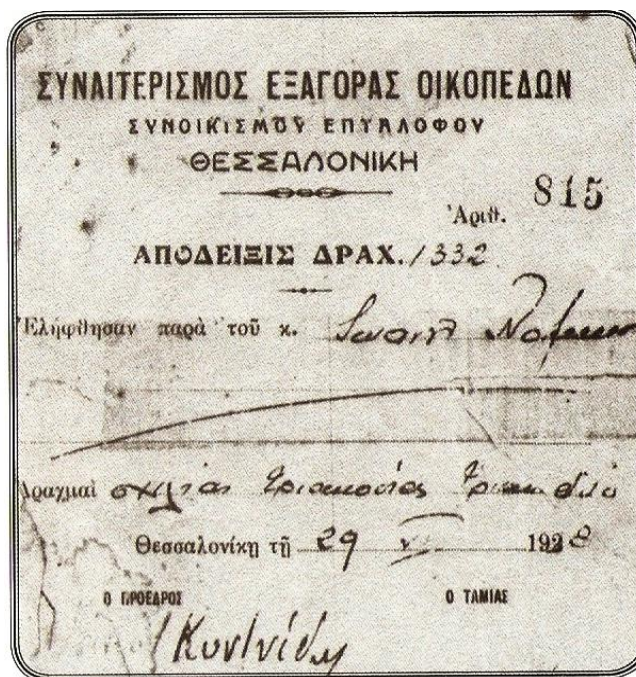
Εικόνα 3^η: αγροτικός οικισμός.

Εικόνα 4^η : αστικός οικισμός

Εικόνα 5^η και 6^η : αρχείο ΕΛΙΑ

ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΔΑΝΕΙΟΝ 8% 1926 ΕΙΣ ΤΡΑΠΕΖΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΙΑ
ΠΡΟΣ
ΑΠΟΣΧΗΜΩΣΗΝ ΤΩΝ ΕΣ ΑΠΑΝΑΓΗΤΕΣ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ

ΕΝ ΤΗ ΒΑΣΕΙ ΤΩΝ ΑΠΟ 5 ΜΑΪΟΥ 1925, 3 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 1925, 17 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1926, 4 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 1926, 25 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 1926 ΚΑΙ 4 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 1926 ΣΥΜΒΑΣΕΩΣ ΜΕΤΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, ΚΑΡΩΘΕΤΩΣ ΔΙΑ ΤΩΝ ΑΠΟ 5 ΜΑΪΟΥ 1925, 10 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 1926, 24 ΜΑΪΟΥ 1926, 18 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 1926, 28 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 1926 ΚΑΙ 6 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 1926, ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΩΝ ΔΙΑΤΑΞΕΩΣ

ΥΠΟ ΤΗ Κ. ΕΓΓΥΗΣΙΝ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΥ
ΚΑΙ ΕΠΙ ΥΠΟΘΗΚΗ ΤΩΝ ΕΣ ΑΠΑΝΑΓΗΤΕΣ ΚΤΗΜΑΤΩΝ.

Α ΣΕΙΡΑ ΔΡ. 3.000.000.000 8% 1926
ΕΙΣ ΤΡΑΠΕΖΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΙΑ

ΔΙΗΡΗΜΕΝΩΝ ΕΙΣ 3.000.000 ΟΜΟΛΟΓΙΑΣ ΕΚ ΔΡΑΧΜΩΝ ΧΙΛΙΩΝ ΕΚΑΣΤΗ ΕΚΔΟΣΗΘΕΝΑΣ ΕΙΣ 875.000 ΑΝΩΝΥΜΟΥΣ ΤΙΤΛΟΥΣ, Π.Ε.Ε.Σ. ΗΣ 300.000 ΤΙΤΛΟΙ ΑΠΛΟΙ, ΗΤΩΣ ΕΚΑΣΤΟΣ ΕΚ 1 ΟΜΟΛΟΓΙΑΣ, ΕΝ ΔΩΔ. ΒΙΒΛΟΛΟΓΙΑΙ 500.000 ΔΡ. ΑΡΙΘ. 1-500.000 300.000 ΤΙΤΛΟΙ Δ. ΠΛΟΙ, ΗΤΩΣ ΕΚΑΣΤΟΣ ΕΚ 5 ΟΜΟΛΟΓΙΩΝ, ΕΝ ΔΩΔ. ΒΙΒΛΟΛΟΓΙΑΙ 1.500.000 ΔΡ. ΑΡΙΘ. 500.001-2.000.000 50.000 ΤΙΤΛΟΙ 10 ΠΛΟΙ, ΗΤΩΣ ΕΚΑΣΤΟΣ ΕΚ 10 ΟΜΟΛΟΓΙΩΝ, ΕΝ ΔΩΔ. ΒΙΒΛΟΛΟΓΙΑΙ 500.000 ΔΡ. ΑΡΙΘ. 2.000.001-2.500.000 25.000 ΤΙΤΛΟΙ 20 ΠΛΟΙ, ΗΤΩΣ ΕΚΑΣΤΟΣ ΕΣ 20 ΟΜΟΛΟΓΙΩΝ, ΕΝ ΔΩΔ. ΒΙΒΛΟΛΟΓΙΑΙ 500.000 ΔΡ. ΑΡΙΘ. 2.500.001-3.000.000

ΤΙΤΛΟΣ ΠΕΝΤΕ ΟΜΟΛΟΓΙΩΝ
ΔΡΑΧ. 5.000

ΕΙΣ ΤΟΝΙ ΦΕΡΟΝΤΑ
ΥΠ' ΑΡΙΘ. 1.445.881 - 1.445.885

Αι ομολογίαι φέρουσι προσήγημένον φάλλον εκ 40 εξαμηνιαίων τοκομεριδίων, μετά την εξάντησιν των οποίων χορηγηθήσεται νέον φάλλον.

Τα τοκομερίδια εισι πληρωσάτην 1^{ην} Ιανουαρίου και την 1^{ην} Ιουλίου έκαστον έτος, απηλλαγμένα παντός φόρου και τελών χαρτοσήμου. Το πρότον τοκομερίδιον έσται πληρωσέν τη 1^η Ιουλίου 1927.

Τα τοκομερίδια πληρωσάνται μετά πένταετιας από της λήξεως αὐτῶν. Η υπηρεσία τοῦ δανείου ἐνεργείται παρὰ τῆς Ἐθνικῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος, Κεντρικῶν Καταστημάτων καὶ Ὑποκαταστημάτων.

Ἐν Ἀθῆναις τῆς 4 Δεκεμβρίου 1926

Ο ΔΙΟΙΚΗΤΗΣ
Α. Α. Βασιλείου

Ο ΚΥΒΕΡΝΗΤΙΚΟΣ ΕΠΙΤΡΟΠΟΣ
Α. Α. Βασιλείου

Ο ΤΑΜΙΑΣ
[Signature]

8%

Λ.Κ.

217

Αριθ. πρωτ. 38525, 38526,
38527

Εν Αθήναις τῆ 12 Ἰουνίου 1918

Τμήμα Ι
Γραφεῖον Ι

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΤΟ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΤΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ Η ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΛΟΓΙΣΤΗΡΙΟΥ

Π ρ ό ς

Τὴν πρὸς χορήγησιν δανείων εἰς τοὺς ἐκ
Ρουμανίας Πρόσφυγας Ἐπιτροπεῖαν.-

Συνημμένως ἀποστέλλομεν ὑμῖν αἰτήσεις πρὸς πα
χὴν δανείων τῶν κ.κ. ^{αρ. 39.} Ἰωάννου Εἰσταθιάδου, ^{αρ. 38} Πολυχρονίου Ρενιέρη κα
^{αρ. 49.} Δ. Δημητράτου διὰ τὴν ἐνέργειαν τῶν δεόντων.-

Ὁ Διευθυντὴς καὶ ἄ.α.

Κ. Σαραράκης.-

Επισημ. κατά το άρθρον 11 του Προτοκόλλου
Δ. Διασφαλίσεως καὶ Ἐργασίας

Αρχεῖο ΕΤΕ, Φ. 20, συμβόλαιο 50900.

40

ΤΟΥ ΣΑΒΑΤΟΥΝ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΤΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ
Διεύθυνσιν Γεν. Λογιστηρίου
(Διὰ τὴν Ἀρμοδίαν Ἐπιτροπὴν τῆς
χρηρηγῆσεως δανείων εἰς τοὺς ἐκ Ρουρανίας πρόσφυγας).

Α Τ Η Σ Τ Σωτηρία δόνητι Κύριε Πρόεδρε,
Νικολάου Δημητράτου, πρόσφυγος ἐκ Ρουρανίας λαβάνων τὴν τέρην νὰ γνωρίσω ὕ-
καὶ κατοικοῦ προσωρινῶς μὲν ὄτι τυγχάνω πρόσφυξ ἐκ Γαλαζίου
Ἀθηνῶν (Νικητερά 12α) τῆς Ρουρανίας γεννηθεὶς ἐν Κεφαλληνίᾳ τῷ 1881, ἐγκατασταθεὶς μονίμως
Ἀθῆναι 8 Ἰουνίου 1918 ἐν Γαλαζίῳ πρὸ 26 ἐτῶν, ἐργαζόμενος
ὡς ἔμπορος μετὰ τοῦ θείου μου Γεωργίου Περὶ Παρόχης δανείου τῆς Πρωτοφίλου Γ. Σφαέλου καὶ ἀδελφοῦ μου.
ἐγγυῆσει τοῦ Κράτους.

κατῆλθόν εἰς Θεσσαλονίκην δι' ἐμπορικῆς
καὶ ἐργασίας, διακοπείσης κατόπιν
τῆς συγκοινωνίας κατὰ τὰς ἀρχὰς Σεπτεμβρίου 1915
λόγω τῆς ἐξόδου τῆς Βουλγαρίας ἐκ τῆς οὐδετερότητος ἀ-
πεκλείσθη ἐκτοτε ἐνταῦθα καθ' εἶνα

ἀθλον ἐκίβδον. ἂν ἐξακολουθήσῃ ἡ
τοιαύτη κατάστασις, ἔνεκεν τοῦ ὁποι-
ου κατέστη ἐντελῶς ἀδύνατον πᾶσα ἐπι-
κοινωνία μετὰ τῶν ἐν Ρουμανίᾳ συναλ-
λασσομένων μου καὶ συγγενῶν μου ὡς
ἐκ τοῦ ἀποκλεισμοῦ ἐπῆλθεν εἰς ἐμὲ

Εἰς Υπουργεῖον	5852	
	εἰς προ- τόκολλον	εἰς Ἀρχεῖον
12	10	12

οικονομική δυσχέρεια και προς ανακούφισιν ταύτης
ζητώ την χορήγησιν προσωρινού δανείου υπό την εγγύ-
ησιν του κράτους συμφώνως τῷ ἐσχάτῳ ψηφισθέντι μό-
ρφ.- Ἡ περιουσία μου συγκείται ἐκ μετρητῶν περι-
τάς 600 χιλιάδας δραχμῶν κατατεθειμένων εἰς τὴν ἐρ-
γοστάσιον τοῦ θείου μου Γ. Γ. Σφασέλου.

Τῆν ἐλπίθειαν τῶν ἀνωτέρω δύνανται νὰ βεβαιώσουν
οἱ ἐξῆς κύριοι.

1). Ναπολέων Καραντινὸς πρῶτος Ρουμανικῆς ἀτρο-
πλοίας ἐν Θεσ/νίκη καὶ προσωρινῶς ἐνταῦθα.

2). Γρηγόριος Γρηγορόπουλος ἔμπορος ἐν Πειραιεῖ
Δεξαμενῆς 9.

3). Χρῆστος Καραμάνωφ ἔμπορος ἐν Πειραιεῖ Στοῦ
Πολίτου ἀρ. 15.

4). Πολυχρόνης Ρενιέρης ἐργολάβος ὁδὸς Τήνου 10.

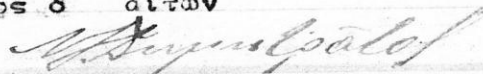
5). Κωνσταντῆ Εὐσταθιάδου Προαστείου 26.

Τὸ δάνειον θέλει χορηγηθῆ εἰς ἐμὲ τῇ ἐγγυήσει
τῶν ἐκ Ρουμανίας Ἰω. Εὐσταθιάδου Προαστείου 26 καὶ
Πολυχρόνη Ρενιέρη Τήνου 10.

Ἐνταῦθα καταγίνονται εἰς ἐμποροεσιτικὰς ἐργασίας
αἱ ὁποῖαι δυστυχῶς ἐξ ἑμοῦ παρέχουν τὰ μέσα νὰ ζήσω.

Εὐελπιστῶν, Κύριε Πρόεδρε, ὅτι ἡ αἴτησις μου αὐ-
τῆ θὰ τύχῃ τῆς δεούσης προσοχῆς καὶ θέλει παρεσχε-
θῆ εἰς ἐμὲ τὸ προσωρινὸν δάνειον τῶν 5,000 δραχμῶν,
διεοῦ καὶ ἐγὼ θέλω ἀνακουφισθῆ καὶ τὸ Δημόσιον θέλει
εἶμαι δεόντως ἐξησφαλισμένον διὰ τὴν παρεχομένην
ἐμὲ πρὸς τοῦτο ἐγγύησιν του καὶ θέλει μείνῃ εἰς ἐμὲ
πάντοτε ἡ πατρικὴ στοργὴ καὶ τῆς ἀξιοτίμου ἐπιτρο-
πῆς ἐπὶ τῶν δανείων καὶ τῆς Σεβ. Κυβερνήσεως

Ὁ δὲ δάνειος δὲ αἰτῶν

Αρχεῖο ΕΤΕ: συμβόλαιο 50933, Φ. 20.

3 Ομίλια εν τῇ ἐνορία Καβαίου.
 Ἡ μία μένει ἐν Κοσμοῦν Βουάου.
 Ἡ δεύτερα μένει ἐν Τσαρσί Τσαρσί.
 Ἡ τρίτη μένει ἐν Νλερέ Βουάου.

Ἐγράψανον τότε ἐξ αὐτῶν ἐτησίω ἐνόμια	Διρ. Τ.	92	1470
ἐπίου			

3 Μαγαρία μένει ἐν Βλαμδὸν Τσαρσί	Διρ. Τ.	56	940
Ἐγράψανον καὶ αὐτὰ ἐτησίω ἐνόμια			
ὁμοίω			

1 Νόμισσον ἔργασίον ἀγέρων	Διρ. Τ.	110	1750
μέμενον ἐν Ταδακανέ Τσαρσί			
Ἐγράψανον ἐξ αὐτοῦ ἐτησίω ἐνόμια			
αἱ ἐτήσιοι κροσοδέμου ἴσον	Δίρας Τουρμ.	258	

1. Διδούμιον Ἀροθίμιν μονερίτου διαίτημον	} Διρ. Τ.	450
1. Ομοίωδον ἀρελοχέρινον		
Ἀμφότερα μένει ἐν Νλερέ Βουάου		

Ἡ κτηματική μου ὀμνη ἀξία	Δίρας Τουρμ.	4610
Ἡτοι φραχμάς 106.000 ἀρεδου.		

Τῶν κτημάτων μου αὐτῶν εὐδελῶν ἔχω ἀνά χείρας ὄσον
 τοῦ ἐπισημοῦ ἴθου τῶν (Τουρμιστέ Βενέτα) καὶ ὡσαύτα
 δύναμαι εἶσαι εὐχρῆν νὰ παρυσιάσω ἐν τὴν Βεβα-
 ὀνη δωδεκάτη.
 Ἐπίου ἔχω ἀνά χείρας ἰθίνα ἐνομιασθήσῃ κατὰ ἔσοδῶν ἔ-
 κείνου, τοῦ ἔργασίον μου ἰθίωσῶν εἶναι ἐπισημῶν ἔσο-
 #